0 M 20

ع . بطال

قازان توركلرینك سابق ملت مجلسی اعضاسی .

OSMAN FERİT SAĞLAM'IN
TÜRK TARİH KURUMU'NA
ARMAĞANIDIR

قازان توركلری

تاریخی و سیاسی كوروشلر

باقدی دیدی: «موسقوفله چین تورك قومینی بولمشلر،
آرتیق اونلر حر اولاجاق روس ایلمنده و چینده!».
ضیا كوك آلپ

(رسملی)

ناشری :

فینلاندیاده یاشایان قازان توركلرندن بر زمره

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPHANESİ

استانبول — آمدی مطبعه‌سی

29207
A.II.1700

مقدمه يرينه

توركجيلك وتورك برلكي مفكوره‌سينك قوت كسب ايتديكي شو كونلرده تورك قوملرينك بر - برلريني اطرافليجه طانيمه‌لرينك لزومي اوزون اوزادي‌يه ايضاحه محتاج اولماسه كركدر. اوككزه قونولان « قازان توركلري » آدلي شو اثر، توركلكك شمال جبهه‌سيني آز - چوق تنوير ايتمك مقصديله قلمه آلنمشدر. ظنمجه، قازان توركلرينك كرك تاريخي مقدراتنك، كرك فكري ومدني حركتلرينك اوكره‌نيلمه‌سي ايده‌آليست توركجيلر ايچون فائده‌دن خالي دكلدر. توركيا توركلري شرقي روما پاي‌تختني آلدقدن صوكرا كچن بوتون بر عصر بوينه توركلك جبهه‌سينك صاغ جناحيني قازان توركلري يالپا - يالكز مدافعه ايتمشلردر. ١٤٥٣ و ١٥٥٢ سنه‌لري آراسنده (١) كچن يوز ييل، عثمانلي ايمپراطورلغنك اك شوكتلي بر دوري اولديني حالده، قازان توركلكني بوغمقله اوغراشان وبوتون اورتا تورك يوردلريني تهديد ايده‌ن غدار موسقوف، جنوب طرفندن جدي بر تضييق كورمه‌مشدر. قازان دولتنك يوز ييللق حياتي استيلاجي وياغماجي موسقوف ايله متمادي مجادله‌ده كچديكي كبي، بو دولت دوشدكدن صوكرا قازان توركلكي ايكي عصر بوينه روس چار وايمپراطورلرينك تمثيل سياسق ايله مجادله ايتمش وبو صوكنجي مجادله‌دن مظفر اولارق چيقمشدر.

قازانليلرك اوغراديني فلاكتلره هيچ بر تورك قومي اوغرامامشدر. اونلرك آلين يازيسيني آكلامق ايچون قازان يوردينك ١٦ نجي عصر ميلاديده

(١) برنجيسي استانبولك فتحي، ايكنجيسي قازان شهرينك سقوطي تاريخيدر.

ومدهش ایوان کبی بر جاناوار طرفندن ضبط ایدلمه‌سنی تخطر ایتمك کافیدر. بو قومك چکدیکی چله‌لری خاطرلانجه اولك متانتنه حیران اولمامق قابل دکلدر. روسلر، باشقا تورك اولکه‌لرینی استیلایه ۱۸ نجی عصرك صوکلرنده باشلامشلر و ۱۹ نجی عصرده دوام ایتمشلردی. اوزمانلرده ایسه روس باربارلغی خایلی یوموشامش ایدی. دقت ایدلسون: قریمی ضبط ایدن ایکنجی قاته‌رینا، خان سراینه، خان جامع وتربه‌لرینه ال ده کدیرمه‌دیکی حالده، دردنجی ایوان قازانده‌کی بوتون مسلمان وتورك دولت ودین مؤسسه‌لرینی بر ایله یکسان ایتمشدر. قازانلیلر، قیلیج، خاچ و آتش ایله شرقه دوغرو صالدیران موسقوفلك مرحمتسز حمله‌لری اثناسنده یالکز کندی حیاتی قورومقله قالمامش، بر چوق قومشو غیر تورك قبیله‌لرك افرادینی‌ده تمثیل ایده‌رك تورکلك صاییسنی آرتیرمش وایلك فرصتده باشقا مسلمان تورك اولکه‌لرینه یول آچاراق ایدیل بوینده اسلام مدنیتنی وتورك حرثنی محافظه‌یه چالشمش وبو یولده ایجه موفق‌ده اولمشدر. شوراسی‌ده شایان دقتدر، که اصل قازان یوردنده روس وحشی یوزندن دینی مؤسسه‌لر ییقیلدقدن صوکرا قازانلیلر بوخارا کبی اوزاق بر مملکته کیده‌رك دین عالملری اوکره‌نمشلر واورادن عودت ایدنجه اوز یورتلرنده مدرسه‌لر تأسیس ایتمشلر، او زمانلرده دین جهتندن پك کوشك اولان باشقرد وقیرغیزلر آراسنده مسلمانلغی تقویه وترویج ایتمکله، اونلرك الینه روس تمثیل سیاستنه قارشی عظیم بر معنوی مقاومت سلاحی ویرمشلردر.

معلومدر، که روس استیلاسنه دوچار اولمش تورکلرك سیاسی واقتصادی جهتلردن روسلر ایله صیق تماسده بولونمایه مجبور اولوب ـ روسلر واسطه‌سیله اولسه‌ده ـ آوروپاده‌کی فکری جریانلر ایله طانیشانلری آراسنده ملیت فکرلری وعصری جریانلر ۱۹ نجی عصرك یاریسندن صوکرا بلیرمه‌یه باشلامشدی. قازان تورکلری شو ساحه‌ده‌ده بو قبیل باشقا تورکلردن کریده قالمامشلردر. بو ادعامزك دوغریلغی آشاغیده‌کی کوچوك مقایسه‌دن ایی آکلاشیلاجقدر. قافقاسیالی حسن‌بك زردابینك «اکنجی» غزته‌سی ۱۸۷۵ سنه‌سی چیقمش، قریملی «ترجمان» غزته‌سی‌ده ۱۸۸۳ ده انتشاره باشلامش ایکن قازانلی قیوم

ناصرینك بر نوع غزته وظیفه‌سنی كورمش سالنامه‌لری ۱۸۷۱ ده نشر اولونمایه باشلامشدر (۱) . قازانلی مؤرخ شهاب‌الدین مرجانینك قازان وبولغار تاریخنه عائد « غلالة‌الزمان » نام اثری ۱۸۷۷ سنه‌سنده باصلمش وعینی سنه‌ده قازانده انعقاد ایدەن دردنجی آثار عتیقه قونغره‌سنده اوقونمشدر. ۱۸۸۰ ده قیوم ناصری قازان خلق ادبیاتی نمونه‌لرینی احتوا ایدن «قرق باغچه» سنی باصدیرمش و «ترجمان» چیقمایه باشلادقدن بر سنه صوكرا ، یعنی ۱۸۸٤ سنه‌سنده ۹۱٥ صحیفه‌لك « فوا که‌الجلساء » نامنده توركجه قوجامان بر ادبیات مجموعه‌سی نشر ایتمشدر ..

شو اثری یازمقده‌كی مقصدلرمك بریده قازان توركلكنی بالخاصه قازانلی كنجلره طانیتمق ، ملی ، مدنی قوتلریمزی یوقلامق وبرده استقبال پروغراممزك آنا خطلرینی چیزه‌جك اولانلرك نظر دقتنه اساسی بعض ماده‌لر عرض ایتمكدر. بوراده شونیده سویله‌مه‌لی‌یم ، كه ۱۹۱۷ سنه‌سی یازنده قازانده اعلان ایدیلەن ملی ـ مدنی مختاریت فورمولی ، فكرمجه ، قازان توركلكنك نهائی سیاسی املی اولاماز . هیچ شبهه یوقدر ، كه قازان توركلریده سیاسی املرنده بر یوزنده‌كی سائر ملتلرك یوایله كیده‌جكلردر . ملی استقلال اولمادقجه ملی ومدنی انكشافك امكانسزلغی شیمدی آپ آچیق آكلاشلمشدر .

ملی استقلال اوغرنده چالیشان ملتك بر « ملی میثاق » بولنمق لازم اولدیغی كبی اولكه‌سی و كندیسنك تاریخه وملی عنعنانه مستند دوغری اسملریده اولمق اقتضا ایدر ، كه او معنیدار اسملر ایل ویورده مقدس «اوران» ـ devise اولا بیلسونلر . بو كتابده شو دوغری اسملرده كوسته‌رلمشدر .

اشته شو صایدیغم مقصدلره بو اثرم آز چوق خدمت ایده بیلیرسه ، كندیمی مسعود عد ایده‌جكم .

مؤلف

استانبول . ۱۲ تشرین ثانی ۹۲٥ ییل .

---

(۱) قیوم ناصرینك تا برنجی سنه سالنامه‌سنده غزته چیقارمق فكرنده اولدیغنی اعلان ایتدیكنیده اونوتمایالم . ایلریده قیوم ناصری حقنده‌كی یازیلرمزه باقكز !

I

مدخل

قازان توركلرى

ایدیل (وولغا) وچولمان (قاما) ایرماقلرینك اورتا آقینتیلرنده ، اوقا ایرماغنك صاغ قوللرندن بعضیلرینك قیيلرنده ، بوتون آق ایدیل حوضه‌سنده، هم اورتا وجنوبی اورال طاغلغی اوزه‌رنده یاشایان توركلری ، روس رسمی استاتستقیی « تاتار » ، « تیپته‌ر » ، « میشه‌ر » و « باشقرد » آدلری ایله برقاچ تورلوخلقه آییریر. حالبوكه روس استاتستیقنك شواسملر ایله آدلادیغی، جنوب شرقی تورك زمره‌لری یالكز برایل (ملت) تشكیل ایدییورلر [١] دوغروسنی سویله‌رسه‌ك، روسلر، استیلا ایتدكلری خلقلره اسم ویریركن، آتنوغرافیایی ، تاریخی دكل ، یالكز divide et impera (آییر و حكومت سور !) قاعده‌سنی كندیلرینه دستور اتخاذ ایتمشلردر . حقیقتده ایسه ، بو تورك زمره‌لرندن هیچ بری كندینی «تاتار» دییه تسمیه ایتمز [٢] بو مسئله‌یه روس مؤلفلرندن پ . ریچقوف‌ده دقت ایتمشدر . اودییور، كه آوروپاده «تاتار» آدی

[١] تورك برلكی طرفداری رضا نوربك ، «تورك تاریخی»نك ١ نجی جلدنده اشبو ایدیل-اورال توركلرندن بحث ایدركن، اونلری تاتار، باشقرد، میشه‌ر آدلری ایله آییرماقله بر توركجه‌یه یاقیشمایان خطایه دوشمشدر .

[٢] آشاغیده « قازان توركلری تاتارمیدرلر» سرلوحه‌لی مقاله‌یه باق .

ایله‌طانیلان خلقلر کندی کندیلرینی عموماً «تورك» دیه تسمیه ایدیورلر. اونلر دیل حقنده صورارکن «تاتارجه بیله میسن؟» دیمزلر، «تورکجه بیله میسن؟» دیرلر. بزجه (روسجه) «تاتار کتابی» تعبیری یرینه اونلر «تورکی کتاب» تعبیرینی قوللانیرلر. «تاتار» سوزی اونلرده منفور برلقب صاییلیر وقانون طانیماز، انسانیتسز، دشمان وکریه خلقلر حقنده قوللانیلیر. نته کیم اسکی یونانلیلرده «باربار» تعبیری بومعناده قوللانیلیردی [١]. «میشه‌ر» (میشچیره‌ك) نامی ایسه، روسلر طرفندن باشقرد یوردینه کوچمش برقسم قازان تورکلرینه ویرلمشدر. حالبوکه بو، وقتیله اوقا نهری بوینده یاشامش، صوکرالری روسلر طرفندن یودولمش بر فین قبیله‌سنك آدی اولدیغندن، هیچ برتورك زمره‌سنه اسم اولاماز. باشقردلغه قاچمش برقسم قازان تورکلری، آر (واتەك)لر، ماری (چیرمش)لر صوکرالری «تیپته‌ر» لقبنی آلمشلردر. «تیپته‌ر»لری تشکیل ایدن عنصرلردن‌ده آکلاشیلیور، که «تیپته‌ر» سوزی، اتنوغرافیك آد اولاماز، اولسه، اولسه، اجتماعی ـ اقتصادی برتعبیر اولابیلیر. بزم تاریخجیمز عین‌الدین احمر افندینك اثبات ایتدیکنه کوره، «تیپته‌ر» کله‌سی، «ده‌پته‌ر ـ دفتر» سوزندن بوزولمش برتعبیردر. وقتیله، روسجه «پریپوشچه‌نیك» لقبنی‌ده طاشییان شو مهاجرلر، کرالادقلری باشقردطوپراقلرینی ایشله‌مکله اوغراشدقلری چاغلرده، اونلرك آدلری مخصوص دفترلره قید اولونیوردی. صوکرالری مهاجرلرك کندیلری‌ده «ده‌پته‌ر» دیه تسمیه اولنمایه باشلادیلر. کیت کیده بوسوز «تیپته‌ر» شکلینی آلدی [٢].

باشقردلر، کندیلرینه «باشقرد» دیورلرسه‌ده، وبو زمره عدد اعتباریله، اصل قازانلیلردن صوکرا اك بویوك برکتله تشکیل ایدیورسه‌ده، اونلری قازانلیلردن آیری ومستقل بر «خلق» ـ «ملت» صایمق جائز اولماز؛

[١] «اورنبورغ ولایتنك طوپوغرافیاسی» آدلی اثرینك ٢نجی جلدی، ٢٧١ — ٢٧٢ نجی صحیفه‌لر.

[٢] ع. احمرك «تیپته‌رلر واونلرك اصلی» باشلاقلی مقاله‌سی؛ «قازان دارالفنونی یاننده عتیقیات، اتنوغرافیا وتاریخ جمعیتی خبرلری» نده ١٩٠٧ ییلی ٢٣ نجی جلد.

«باشقرد» تعبیرنی یالکز شمدیه قادار اونودولمامش قبیله‌وی براسم اولاراق تلقی ایتمه‌لی یز. بوتعبیرك اوزون زمان محافظه ایدلمه‌سنه شوده یاردیم ایتمشدر، که روس استیلاسندن صوکرا «باشقرد» سوزی مدلولینه، «میشه‌ر»، «تیپته‌ر» سوزلرینك اجتماعی - اقتصادی مدلوللرینه مقابل بر نوع اجتماعی - اقتصادی مفهوم قارشدرلمشدر. یعنی «باشقرد» (روسجه‌سی باشکیر) کلمه‌سی، «میشه‌ر» و«تیپته‌ر» (پرپیوشچه‌نیك) ك مالك اولمادیغی برطاقم اجتماعی واقتصادی حقوق وامتیازلره مالك کیمسه معناسنه قوللانیر اولمشدر. شویله‌که صوکرالری مهاجرلردن‌ده برچوقلری، مختلف سببلردن اوتوری «باشقرد» لیغه «ترفیع» ایدلمشلردر..

روس پروفسوری و. فلورینسکی، باشقردلرك تورك عرقینه منسوب اولدیغی اثبات ایتدکدن صوکرا: عجبا باشقردلر قازان تاتارلری (تورکلری)ندن آیری ومستقل برخلقمیدر؟ سؤالی ایراد ایدییور وبوسؤاله منفی جواب ویرییور. بو آدامك روس ملیتجیسی اولدیغی، جنوب شرقی تورکلرینك برله‌شمه‌سی طرفداری اولمادیغی [١] نظراعتباره آلیرسه‌ق، اونك بوخصوصده‌کی شهادتنك اهمیتی برقات داها آرتار. فلورینسکی باشقردستانده سیاحت ایتدیکی اثناده، اوراده یاشایان مهاجر قازانلیلرایله باشقردلرك احوالنی تدقیق ایتدیکنی، «تاتار» (قازانلی تورك) ایله باشقردك آراسنده‌کی فرقك نه‌دن عبارت اولدیغی حقنده برچوق کیمسه‌لردن صوروشدیردیغی وبوسؤالینه کیمسه‌دن مثبت ومقنع جواب آلامادیغی یازدقدن صوکرا دییور: «مهم برفرق اولاراق شونی کوستریبورلر، که باشقردلر کوچه‌به یاخود یاریم کوچه‌به خلق اولدیغی حالده «تاتارلر» (قازانلیلر) یرلشمش خلقدر دیورلر. لاکین أولا بوفکر دوغری دکلدر. [٢]، ثانیاً،

[١] مقاله‌سینك آخرنده سرد ایتدیکی مطالعه‌لردن اویله آ کلاشلیور.

[٢] روسجه «یکی انسیقلوپه‌دی» ده «باشکیری» (باشقردلر) ماده‌سنده بوکا دائر شویله دینلیور: «بوکونکی کونده باشقردلرك هپسی، بلااستثنا، یرلشمش برخلقدر. کویلرده أولرده یاشییورلر. باشقردلرك بویوك برقسمنك یازین موقتاً یایلاغه چیقماسی، بعضاً بوسبوتون یا کلش اولاراق باشقردلری یاریم کوچه‌به خلق عدایتمه‌یه سبب اولمشدر».

بو آیریلیق نەدن عرقی آیریلیق اولسـون ؟ بوندن باشـقە لهجە فرقی ایلەری سـورولیور . فقط بوفرق اوقادار اهمیتسزدر ، که باشقرد شـیوەسی قازان لهجەسنـك یالکز برنوانسندن ، « پرووینسیالیزم » دن عبارتدر، اصلا آیری ومستقل برلهجە دکلدر .

« تاتار » وباشقرد منورلری ، بوفرقی ، مختلف «غوبیرنیا» لرك (ولایتلر) وەلیکوروس شیوەلری آراسندەکی فرقلرە بکزەتیورلر ، که « مستقل ملیت » بو کبی شـیوە نوانسلری ایلە تعیین ایدیلەمەز . باشـقردلر ایلە قازانلیلرك بعض عادتلرندەکی باشقەلغی ، بونلرك آیری آیری برر خلق اولدیغنە دلیل اولاراق کوستریورلر . مثلا ، باشقرد قادینلری ارککلر یانندە یوزلرینی اورتمەزلر ، باشقرد ییکیتلری عمومی اکلنجەلر اثناسندە آت اوینا تمایی، بهادرلغی، و کورەشمەیی جان ودلدن سەوەرلر . ینە باشقردلر « تاتار » لر درجەسندە دیندار ، ادارەلی وتصرفە رعایتلی دکلدرلر . بونلرك هپسی دوغریدر ، فقط « ملیتك » آیریجی خاصەلری دکلدرلر .

یوقاریدە صـایلان « خاصە » لر ، حیات شرائطینك ومحیطك آیریلغندن نشات ایدەن محلی نوانسلردن باشقە بر شی دکلدرلر . وەلیکوروس ولایتلری اهالیسنی ، مثلا ولادیمیرلیلر ایلە اورال قازاقلرینی یاخود دونلیلری مقایسـە ایدرسەك ، بونلر آراسـندە اوتە کیلردن دهـا چوق زیادە آیریلقلر بولورز ، فقط بوکا باقوبدە هربر وەلیکوروس ولایتی اهالیسینی مستقل بر « خلق » صایمق کیمسەنك فکرینە کلمز . ایشتە، بن شو دلیللرە بناءً حکم ایدییوردم، که باشقردلر ، تورك عرقنك مسـتقلاً تبلر ایتمش بر « خلق » ی دکل ، طرز حیـاتلرندن یاخود قونوب کوچدکلری یرلرك جغرافی موقعندن ، یاخود اوروغ (قبیلە) تقسیماتندن اوتوری آیری بر اسم آلمش عینی « تاتارلر» (قازان تورکلری)درلر . قازان اورداسینە (دولتینە) تابع باشقردلر ، یوردك آسیا

حدودلرنده یاشیورلر واوحدودلری مختلف قومشـو قبیله‌لرك آقیننندن حمایه ایدییورلردی. باشقردلراشغال ایتدکلری قیرلرك کنیشلکی وقومشو قبیله‌لرایله متمادی جاریشمه‌لر یوزندن ، البت قازان یوردینك معمور مرکزنده یاشایان تورکلره نسبةً ، کوچه‌بەلیك یاخود یاریم کوچه‌بەلیك حیاتی داهـا اوزون زمان محافظه ایتمشلردر وبریکیلردن فرقلری‌ده‌ایشته‌یالکز شونقطه‌ده‌دره» [١]

« خلق » و « ملت » مفهوملرینده برلك (وحدت) مفهومی‌ده مندمج ایسه ، بوکونده شو تورکلرده مطلوب برلکك بوتون شرطلری موجوددر . شیمدیکی حالده اونلری یالکز قان ، جغرافی موقع ، تاریخی مقدرات دکل ، دین ، مدنیت ، ادبی دیل وملی ایده‌آللر مشترکلکی‌ده برله‌شدیریور [٢] . ایله‌ریده باشقردلردن آیروجه بحث ایدیشمز ، اونلرك آیری بر خلق اولدیغی ایچون دکل ، بو زمره‌نك اصل قازانلیلردن صوکرا عدد جهتندن اك بویوك برزمره اولماسله برابر ، قازان دولتنك سـقوطندن صوکره اسلافمزك روس ظلمنه قارشی مجادلاتی اثناسنده باشقرد یوردینك ده‌کرلی بر موقعی اولدیغی ایچوندر . شو مجادلات ، مرکزی قازان یوردی تورکلری ایله باشـقردلق تورکلرینك مشترك ومقدس ایشی اولدیغی کبی ، بالخاصه شومجادلات‌سایه‌سنده بونلر بربرلرینی داها یاقیندن طانیمشلر واوندن صوکرا بربرلرینك مقدراتی‌ایله دها زیاده علاقه‌دار اولمشلردر.

روسیه حکومتی طرفندن ١٨٩٧ده یاپلمش ایستاتستیق، بوتورکلرك‌عددینی ٣،٥ میلیوندن برآز فضله کوستریور (٣٥٠٠٥٣٢ کیشی) (٣). طبیعی آرتیشی

---

[١] و . فلورینسکی : « باشقردلق و باشقردلر » («وه‌ستنیك‌یه‌وروپی» مجموعه‌سنده ١٨٧٤ییل ١٢نجی کتاب ٧٢٩ - ٧٣١ صحیفه‌لر) .

[٢] ایمپراطوریچه ایکنجی‌قاته‌رینا زماننده بری بومسلمان تورکلره‌خاص برمرکزی دینی مؤسسه وار ایدی . بو مؤسسه‌دن ایلریده بحث ایده‌جکز .

[٣] ت . آ . طروینیتسکی اداره‌سی آلتنده ترتیب ایدلمش « ایلك دفعه اوله‌رق ١٨٩٧ نجی سـنه‌سی کانون ثانیده یاپلمش احصائیاتك نتیجه‌لرندن بوتون‌ایمپراطورلق ایچون عمومی خلاصه » نام ایستاتستیق مجموعه‌سندن ٣نجی دفتر .

کوز اوکنه آلارق دیه‌بیلیرز، که ١٩١٤ سنه‌سی (جهان محاربه‌سی باشلامش سنه) کانون ثانیسنه دوغری (١) بو تورکلرك عددی ٤٤٠٠٠٠٠ نفوسه بالغ اولمشدر. مختلف تاریخی وسیاسی سببلردن طولایی اونلر «آوروپای روسی» نك برقاچ ولایتنه طاغلمش ایسه‌لرده [٢]، اونلرك اصل کتله‌سی شیمدی‌ده وقتیله دده‌لرینك اوردا ـ ایل قوردوقلری وطنك، یعنی قدیم قازان دولتنك مرکزی قسمنده وتاریخده آدی مجهول اولمایان باشقردلقده یاشییور. شو اولکه‌لر، روس حاکمیتی زماننده قازان ولایتنك جنوب شرقی قسمینی، سابق اوفا ولایتنك اك بویوك قسمینی، سابق اورنبورغ ولایتنك شمال شرقی قسمینی، برده قومشو ولایتلرك (وه‌تکه، په‌رم، سامار وسمبر ولایتلری) اوته‌کی ولایتلره ملاصق بعض وولستلر (ناحیه‌لر) ینی احتوا ایدییوردی. عینی حدودلر

---

[١] ١٨٩٧ ایستاتستیقی‌ده کانون ثانیده اجرا ایدلمشدر.

[٢] قازان تورکلرینك «ملی ومدنی مختاریت هیئتی» اعضاسی عالمجان بك شرف ١٨٩٧ سنه‌سی استاتیستیقی نتیجه‌لرینه، مختلف «زه‌مستوا» لرك احصائیه معلوماتینه، قسماً ده اوفاده‌کی مسلمان مرکزی دینی اداره‌سنده‌کی معلوماته استناداً و ١٩١٨ سنه‌سی ابتداسنده نفوسك بالغ اولاجغی مقداری حساب ایده‌رك، قازان تورکلرینك متعدد ولایتلرده‌کی صایسنی شو یولده کوسته‌رییور:

ولایتلر	نفوس عددی	ولایتلر	نفوس عددی	ولایتلر	نفوس عددی	ولایتلر	نفوس عددی
اوفا	١٦١٦٠٠٠	په‌رم	٢١٩٠٠٠	په‌نزا	٩٥٠٠٠	اورال‌او-	
قازان	٩٣٥٠٠٠	وه‌تکه	٢١١٠٠٠	آستراخان	٨٠٠٠٠	اوبلوسق	٥٠٠٠٠
اورنبورغ	٥٣٧٠٠٠	سمبر	٢٠١٠٠٠	نیژنی	٦٢٠٠٠	باشقا ولا-	
سامار	٤٢١٠٠٠	ساراتاو	١٥٥٠٠٠	تامبوف	٣٨٠٠٠	یتلرده	١٦٠٠٠٠

ینه عالمجان بکك حسابینه کوره، سیبیریاده ١٧٥٠٠٠، تورکستانده ٥٢٠٠٠، قریم وقافقاسیاده ٣٨٠٠٠ قازانلی تورك یاشییور که مجموعی ٥٠٥٠٠٠٠ نفوس ایدییور (عالمجان شرفك ١٩٢٠ ده قازانده طبع اولنمش «تاتار ـ باشقردلر وتاتار جمهوریتی» نام رساله سندن).

ایچریسنده شیمدیکی حالده ایکی سووه ت جمهوریتی («تاتار» و «باشقرد» جمهوریتلری) یاپلمشدر [٢] .

---

[٢] ایدیل نهرینك اورته آقینتیسنده وقسماً قاما ایرماغنك اوته طرفنده یاشایان وبزم کبی ، تورك عرقینه منسوب اولان فقط سائر تورکلره آ کلاشلماز بر دیل ایله قونوشان ودیناً خرستیان اولان چوواش خلقندن بحث ایتمك بو پلانك خارجنده در . چوواشلر بر میلیون نفوسه بالغدر . سابق قازان ولایتنك چاباقسار ، چویل وقوزماده میان قضالریله سمبر ولایتی بووا قضاسینك بر قسمینی احتوا ایدن اراضیده شیمدی بر « مختار چوواش اولکه سی » یاپلمشدر .

II

قازان توركلرینك روس استیلاسندن اولكی تاریخی مقدراتی .

اوروپانك جنوب شرقیسی اسكی تورك وطنیدر – شیمدیكی قازان توركلرینك ایدیل بوینده آنجاق میلادی ۱۳ نجی عصردن اعتباراً (شرقی اوروپایه موغول–تاتار استیلاسندن صوكرا) یرلەشدكلرینی ظن ایدەنلر اكسیك دكلدر. حال بوكه، تاریخك شهادتنه كوره، اوروپانك جنوب شرقی قسمی، باتوخان اوردولری كلەدن چوق مقدم تورك اوروغلرینك طوراغی اولمشدی. شو توركلر بو یرلرده ایللر قورمشلر، شهرلر یاپمشلر، یاقین واوزاق باشقا یوردلر ایله یكی جانلی آلیش ویریش ایدر اولمشلردی.

آشاغیده حقلرنده مفصلجه معلومات ویردیكمز بولغارلر، اورتا ایدیلده‌كی دولتلرینی میلاددن ۵ نجی عصر ایچرلرنده قورمشلردی [۱]. قازارلر (خزرلر) ایسه ایدیل بوینده میلادی ۸ نجی عصردن اعتباراً مدنی حیاته یاشامایه باشلامشلردی. ۱۱ نجی عصرك یاریسندە ایدیل ایرماغینك آشاغی مجراسی اطرافنده قازار ایلینه قپچاق – قومان توركلری استیلا ایتمشدی. بونلر قازارلر ایله قاریشدقدن صوكرا یاواش یاواش ایدیل–قاما بولغارلری آراسینەده صوقولمشلر وبەریكیلرك بویوك برقسمینی یوتمشلردر. اوزمانلرده دولت حدودلرینك معین

[۱] و. غریفوریەف: «ایدل بولغارلری» («بیبلیوتیكا دلە چتەنیا» مجموعەسندە، ۱۹ نجی جلد).

اولماماسی ، اخلاق وعاداتك مشترکلکی، دیللرك، حیات طرزینك مشابهق ، طبیعی ، بوتورك قبیله‌لرینك بربریله قاریشماسنه بویوك یاردیم ایتمشدر .

صوك زمانلرده قومان دیلی حقنده یاپیلان تتبعات ، بو دیلك شمدیکی قازان تورکلری دیلنه (شیوه‌سنه) بویوك مشابهق اولدیغنی اثبات ایتمشدر. آقادمیك رادلوف، قومان دیلنك اڭ اسکی یادکاری اولان « Codex Comanicus» (قومان مجموعه‌سی) [١] ده‌کی قومانجه سوزلر (کلم)لری فونتیکه جهتندن تدقیق ایتدکدن صوکرا دییور: « قومان دیلنك اڭ زیاده مشابه اولدیغی تورك شیوه‌لری، ایدیل شیوه‌لریدر ... قوده‌قس مانه‌ریالی صریح برصورتده کوسته‌ریور، که ایدیل بویی تورکلرینك شیوه‌سی ٥٠٠ ییلدن بری فونتیکه جهتندن پك آز تبدله اوغرامشدر» [٢]

شرقی آوروپایه ١٣ نجی عصرده کلن تورکلر – أوت ، ١٣ نجی عصرده (١٢٣٦–١٢٤٠)قومان، بولغاروروس یوردلرینه آقین ایتمش باتوخان اوردولرنده مختلف قبیله‌لره منسوب پك چوق تورك واردی. فقط شو تورکلرك او وقت بولغار یوردنده یرله‌شوب قالدقلرینه تاریخی هیچ برشهادت یوقدر . روس وقایعنامه (له‌توپیس)لرندن ایسه، بزتماماً بونك عکسنی اوکره‌نیورز. او وقایعنامه‌لرك خبرینه کوره، تاتار–موغول چیرو (اوردو) لری بولغار یوردینی ضبط وتارمار ایتدکدن صوکرا ایدیل نهرینك صاغ طرفنه کچمشلر وروسلرك «ره‌زان» دره‌بکلکنه باصقین یاپمشلر واو کونکی شمالی روس یوردی دره‌بکلکلرینك اڭ بویوك قسمنی ضبط ایدرك جنوب قیرلرینه چکیلوب کیتمشلر وصوکرا اوراده « آلتون اوردا » یی قورمشلردر . دیمك اولیور، که باتو اوردوسنده‌کی تورك وموغوللر روس یوردنده یرله‌شوب قالمادقلری کبی، بولغار یوردنده‌ده قالمامشلردر . اوروپایه ١٣ نجی عصرده کلن تورکلرك « آلتون اوردا » حاکمیتی دورنده یرلی تورکلر ایله قاریشماسی ایسه،

---

[١] Codex Comanicus ١٨٨٠ سنه‌سی قونت géza Kunn طرفندن طبع ونشر اولنمشدر.

[٢] و . رادلوف : « قومان دیلی حقنده » صحیفه ٥٣ (روس فن آقادمیسی مجموعه‌سنك ٤٨ نجی جلدینه علاوه) .

تدریجاً وایللیك (صلحی) یوللرایله حصوله کلمشدر . بوکاده، قومان ، قازار وبولغارلرك بربرلرینه قاریشمالرینی ایضاح ایدرکن صایدیغمز اجتماعی وسیاسی سببلر یاردیم ایتمشدر .

قازانده تورکلری تاتارمیدر؟ـ تاریخجیلرك دیدیکنه کوره، باتوخان اوردولرینك اصل کتله‌سینی موغوللر تشکیل ایدیوردی، که بونلرك باشنده موغولك «تاتار» قبیله‌سنه منسوب [١] چنغز، قاآنك طورونلری واوروغداشلری بولونیورلردی. روسلر، اوزیوردلرینك فاتحلرینی اشته، شوقوماندانلرك منسوب اولدیغی قبیله‌نك آدی ایله «تاتار» تسمیه ایتمشلر ، صوکرالری بو آدی «آلتون اوردا» حاکمیتی آلتنده وروس یوردی قومشولغنده یاشایان بوتون تورك قبیله‌لرینه‌ده تعمیم ایدیورمشلردر . حال بوکه بواوردوده تاتار ـ موغوللر بالنسبه پك آز ایدیلر واونلرك دیلی‌ده پك چابوق ایدیل بویی تورکجه‌سی طرفندن یوتولمشدر. ظنمجه، موغوللرك قدرتلی کونلرنده «تاتار» سوزی اتنوغرافیك معناسینی بوسبوتون غایب ایده‌رك ، زمانمزده‌کی «بالشاویك» و «فاشیست» کلمه‌لری کبی ، عسکری وسیاسی معنایه‌دلالت ایدر اولمشدر. واقعا، عرب وفرس تاریخجیلری تورکلری اونلرك عرقی اسملری ایله آدلادقلری حالده، «تاتار» آدینی استیلاجی واداره‌جی موغوللر ایچون قوللانیورلر [٢] .

تأسف اولوناجاق نقطه شوراسیدر ، که اتنوغرافی جهتدن هیچ بر قیمتی اولمایان شو «تاتار» آدی ، برچوق تاریخجیلر طرفندن غایت کنیش وجامع

[١] قازانلی کنج تاریخجی ع.عزیزبك «تاتار» ایله «موغول» ك بر معنایه کلدیکنی یعنی بوایکی سوزك مصداقی برقوم اولدیغنی ادعا ایده‌رك بوکا دائر بر طاقیم دلیللر سرد ایدیور («تاتار ادبیاتی تاریخی» جلد ١ ، قسم ٢ ، صحیفه ٦ـ٩. قازان ١٩٢٣ ییل)

(٢) میلادی ١٤ نجی عصرده «آلتون اوردا» یه کلمش اولان سیاح ابن بطوطه «تاتار» تعبیرینی بوسبوتون قوللانمایوب هپ «أتراك» (تورکلر) تعبیرینی ، بعضاً «قپچاق» سوزینی قوللانیور (و. تیزه‌نغاوزه‌ن : «آلتون اوردا تاریخنه عائد ماتریاللر مجموعه‌سی » . صحیفه ٢٧٨ ـ ٣١٤ . پترسبورغ ١٨٨٤ ییل) .

معنالی بر عرقی (اتنوغرافیك) اسم کبی قوللانلمش وشیمدی‌ده قوللانلیور ، حق بو یاکلشلغی فنه‌ده صوقمشلر .

قازان تورکلرینه کلنجه ، اونلر هیچ برزمان کندیلرینی « تاتار » تسمیه ایتمه‌مشلر ، اونلرك کندیلرنجه آدی « تورك » (تورکی)در . اونلر اوقویا بیلمه‌ینی « تورکی تانوماق » دییه تعبیر ایدرلر و « تورکی بارنك کورکی بار » سوزی اونلر آره‌سنده مشهور بر مثلدر ، که تورکجه اوقویا بیلمك انسانه بر کوزه‌للکدر دیمکدر . قازان تورکلری « تاتار »لره بر نوع قورقو ودوشمانلق ایله باقمش اولسه‌لر کرکدر ، چونکه اونلرده « تاتار بارده خطر بار » (یره‌ده تاتار اولورسه ، اوراده خطر وار) ، « تاتار توره بولسه ، چاباتاسن تورکه ایله‌ر » (تاتار حاکم اولورسه ، چاروغینی باش کوشه‌یه چیقارر) کبی بر چوق مثللر واردر (١) .

شو سوزلردن آکلاشیلدیغنه کوره شمدیکی ، ایدیل بویونده یاشایان تورکلر ، ایدیل ـ قاما بولغارلرینك بویوك بر قسمی و ١٣ نجی عصرده شرقی آوروپایه کلن تورکلر ایله قارشمش قوملرك نسلندندرلر .

درست‌آدر ـ « تاتار » کلمه‌سنك ایدیل بویی تورکلرینه نسبةً ، عرقی جهتدن اساسز ویا کلش اولدیغنه باقه‌دن ، اونلری « تاتار » دییه آدلامقده دوام ایدیلیور . بوندن مقصد ، اونلری (یاکلش آد ایله اولسه‌ده) ، عرقی وتاریخی اسملرینی شمدی‌یه قادار محافظه ایتمش باشقه تورك قبیله‌لرندن (باشقرد ، قازاق ـ قیرغیز وامثالی) آییرد ایتمك ایمش . لاکین یالکز « تاتار » سوزی ایله بو مقصد ، شمولی صورتده هنوز حاصل اولمیور . چونکه قازانلیلره « تاتار » یافته‌سنی یاپشدیرانلر ، عینی آدی قریملیلر ، ماورای قافقاسیا (آذربایجان)لیلر وسائره‌لر ایچون‌ده قوللانیورلر . بوندن اوتوری اونلر ، « تاتار » کلمه‌سی یانینه « قافقاسیالی » ، « قریملی » ، « آلتایلی » ، « قازانلی » کبی بر طاقم جوغرافی وصفلر علاوه ایتمه‌یه مجبور اولمشلردر . مادام که آییریجی وصفلر اولمقسزین ایش باشاریلامیور ، او تقدیرده

(١) « تاتار » سوزی حقنده کتابك باشنده‌کی پ . ریچکوف سوزلرینی خاطرلایکز .

بو کبی وصفلری « تورك » سوزینه علاوه ایتمه‌من دها دوغری اولمازمی ؟ شبهه‌سز . چونکه بو صورتده هم مطلوب آیریلق الده ایدیله‌جك همده اسملر، اتنوغرافی جهتدن درست اولاجاقدر .

استانبول سیاست نویسلرندن بعضیلری بزم خلق حقنده « شمال تورکلری » تعبیرینی قوللانیرلر . فقط بو تعبیر یالکز فنی تصنیف وتتبع جهتندن دوغری اولابیلیر . تورکلردن مواد تتبعات اولمق اوزره بحث ایدر لسانیات واتنوغرافی عالملری بوخصوصده ایسته‌دکلری کبی تصنیف یاپابیلیرلر . ذاتاً بویله‌لری تورکلری « جنوبی » ، « شمالی » ، « غربی » و « شرقی » دیه تصنیف ایدیورلرده . فقط بز کندی ملی اسملریمزی تتبعجیلرك بوکبی کیفی تصنیفلری اساسنه قوراماییز . ملی اسملرك تاریخی جهتدن دوغری واساسلی ، ملی ضرور وسیاسی مفکوره جهتندن ده کرلی وقیمتلی اولملری اقتضا ایدر . یوقسه « شمال آیسی » ، « جنوب دره‌سی » تعبیرلرینه مشابه ، تاریخی ، ملی وسیاسی معنادن خالی ، جوغرافی واضافی اسملر ، ملتلرك سیاسی آمالنه اویغون کلمزلر . « شمال تورکلری » تعبیرینك قازانلیلره نسبةً تاریخی جهتدن صحیح وبر قیمتی وارمیدر؟ بو سؤاله منفی جواب ویره‌جکز . چونکه برزمانلر روسلر ، ایدل نهرینك یوقاری آقینتیسی ایله « اوقا » نهری آراسنده واقع « وه‌لیکوروس » اولکه‌سنی « شمال روس یوردی » دیه تعبیر ایتدکلرندن ، احتمال ، بوتعبیر اونلرجه تاریخی برقیمتی حائز اولابیلیر . قازان ایلی ایسه ، تورك تاریخنده هیچ برزمانده « تونیاق تورك ایلی » یاخود « تونلیك تورك ایلی » [١] دیه آدلانمامشدر . بناءً علیه بزه « تونلیك (شمال) تورکلری » آدینی ویرمك ملی تاریخه استناد ایدیله‌من وبوآد بزه تاریخی وملی بر معنایی آکدیرماز . دیمك اونك بزجه هیچ برتاریخی قیمتی یوقدر . ملی تاریخ بویوردك ایکی آدینی بیلیر . ١) بولغار ، ٢) قازان . « بولغار » اسمی ایدیل بوینده تخمیناً میلادی بشنجی عصردن ١٤ نجی عصره قادار دوام ایتمش ، صوکرا بوسبوتون

(١) ملی تاریخده یالکز شو تعبیرلرك بری قوللانیلابیلیردی چونکه « شمال » عرب سوزیدر .

اونودولمش، اونك يبرينى «قازان» اسمى طوتمشدر. روس استيلاسى اثناسنده‌ده بواولكه «قازان» اسمى طاشيديغندن ، بزم اك قيمتلى تاريخى، ملى خاطره‌لريمز شو«قازان» اسمينه مربوطدر . «قازان»ك تاريخى ، ملى اهميتى بويوكدر. اونى عاميانه كوچولتمك جائز اولماز . فى الواقع « قازان » يالكز اوفاجق بر جايك وتاريخى برباش شهرك آدى دكل، عينى زمانده قوجامان براولكه يوردك‌ده آدى اولمشدر. نته‌كيم « بولغار» عينى زمانده شهر، خلق واولكه آدى اولمشدر . «قازان»ك اولكه ـ يورد آدى‌ده اولديغى آشاغيده‌كى دليللردن آكلاشيليور. بزم اسلافمز كندى ايللرينى « قازان ايلى» ياخود «قازان يوردى» تسميه ايدرلردى. « قازان ايلى » تعبيرى بزده حالاده اونودولمامشدر . بزم دين عالملريمز كندى اسملرى يانينه برده « قازانى » وصفنى علاوه ايدرلردى، كه مقصدلرى شهر اولمايوب ، اولكه ـ مملكت ايدى. بزم بويوك تاريخجيمز حضرت شهاب الدين مرجانى كندى كتابينه « مستفاد الاخبار فى احوال قزان وبولغار » ديه اسم ويرمشدر، كه ايكى دوره (نه‌پوك)ده ايكى دورلو اسمى حامل اولان عينى اولكه‌نك تاريخندن بحث ايدر كتاب ديمك ايستيور. مرحوم تاريخجى عين الدين احمر بوايكى دورك تاريخلرينى آيرى آيرى ايكى اثرده يازمشدر، كه برينه «بولغار تاريخى»، ديكرينه « قازان تاريخى » اسملرينى ويرمشدر . تاريخجى هادى افندى اطلاسينك « قازان خانلغى» آدلى اثرى‌ده بوتون بريوردك، مملكتك كچمشندن بحث ايدر . ينه روس له‌توپيس (وقايعنامه) لرى ۱۵ نجى عصرك ايكنجى و ۱٦ نجى عصرك برنجى ياريسنده بواولكه حقنده سوز سويله‌ركن دوغريدن دوغرى« قازان » ديه ، ياخود « قازان يوردى » (قازانسكايازيمله) ديه تعبير ايدرلر . قازان اورداسينك سقوطندن صوكرا بيله ١٦ نجى ، ١٧ نجى عصرلرده بو اولكه موسقوف چارلغنك رسمى كاغدلرنده « قازان چارلغى » ياخود « قازان پادشاهلغى » معنالرينه كلەن اسملر ايله تسميه اولنورمش . كنديسنك قانادلى اژدر شكلنده آرمه‌سى‌ده اولمشدر (۱) . روس و آوروپا

(۱) روسجه « نووى انسيقلوپيدى » (« كاز انسكايا غوبيرنيا » ماده‌سنده) .

تاریخجی وسیاحلرینك اثرلری‌ده « قازان ایلی » « قازان مملکتی » ، « قازان اولکه‌سی » ، « قازان تاتارلری » (بوتون براولکه خلقی معناسیله) معنالرنده اولان تعبیرلر ایله دولودر . « قازان » تعبیرینك بزجه بوقادار تاریخی قیمتی ویاشادیغمز اولکه‌نك اسمی‌ده « قازان » اولدیغچه ، برم الك دوغری اسممز « قازان تورکلری » اولاجاقدر .

تاریخی « قازان » ی روس ایشی اولان سابق « قازان غوبیرنیاسی » (ولایتی) ایله قاریشدیرمامالی . چونکه قازان اورداسی حدودی « قازان غوبیرنیاسی» حدودندن چوق کنیش ایدی (۱) . شیمدیکی سووه‌تیك تاتار جمهوریتی «قازان ولایتی» طوپراغنك هپسینی استیعاب ایتمه‌مکله برابر ، تاریخی قازان اولکه‌سنك مذکور « غوبیرنیا » حدودینه کیرمه‌مش اولان قسملرینی احتوا ایدیبور (۲) . بو حالده تاریخی قازان طوپراغنده یاشامقده اولان بوتون تورکلر ، وه‌ده یاشارلرسه یاشاسینلر شو قازان یوردندن هجرت ایتمش اولان واورتا ایدیل شیوه‌سی (قازان تورکجه‌سی» ایله قونوشان تورکلرك هپسی « قازان تورکلری » دیه تسمیه اولنمالیدر .

---

(۱) تاریخی قازانك حدودلری اشبو اثرك « قازان اورداسی » سرلوحه‌لی قسمنده کوسته‌رلمشدر .

(۲) مثلا ، اوفا ولایتندن مینزه‌له اویه‌زدی (قضاسی) ، سامار ولایتندن بوکوله اویه‌زدی ، سمبر ولایتندن قسماً بووا و سمبر اویه‌زدلری ینه وه‌تکه ولایتندن قسماً آلابوغا ومالمژ اویه‌زدلری طوپراقلری شیمدیکی « سووه‌تیك تاتار جمهوریتی » حدودی ایچریسنده‌درلر .

ایدیل بولغارلری

قازان توركلری ، ایدیل- قاما بولغارلری مدنیتنی دوام ایتدیره‌كلدكلرندن وممل‌كتنك كرك مثبت، كرك منفی جوغرافی خاصه‌لری هرایكی قوم بیننده مشترك اولدیغندن بوراده ایدیل بولغارلری حقنده بر آز تاریخی معلومات ویرمه‌یی لزوملی بولوبودم .

بولغار یوردینك حدودلری — بولغار یوردینك حدودلرنی تاریخجیلر بویله كوسته‌ریبورلر : چولمان (قاما) ایرماغینك ایدیل نهرینه دوكولدیكی یرك اطرافی بولغار یوردینك مركزی اولمش ومیلادك ٥ نجی عصری ایچریلرنده بولغار دولتی ایلك اول شوراده قورولمشدر . مختلف دورلرده یوردك حدودلری ، شرقده اورال طاغلرندن غربده صور (صورا) ، اوقا ایرماقلرینه ، شمالده نوقرات (وه‌تكه) ، چولمان ایرماقلرندن جنوبده صامار ، خوپر ایرماقلرینه قادار یایلمشدر (١) .

بولغارلرك مدنیلكی — تاریخجیلرك شهادتنه كوره ، بولغار خلقی ایجه مدنی وتجار بر خلق اولمشدر . روس مستشرقی و. غریغوریه‌ف دیبور ، كه ایدیل بولغارلری ، شرقی آوروپا ایللرینك هپسندن مقدم (قازارلری استثنا ایله) مدنیته نائل اولمش بر ایلدر (٢) . بولغارلرك مدنیلكی علامتی اولاراق تاریخجیلر شونی‌ده ایراد ایدیبورلر، كه ، روس وقایعنامه‌لرینك خبرینه بناءً ،

(١) و. غریغوریه‌ف: «ایدیل بولغارلری» («بیبلیوتیكه دله چتنه‌نیه مجموعه‌سی، جلد ١٩ .»).
(٢) كنه اوراده .

اونلر آیاقلرینه چیزمه کیورلرمش . عینی وقایعنامه‌لرك روایتنه کوره ، میلادك ٩٨٥ نجی سنه‌سنده بو حال روسلری چوق بیلدیرمش و اونلر : « بونلر بزه ویرکو ویرمزلر ، بز چاریقلیلری آرایالم » دیبه ، بولغارلر ایله محاربه‌دن واز کچه‌رك چکیلوب کیتمشلردر (١) . میلادی ١٠ نجی عصرده بولغار کویلرنده ابتدائی مکتبلر بولونیوردی [٢]. بولغار یوردنده بر چوق شهرلرك بولوندیغی ده معلومدر [٣] .

بولغارلرده آلیش - ویریش — عرب یازیجیلری ایدیل بولغارلرنده تجارت اشلرینك پك زیاده انکشاف ایتمش اولدیغی خبرویریورلر. عینی یازیجیلرك شهادتنه کوره ، بو خلق روسلر (شرق اسلاولری) ، قازارلر ، بورتاسلر (شیمدکی موردوالرك اجدادی) ، بیارمیالیلر ، وەسولر (شمالده «بەلواوزره» حوالیسنده یاشامش بر قبیله) ، یوغرالر ، اورتا وغربی آسیا خلقلری ایله جانلی تجارت معامله‌سی ایدر اولمشلردر . بولغارلرك (وەسولر) ایله آلیش - ویریشی غریب بر طرزده ، یعنی مبادله ایدیله‌جك اشیایی معلوم بر یره براقوب کیتمك - یولیله ، کوروشمه‌دن ، قونوشمادن اجرا ایدیلیوردی . بو شماللی قومدن آلنان اشیا ایسه ، تیلکی ، سلاوسن وسامور دەریلری اولیورمش [٤] . عرب سیاحلری یازییورلر ، که یابانجی مملکتلر تاجرلری یالکز بولغار شهرینه قادار کیده‌بیلیرلر ، بولغارلرك کندیلری ایسه ، تا اوزاق شماله قادار کیده‌رك ، یوغرا (٥) خلقی ایله‌ده آلیش - ویریش یاپارلرمش .

---

(١) روس لەتوپیسلری مکمل مجموعه‌سی ، جلد ا ، صحیفه ٣٦ .

[٢] «ابن داسته‌نك قازارلر ، بورتاسلر ، بولغارلر ، ماجارلر ، اسلاولر وروسلر حقنده‌کی خبرلری» پترسبورغ دارالفنونی پروفسوری د . خوالسونك شرحلری ایله . پترسبورغ ١٨٦٩ سنه صحیفه، ٢٣.

[٣] د. شپیلەوسکی‌نك «قازان ولایتنده اسکی شهرلروباشقا بولغار- تاتاریادکارلری» نام اثرینه باق . ١٨٧٧ سنه‌سی قازانده باصلمش .

[٤] «ابن‌داسته» صحیفه ١٨٨ - ١٨٩. (٥) «یوغرا» یاخود «اوغرا» ، آوروپای روسینك شمالینی ، غربی سیبیریایی اشغال ایتمش وتا طوکمش شمال دکیزینه قادار اوزانمش بریوردك واونده یاشامش برفین‌قومینك آدیدر .

عرب یازیجیسی المقدسی، بولغارلرك خوارزم (شیمدیکی خیوه) مملکتینه چیقاریلان اشیادن بونلری صاییور : سامور ، سنجاب ، قاقم ، سانسار ، تیلکی وقوندوز کورەکلری ، طاوشان ، کچی دەریسی ، بالمومی ، اوق ، ایری بالق ، قالپاق ، چیریش ، بالق دیشی ، قوندوز کوبەکی ، کهربا ، ساختیان ، بال ، جویز ، آو کوپکی ، قیلیچ ، زره ، قاین آغاجی ، اسلاو کولەلری ، قویون وبوینوزلی حیوانلر . پروفسور د. خوالسون شومالردن بعضیلرینك اصل بولغار مالی اولمایوب ، شرق یوردلرینه بولغار پازارلری واسطەسیله کچیریلن یابانجی یوردلرك امتعەسی اولدیغینی ادعا ایدییور [*] .

بولغارلرده چفتچیلك — بولغارلرده چفتچیلك ایشی‌ده کافی درجەده ایلەریلەمشدر . میلادی ١٠ نجی عصر سیاحی ابن داسته دییور : « بولغارلر چفتچی خلقدر. اونلر بوغدای، آرپا، داری کبی مختلف اکینلرا کییورلر »[**]. بولغار یوردینی میلادك ٩٢٢ سنەسنده زیارت ایتمش اولان عرب علماسندن ابن فضلانك خبرینه کورەده ، بولغارلر تارلالرندن بول ، بول آرپا ، بوغدای وداری محصولی آلییورمش[***] . اونلر اکینجیلك ایلەاوبله کنیش براولچوده اشتغال ایدرلردی ، که اکین محصولاتینی قومشو ایللره، مثلا روسلرەده ، صاتارلردی [***] .

بولغارلرده حیوان بسلمك — ابن فضلان وباشقا عرب یازیجیلرینك روایتنه کوره ، بولغارلرده حیوان بسلەمكده ، اکینجیلك درجەسنده ایلەری کیتمشدی . اونلر حکمدارلرینه ویرکویی اوکوز دەریسی ایله

[*] « ابن داسته خبرلری » ١٨٠ ـ ١٨٧ صحیفەلر .
[**] کنه اوراده صحیفه ٢٣ .

[***] Ch. Fraehn : die ältesten arabisehen nachrichten ûder die wOLga Bulgaren aus Ibn-foszlan reiseberichte (memoires de la academie imperiale des sciences de Saint Petersbourg,» tom I,1832.)

(***) تاتیشچف : «روسیه تاریخی» جلد٣ صحیفه٢٤٨. موسقوا ١٧٧٤ده مطبوع.

اودەرلردی وشـواو کوز دەریسی ، قویون وکەچی دریلری ایلە برابر شرق تاجرلرینە صـاتیلیوردی . ابن‌داسـتەیە کورە ، اونلر ویرکویی آت ایلەدە اودەرلرمش . بومعلومات صراحةً کوستەریور ، کە بولغـاردە تورلوجنس بوینوزلی حیوان وآت سوردولری بولنمشدر .

بولغارلردەصناعت ـ بولغارلر کندیلرینك خام محصوللرینی ایشـلەمەیی‌دە بیلیرلردی . ابن فضلانك : « هرأودن بر اوکوز دریسی ویرکو ویریورلر » جملەسـندەکی « دەری »دن مراد ایشـلەنمش دەری اولدیغنی (فرەن) ظن ایدییور . د . خوالسون‌دە بو فکری تقویە ایدییور (۱) . بزم تاریخجیمز مرجانی‌دە عینی فکری ایلەری سوریور (۲). بولغار ایشی دەری شرقدە پك مشهور ایدی . تورکسـتانلیلر وقازاق ـ قیرغیزلر ایشـلەنمش اوکوز دریسنی حالادە « بولغاری » تسـمیە ایدییورلر . عرب سـیاحلرینە کورە ، بولغارلر بالقجیلق صناعتی‌ایلەدە جدی صورتدە اشتغال ایدرلرمش . بوقاریدە کوردیکمز اوزرە ، المقدسی شرق‌ایللرینەصاتیلان امتعەصیراسندە ایری بالیغی وچیریشی‌دە صاییور . خوالسون ، بولغار کبی بالیغە زنکین برمملکتدن‌باشقە یورلردە کرك طوزلو ، کرك قورو بالق چیقارلماسنی پك طبیعی بولویور . بولغارلرك معـدن قازمق وایشلەمك (مەتالورژی) ایلەدە اوغراشـدقلرینی روس عالمی غ . لیخاچوف اثبات ایدییور (۳) .

بولغارلرك طبیعتی ـ بولغـارلرك، طبیعتلری جهتندن ، حربجی اولمقدن زیادە صلحپرور اولدیغی آکلاشیلیور . اونلر قومشولرینە تجاوزدن صـاقینیرلر واکثریا کندیلری باشقەلرینك تجاوزینە اوغرارلردی . آلیش ـ ویریشـدە ناموسلی اولوب ، خیرسزلق وفحشك جزاسی اعدام ایدی.

(۱) «ابن داستە خبرلری» صحیفە ۱۸۵ .

(۲) او شویلە یازییور : « شو اوکوزدەریسی دیدیکی ایشلەنمش ولسانمزجە « بولغاری » تعبیر ایدیلەن قالین دەری‌اولسە کرکدر » (مستفادالاخبار فی احوال‌قازان وبلغار » قسم۱ صحیفە ۶۲) .

(۳) ایکنجی عتیقیات قونغرەسی مؤلفاتی ، صحیفە ٤ پترسبورغ ۱۸۷۶ییل.

بولغارلرك مسلمان اولماری ـ مسلمانلر ایله تجارت مناسبتی سایه‌سنده بولغارلر آراسنه اسلام دینی کیرمشدر. میلادی ١٠ نجی عصرده بولغاره کیتمش ابن‌داسته بولغارلرك‌ا کثرتی اسلام دیننده اولدیغنی واونلرك کویلرنده مسجدلر وابتدائی مکتبلر بولوندیغنی یازیور (١). آقاده‌میك پ. که‌پپه‌ن، بولغارلر آراسنه اسلام دیننك میلادی ٨ نجی ویاخود ٩ نجی عصرده کیرمه‌یه باشلادیغینی ظن ایدیور (٢).

بولغارخانی آلماس ـ سیلکی اوغلی میلادك ٩٢١ نجی سنه‌سنده عباسیلردن مقتدر بالله خلیفه‌یه مراجعت ایده‌رك، بولغار ایلینه دیننك اساس ومراسمینی اوکره‌تمك، مسجدلر تأسیس ایتمك ایچون آدملر کوندرمه‌سنی رجا ایتمشدی. خان، عینی زمانده خلیفه‌دن قورغان (استحکام)لر تأسیس قیلمق ایچون معمارلر طلب ایتمه‌یی‌ده اونوتمامشدی. خلیفه شمال خاننك رجاسنه قولاق ویرمش: بولغاره بر ایلچی هیئتی کوندرمش ایدی، که بونك باش کاتبی احمد ابن فضلان نامنده بر ذات ایدی. ایشته شو ذات بغداده عودت ایتدکدن صوکرا بو سیاحت حقنده بر اثر یازمشدر. خلیفه‌نك ایلچی هیئتی بولغاره میلادك ٩٢٢ نجی سنه‌سی مایسنده ایرشمش، خانك کندیسی ومملکتنك بویوکلری طرفندن طنطنه ایله استقبال ایدلمش ایدی. بولغارخانی ایلچیلرك توصیه‌سنه بناءً کندی اسمینی جعفره، اولمش باباسنك آدینی‌ده عبداللهه تبدیل ایتمش، یعنی «جعفر بن عبدالله» اولیویرمشدر. میلادك ١٤ نجی عصری یازیجیلرندن شمس الدین الدمشقی، بر چوق بولغارلیلرك حج مقصدیله وبغداد طریقیله مکه‌یه کیتدکلرینی حکایه ایدیور (٣). کاتب چلبی (حاجی خلیفه)نك روایتنه کوره، خوارزمده ایکی مسلمان دین عالمی آراسنده بولغارلره دائر مباحثه جریان

(١) «ابن‌داسته خبرلری» صحیفه ٢٣.

(٢) پ. که‌پپه‌ن: «ایدیل بولغارلری حقنده» (روسیه معارف نظارتی مجموعه‌سی، ١٨٣٦ییل جلد ١).

(٣) «نخبة الدهر فی عجائب البر والبحر» mehren نشری. پترسبورغ ١٨٦٦ ییل، صحیفه ٢٦٤.

ایتمش ایمش. چونکه بولغارلیلر اونلره مراجعت ایدرك بولغارده یازین، «بیاض کیجه‌لر»ده یاتسی نمازینی ادا ایتمك لازم اولوب اولمادیغنی صورمشلر ایمش [١] کیه‌ف شهرنده‌کی روس کنه‌زی (بکی) ولادیمر سواتوسلاف اوغلنك یکی دین آراشدیردیغی شایع اولونجه، ایدیل بولغارلرینك کنه‌زه اسلام عرض ایتمك ایچون کیه‌فه بردیغی هیئت کونده‌ردکلرینی روس وقایعنامه‌لری روایت ایدیور [٢] ایدیل بولغارلری آراسنده اسلام دیننك نه‌درجه کوك صالدیغنی شو سویله‌نلردن آکلامق ممکندر.

بولغارلرده اسلام مدنیتی — بولغارلیلر آراسنده اسلام دینی ایله برابر عرب یازیسی، مسلمان مدنیتی واوصیرالرده مسلمانلره معلوم فنلرده یایلمشدر. کاتب چلبی‌نك یازدیغنه کوره، بویوردك (برهان الدین ابراهیم بن یوسف) نامنده‌کی برعالمی، سمرقندی‌نك مسلمانلر آراسنده پك معروف «الآداب» اسمنده‌کی کتابنه، برده‌علم جدلده‌کی «فصول النسفی» آدلی اثره شرحلر یازمشدر [٣]. میلادك ١١٣٦ سنه‌سی بولغاری زیارت ایتمش اسپانیالی عرب عالمی ابو حامد الاندلسی بولغار قاضیسی یعقوب نعمان اوغلنی دفعه‌لرله زیارت ایتدیکنی وبو قاضینك «بولغار تاریخی» نامنده برتألیفی اولدیغنی یازیور. ینه بربولغار عالمنك بولغار شهرندن ٧٠٠ کیلومتره شمال طرفینه کیده‌رك علم هیئته دائر ترصدلر ایله اوغراشدیغی حقنده‌ده معلومات موجوددر [٤].

روسلر و بولغارلر — روس کنه‌زی (ایکور ریوریك اوغلی) نك بولغار یوردینه دهشتلی هجومنك آلماس سیلکی اوغلی زماننده واقع اولدیغنی تخطر ایدرسه‌ك، شوخانك خلیفه‌دن استحکاملر تأسیس ایتمك ایچون معمارلر ایسته‌مه‌سنك سببی ایی

[١] «ابن داسته خبرلری» صحیفه ٨٩.
[٢] روس وقایعنامه‌لری مکمل مجموعه‌سی جلد ١ صحیفه ٣٦.
[٣] «کشف الظنون» فلوغه‌ل نشری جلد ١ صحیفه ٢١٠ وجلد ٤ صحیفه ٤٤٢-٤٤٣.
[٤] لیخاچوف واسطه‌سیله: Notices et extraits des manuscrits جلد ١٣، صحیفه ٢٧٧ وایلریسی.

آکلاشلمش اولور. بوخان اولدکدن صوکراده روسلرك بولغاره آقین ایتمه‌لری برقاچ دفعه تکرر ایتمشدر. روس وقایعنامه‌لرینك شهادتنه کوره تاتارـموغول باصقیننددن مقدم بولغارلیلر میلادك ۹۱۲ سنه‌سندن اعتباراً اون دورت دفعه روس باصقیننه اوغرامشلردر. بولغار باش شهری، روس یاغماجیلری طرفندن برقاچ دفعه تالان ایدیلمشدر. روس تاریخجیسی و. تاتیشچف، روسـ بولغار مناسبتی حقنده شوسوزلری یازییور: «ایدیل بولغارلری روس ایلی ایله دائما آلیش ویریش ایدییورلردی. کرك اکین محصولاتی، کرك باشقا امتعه کتیره‌رك ایدیل واوقا نهرلری ساحلنده‌کی روس شهرلرنده صاتارلردی. روسلر ایسه، کیزلیجه طوپلانارق، ایدیل اوزرنده‌کی بولغار تجارینی یاغما، صوکرا اونلرك قریه‌لرینی وشهرلرینی تارمار ایدرلردی [۱]. روس وقایعنامه‌لری، ۱۰۲٤ سنهٔ میلادیه‌سی حادثه‌لرینی صایارکن، روس اولکه‌سی «سوزدهل» ده شدتلی آچلق حکم سوردیکنی، بولغارلرك آچ روسلره فضله مقدارده حبوبات کتیردکلرینی قید ایتمشلر. فقط روسلر، بولغارلیلره الك یامان قومشو اولمشلردرکه موغول هجومنه قادار کندیلرینك متمادی باصقینلری، چاپوللری ایله اونلری تعجیز ایتمشلردر. روسلرك اشبو متمادی هجوملرندن کوزله‌دیکلری اصل هدف، زنکین بولغار ایلینی بوسبوتون ضبط ایتمك اولمشدر. پروفیسور غ. پ. ره‌تکووه‌چ روسلرك شرقه دوغری منتظماً حرکتلرندن بحث ایدرکن یازییور: «شمال ـ شرقی روسلرینك ایرماقلر بوینه شرقه دوغری حرکتلری شبهه‌سز واقع اولمشدر. بکا اویله کلیور، که فین قبیله‌لری ایله برابر بولغارلیلر بو حرکتی طوردوراماملردی. فقط اونی باشقا بر حادثه طوردوردی»(۲). مؤلفك باشقا بر حادثه دیدیکی شودر، که میلادك ۱۲۳٦ سنه‌سنده موغول ـ تاتارلر، قومانـ بولغار وروس یوردلرینه استیلا ایده‌رك بونلرك هپسنی کندیلرینه بویون اکدیردیلر وبویله‌لکله «روسلرك شرقه دوغری حرکتلرینی» طوردردیلر. فقط بو طوردرمه‌ق موقت اولدی. چونکه روسلر، موغول

[۱] «روسیه تاریخی» ۳ نجی کتاب صحیفه ۲٤۸ (موسقوا ۱۷۷٤ ییل).
(۲) «۱۵ و ۱٦ نجی عصرلرده ایدیل بویی» نام روسجه اثرنده صحیفه ۸٤.

ضربه‌سندن صوکرا بر آزدیکله‌نوب کندیلرینه کلیر ـ کلمز بولغار یوردینه چاپوللرینه یکیدن باشلادیلر . آلتون اوردانك اڭ قدرتلی کونلرنده ۱۲۹۶ و ۱۳۲۰ سنه‌لرنده روسلرك بولغارلره باصقینلری معلومدر . ۱۳۵۹ دن اعتباراً، یعنی « آلتون اوردا » ده تخت منازعه‌لری باشلادقدن صوکرا ایسه روسلرك بولغاره چاپوللری پك صیقلاشیور . اورادەکی قارغشه‌لق کونلرنده ، ۱۳۵۹ و ۱۳۹۸ سنه‌لری آراسنده‌کی دوره‌ده روسلر بولغار مملکتینه اون دفعه آقین ایتمشلردر. بولغارلیلرك بودوره‌ده‌کی باشلیجه دشمانلری «اوشکوینیك» نامنده‌کی «نووغورود» چاپولجیلری (اشقیاسی) وموسقوا بویوك کنه‌زلری (بکلری) اولمشدر .

بولغارلرك صوك مقدراتی — آلتون اوردا حاکمیتی زماننده بولغار کندیسنك شمال ایله جنوب آراسنده تجارت واسطه‌لغی موقعنی قایب ایدییور، فقیرله‌شیور ، اوراده‌کی قارغشه‌لق چاغنده ایسه ، حاکمیت وتخت آرایان بر طاقم آوانتوریست میرزالرك دیدیشمه وچارپشمه محلی اولویور . عینی زمانده بولغارلرك سائر تورك اوروغلری ایله قاریشماسی متمادیاً دوام ایدوب طورویور. عاقبت ، میلادی ۱۵ نجی عصرك باشلرینه دوغری « بولغار ملتی » محندن چکلیور ، حتی « بولغار » سوزی بیله ایدیل بوینده یاشامقده اولان بر ملت نامی اولارق استعمالدن قالیور واونك یرینه « تورکی » ، « قازانلی » ، « تاتار » و « چواش » کبی اسملر پیدا اولیور . بعض دیلجیلر ، چواشلری ، ایدل بولغارلرینك خالص بقیه‌سی عد ایدییورلر (۱) .

---

(۱) ن . آشمارینك روسجه « بولغارلر وچواشلر » نام اثرینی (قازانده‌مطبوع) و آ . لیخاچوفك » ایکنجی عتیقیات قونغره‌سی مؤلفاتنده‌کی « بویوك بولغاریانك حیات یادکارلری » سرلوحه‌لی مقاله‌سنی باق .

قازان اوردا-ی (دولتی)

مستقل قازانه حقنده تاریخی معلوماتك آزلغی – قازان دارالفنونی پروفسوری قارل فوقس حرفیاً شو سوزلری یازیور : « شو اولکه‌نك تاریخنه عائد تاتار یازمه کتابلری ، یا قازان شهری آلینیرکن یانمش ، یاخود بوخارایه قاچان نامدار تاتارلر طرفندن برابر کوتورلمشدر (۱). فقط فوقسك ایکنجی تخمینی دوغری چیقمادی ، چونکه شمدی‌یه قادار بوخاراده قازان تاریخنه عائد هیچ بر ال یازیسی کشف اولنمامشدر . بزم تاریخجمز شهاب‌الدین مرجانی حضرتلری دییور، که قازان شهرنده مکمل بر کتبخانه موجود اولوب ، روس استیلاسی صیراسنده یانوب تلف اولمشدر (۲). ایشته ، قازان تورکلرینك کندی تاریخی منبعلرینك عاقبتی شویله اولمشدر. بوقاریده کوردیکی اوزره، ایدیل بولغارلری حقنده عرب منبعلرنده آز چوق معلومات واردر . مستقل قازان حقنده ایسه، بو کبی منبعلردن‌ده محرومز، ایکی مملکت آراسنده صیقی مناسبت اولماسنه رغماً، قریم مورخلرینك‌ده قازان حقنده ویردیکی تاریخی معلومات پك ناقصدر. مثلا، قریم تاریخنه دائر اك بویوك اثر وسید رضا طرفندن محرر اولان « السبع السیار » آدلی کتابده ، قازانه عائد خبرلر پك آزدر . مستقل قازان تاریخی ایچون

---

(۱) « قیصه‌جه قازان شهری تاریخی » ٦–١٠ صحیفه‌لر . قازان ١٨١٧ ییل .

(۲) کندی عباره‌سی بویله‌در: «افواه ناسده مذکور اولدیغنه بناءً قازانده بر کتابخانهٔ مکمل اولوب، روسیه تسلطی قیلدقده یاندیروب تلف وبرباد ایتدکلر» («مستفاد الاخبار» قسم ۱ ، صحیفه ١١٨).

منبعلر يالكز بر قاچ قبر طاشندن (٣)، نه‌زمان يازيلديغى بللى اولمايان قازان توركجه‌سى ايله يازلمش برايكى برا كنده وقايعنامه پارچه‌لرندن وطرفگيرلكلرنده شبهه‌اولمايان روس وقايعنامه‌لرندن عبارتدر. بوريكى منبعلر، قازانليلرك روسلر ايله اولان مصادمه‌لرينى (بعضاً كندى نقطهٔ نظرلرينه كوره ايضاحلرى ايله برابر)، قازان خانلرينك موسقوف « كنه‌ز » لرى ايله رسمى مخابره‌لرينى قيد ايتمشلردر.

بولغار - قازانه يوردى « آلتونه اوردا » حاكميتى آلتنده — موغول تاتارلر، بولغار ايلينى كندى حاكميتلرى آلتنه آلديلر ايسه‌ده، اوراده‌كى اجتماعى سيستمه‌لره دوقونمامشلردى. شهرلر وشهر اهاليسى اسكيسى كبى دوام ايدوب طوريپوردى. مملكتده كوك‌صالمش اسلام مدنيتى، يابانجى فاتحلرك كنديلرينى ده‌پك چابوق كندى دائره‌سنه چكمشدى. شهراهاليسى ايله‌عينى زمانده كويلو تورك وفين اهاليسى‌ده دوام ايديپوردى. ميلادى ١٤ نجى عصرك يارىسنه دوغرى «آلتون اوردا» ملك بو يورده‌كى حاكميتى لفظى مراد برحاله كلمشيدى وه‌آلتون اوردا» كه‌وشه‌دكجه، روسلرك بولغار-قازان يوردينى صيقيشديرمالرى آرتمقده ايدى؛ اودورده بولغار اجتماعى هيئتى بوزولمش وپك ضعيفله‌شمشدى، يورت قوتلى برتشكيلاتجى‌يه وحكمداره محتاج ايدى.

قازانه اورداسنك قورولماسى — يوردك شوآغير كونلرنده (غالبا مملكت خلقنك دعوتنه كوره)، آمه‌رژيك اولوغ محمدخان كنديسينك كوچوك برعسكرى فرقه‌سى ايله « آلتون اوردا »بى براقوب، بولغار يوردينه كلدى وميلادى ١٤٣٩ده كنديسنى مستقل قازان اورداسنك خانى اعلان قيلدى.

قازانه اورداسنك حدودى — قازان اورداسنك حدودى همان‌ده بولغار دولتى حدودينك عينى اولمشدر. پروفسور ن. فيرسوفك قازان حدودى حقنده‌كى

---

(٣) بوراده شونى‌ده قيد ايدهلم، كه روسلر، قازانليلرك قبر طاشلرينه‌ده صحت ايتمه‌مشلردر. اونلر برچوق قبرطاشلرينى موزه‌خانه‌لره قويتى مقصديله دكل، حكومت بنالرى وكليسالرك تملرينه وضع ايتمك ايچون يرلرندن قوپاروب كوتورمشلردر. صحانى، قبر طاشلرندن بويوك براجتهادله استفاده ايتمشدر.

فکری همان‌همان و.غریغوریه‌فك بولغار حدودینه دائر تخمیننه توافق ایدییور. فیرسوف بوکا دائر دییور که : « قازان دولتنك حـدودینی قطعیتله تعیین ایتمك ممکن دکلدر . فقط شوراسی بللیدر، که بو دولت ، نیژه‌غورود اولکه‌سـندن باشلایوب ، ایدیل نهرینك هرایکی‌ساحلی بوینجه امتداد ایدر، جنوب وشرقده ایصسز قیرلره دالار، شیبان اورداسنه قیرغیز-قازاق کوچه‌به‌لکرینه ایریشیر، شمال طرفنده ایسه وه‌تکه‌و پرم یوردلری ایله بیتشیرایدی» [۱] .

بوساحه اهالیسی وطرز اداره‌سی اعتباریله ایکی‌یه آیریلیردی . ۱) دولتك اصل تورك ـ بولغارلر ایله مسکون مرکزی‌قسمی ، و ۲) قازان دولتنه ویرکی ویروب داخلی ایشلرنده مختاریتلی باشقا خلقلر ایله مسکون کنیش طوپراقلر. دولتك بوتون مساحهٔ سطحیه‌سی ۳۰۰ بیك مربع چاقرم (۲) اولدیغی حالده ملت حاکمه اولان مسلمان قازان تورکلری ایله مسکون اورتالیق قسمی آنجاق ۶۰ بیك مربع چاقرم ، یعنی بوتون مملکتك آنجاق بشـده برینی تشـکیل ایدییوردی . قازان خانلغنده مسلمان تورکلردن باشقا چواشلر ، موردوالر ، چیرمشلر (ماریلر) ، آرلر (وتیاکلر) یاشییوردی . بناءً علیه، بوکونکی اداری تقسیماته کوره قازان خانلغی طوپراغی «تاتار جمهوریتی» نی ، چیرمش وچواش مختاریتلی اولکه‌لرینی ، سمبر ، په‌نزه ، ساراتاو ، وتامبوف ولایتلرینی ، شـیمدیکی اوفا ولایتینك ، باشـقرد جمهوریتینك ، وه‌تکه ولایتنـك بر قسـمنی ، بوتون آر مختاریتلی اولکه‌سـنی ، پرم ولایتنك اوفاق بر قسمنی احتوا ایدیوردی . قازان خانلغی شرقده کنیش نوغای یوردی ایله ، جنوبده آستر‌خان خانلغی‌ایله، جنوب غربیده قریم خانلغی ایله، غربده‌موسقوف دولتی ایله ، شمالده ، صوکرالری موسقوف دولتنه التحاق‌ایده‌ن، «وه‌تسکایا اوبشچینا » نام روس مهاجرلری اولکه‌سیله همحدود ایدی .

---

[۱] «شمال شرق روسیه غیر روسلرینك موسقوف دولتنده‌کی وضعیتی» صحیفه ٥-٦ .

(۲) چاقرم ، کیلو متره‌دن برآز فضله‌در .

اقتصادی وضعیت ـ قازان اورداسنده خلقك معیشت طرزی همان بولغار دورنده‌کی کی ایدی. اهالینك باشلیجه مشغولیتی اکینجیلك ایدی. چیفتجیلکله یالکنز تورك ـ بولغارلر دکل، چواشلرده، فین قبیله‌لری ده اشتغال ایدییورلردی. قازانی آلان موسقوف اوردوسنك سردارلرندن بری اولان کنه‌ز آ. قوربسکی آرچا اولکه‌سنی، یعنی قازان یوردینك شمال قسمنی تصویر ایدرکن دییورکه: «اوراده تارلالر پك کنیش اولدیغی کبی محصولات‌ده غایت چوقدر. میرزالر، اعیان واشرافك مالکانه‌لری شایان حیرت درجه‌ده کوزلدرلر. کویلر پك صیقدر، اکینلر اینانلماز درجه‌ده بولدر، حیوان ـ طاوارسورولری حسابسزدر»(١) بویورده اکینجیلکنك بولغار دورنده‌ده پك پارلاق وضعیتده اولدیغنی یوقاریده کورمشدك.

«آلتون اوردا» حاکمیتی کونلرنده خائلی دوشکونله‌شمش اولان تجارت قازان دورنده ایی جانلانمشدی. قازان شهری آسیا وآوروپا امتعه‌سنك مبادله وآقتارمه نقطه‌سی اولوب، شهر یاقیننده‌کی بر آداده هر ییل یازین بویوك بر بازار آچیلیردی. قازانه هرزمان بر چوق روس تجاری‌ده کلیرلر: کندیلری آوروپا فابریقالری معمولاتنی کتیریرلر، قازاندن ایسه انواع ده‌ری وتورکستان منسوجاتی کوتوررلر ایدی (٢). روس کنه‌زی ٣نجی واسیل قازانه اقتصادی ضربه ایندیرمك مقصدیله میلادك ١٥٢٣ سنه‌سی روس تجارلرینی قازان بازارینه کیتمکدن منع ایتمشدی (٣). قازانك اوزمانکی شو بازاری، زمانمزده‌کی نیژنی نووغورود (مه‌کارجه) بازاری موقعنی طوتاردی. ١٥٥٢ سنهٔ میلادیه‌سنده قازان شهری روسلر طرفندن محاصره ایدیلدیکی صیراده شهر ایچریسنده برچوق اجنبی

(١) «کنه‌ز قوربسکی صکازانیاسی» ٣ نجی باصمه، صحیفه ٢٢.

(٢) ن. فیرسوف: «شمال شرقی روسیه غیر روسلرینك موسقوف دولتنده‌کی وضعیتی» صحیفه ٥-٦.

(٣) هه‌ر به‌رشته‌ین: «موسقوویا حقنده یازیلر» روسجه‌یه‌ای، آنانیف ترجمه‌سی، صحیفه ١٤٦-١٥٠.

تجاری بولندیغنی روس وقایعنامه‌لری قید ایدیبور(١) . قازانده تجارتله مشغول ارمنیلرك آیریجه بر محله‌سی وارایدی .

صناعته کلنجه ، قازان یوردنده اعمالی صناعتدن زیاده استحصالی صناعت کوزه چارپار . صوکنجی نوع صناعتك اك مهملری آوجیلق ایله بالقجیلق اولمشدر . مملکتده‌کی اورمانلرده وحشی حیوانلرك بوللغی بو یورد ایچون عظیم بر ثروت قایناغی اولمش وطیش تجارتك انکشافنه خدمت ایتمشدر . قازان شهری جوارنده ایدیل نهرینك هرایکی ساحلنده زنکین قوندوزلقلرده وار ایدی . بالقجیلق ایشی حق اجنبی (روس) بالقجیلرینی‌ده جلب ایدر اولمشدر . اورمانلرك چوقلغی بال استحصالنه‌ده پك مساعدوآغاج ایشلرینك انکشافنه‌ده سبب اولمشدر .

اعمالی صناعتلر آراسنده برنجی موقعی ده‌ریجیلك اشغال ایدیبور . ده‌ریجیلك صناعتی قازانده پك زیاده انکشاف ایتمش وبونك بر چوق اوفاق‌اعمالاتخانه‌لری بولونمشدر . اوفاق هنرلردن مارانغوزلق ، دولکرلك ، چوملکجیلك ، باقرجیلق ، دمیرجیلك ، قویومجیلق ، حکاکلك وخطاطلق انکشاف ایتمشدر .

١٦ نجی عصر سیاحی نمسه هه‌ربه‌رشته‌ین دیبور، که قازان تورکلری باشقا اوروغداشلرینه نسبةً مدنیدرلر، چونکه اونلر طوپراقلرینی ایشلیبورلر، أولرده یاشیورلر وتجارتك انواعی‌ایله اوغراشیورلر(٢) ن . فیرسوف یازیبور : « قازان، براتیك حیاته عائد هرایشده بولغارك ده کرلی وارثی اولمشدر . او ، اکینجیلکی سه‌وه‌ر وصناعتی تقدیر ایدردی . یاد ایل سیاحلری قازانلیلرك تجارلغینی ستایش ایله ذکرایدیبورلر (٣).

(١) روس وقایعنامه‌لری مکمل مجموعه‌سی ، جلد ١٦ صحیفه ١٣٠ .
(٢) « موسقوویا حقنده یازیلر » : صحیفه ١٣٩ .
(٣) « غیر روسلرك موسقوف دولتنده‌کی وضعیتی » .

مدنیت وادبیات ـ قازانلیلر ، تا بولغار دورندن بری مسلمان ایدیلر . روس وقایعنامه‌لری قازان اولکه‌سی حقنده سویله‌رکن ، اوراده چوق « molna » (ملا) لر اولدیغنی قید ایدییورلر ، (١) بوندن اوراده چوق مسجد (جامع) اولدیغنی‌ده آکلامق چتین دکلدر . لاکن بو وقایعنامه‌لرده مسجدلرك کندیلری‌ده ذکر ایدلمه‌مش دکلدر . مثلا Nikonovsky letopis ده « دیندار پادشاه (٢) اونلرك (قازانلیلرك) Misgit (مسجد) لری ییقدی ، خراب ایتدی » دینیلیور (٣) . عینی وقایعنامه‌ده ملا قلشریف جامعی یاد ایدیلیور ، که روس محاربلری قازانك ایچ قلعه‌سینی ضبط ایدرکن بو جامعك یانینه قادار کیتمشلردر (٤) . قازان شهری قربنده (خان چایری) ، نام محله‌کی (آتوچ مسجدی) ده ذکر اولونیور . هر مسجد یانندە بر مکتب بولوندیغنی‌ده ادعا ایدرسه‌ك هیچ فضله جسارت صاییلمامالیدر . چونکه ، یوقاریده‌ده ذکر ایتدیکمز اوزره ، قازانلیلر بولغار مدنیتنی دوام ایتدیره کلمشلردر . بولغارلرده ایسه ، هر مسجد یانندە بر مکتب بولندیغنی ابن‌داسته سویلیور (٦) . بوتون قرینه‌لر کوسته‌ریور ، که ایدیل ـ قازان تورکلری ، مسجد دینیلنجه مکتبی‌ده برابر دوشونورلردی . ١٨ نجی عصرده قازان تورك کویلرنده سیاحت ایتمش روس ضابطی ریچقوف هر تورك کوینده چوجقلر ایچون بر مکتب بولندیغنی یازییور (٧) . بو کبی مکتبلرك آنجاق ١٨ نجی عصردن اعتباراً آچلدیغنی ظن ایتمك دوغرو اولماز . بو حال ، شبهه‌سز ، بولغار

(١) « Rouskaya Letopis Po Nikonovou Spiskou » پترسبورغ ١٧٩١ ییل جلد ٧ ، صحیفه‌لر : ٨١ ، ٨٦ و ٩٨ .

(٢) مدهش ایوان واسیل اوغلی .

(٣) صحیفه ٢٣٣ .

(٤) « نیقون‌له‌توپیسی » جلد ٧ صحیفه ١٧٨ .

(٥) کنه اوراده ، صحیفه ١٥٠

(٦) « ابن‌داسته خبرلری » صحیفه ٢٣ .

(٧) « قاپیتان ریچقوف سیاحتینك کونده‌لك یازیلری » نام اثری . صحیفه ٥ .

دولتیله مستقل قازان حکومتی دورلرندن بری کلەن مدنی عنعنەنك دوامندن عبارت اولمشدر .

قازان یوردی ایچه مسکون ایدی . فقط بو یورد روس استیلاسی کونلرنده دهشتلی صورتده تخریب ایدلمشدر . پروفسور (پەرەتەتکوویچ) دیـورکه : « ١٦ نجی عصرك (پیسسووی کنیکا) لرنده قازان و زویه سانجاقلرنده بولونان بك چوق بوش عرصەلر قید ایدلمشدر، که بونلردن قازان ضبط ایدیلیرکن وموسقوفه قارشی‌اولان قیاملر اثناسنده میدانه کلن محاربەلردن مقدم بوسانجاقلرك فضله مقدارده اهالی ایله‌مسکون اولدقلری آکلاشیلیور(١). قازان اورداسینك مرکز قسمی خایلی مدنیتلی بر مملکت شکلینی عرض ایدیوردی. اوراده کنیش تارلالر ، سیوری منارەلی جامعلری حاوی بویوك، بویوك کویلر، یوللرده جانلی حرکت، بازارلرده پك‌رواجلی آلیش ـ ویریش ایله میرزالر وبکلرك زنکین چفتلکلری کوزه چارپاردی . مستقل قازان یوردینك پارلاق اقتصادی وضعیتینی کندی کوزلری ایله کورمش کنەز (آ . قوربسکی) ده قید ایدییور . اداره تشکیلاتی ، حکومت مؤسسەلری شبکەسی ، مأمورلر قادروسی ، منتظم صورتده ایش کورەن محکمەلر ، ویرکو مؤسسەلری بوراده دولت حیاتینك روس یوردنده‌کیدن دها فنا تشکیل ایدلمه‌مش اولدیغنی‌اثبات ایدییوردی. قازان شهری بویوکلکی واهالینك عددی اعتباریله شرقی آوروپا شهرلرندن آنجاق موسقوا ایله (نوغورود) دن واحتمال ، (ویلنا)دن آشاغی طوریوردی. لاکن شونی‌ده اونوتمامالیدر، که قازان موسقوادن ٢½ عصر ، نووغورددن ٥٠٠ ییل دها کنج ایدی (٢) . قازانلیلرك اسکیدن اکنجی بر خلق اولدیغی ، اونلرك « صابانطوی » نامندەکی ملی بایراملرنده انعکاس ایدییور .

(١) « ١٥ نجی و ١٦ نجی عصرلرده ایدیل بویی » صحیفه ٢٤٥ .

(٢) م . خودەقوف : « قازان خانلغی تاریخنه عائد کوروشلر » ، صحیفەلر ٢٢٦ـ ٢٢٧ . قازان ١٩٢٣ ییل .

ادبیاته کلنجه ، اوده قازانلیلرده شبهه‌سز واردی . آکلاشیلان ، ادبیات اثرلری، قازان ضبط ایدیلیرکن وایدلدکدن صوکرا وآشاغیده سویله‌یه‌جکمز بش سنه‌لك قیامی باصدیرورکن روسلر طرفندن برباد ایدلمشدر . قازانلیلرك ادبیاتی اکثریا دینی قارا کته‌رده اولدیغی ظن ایدیلیر. لاکین اونلر غیر دینی ادبیاتده بوسبوتون یابانجی اولمامشلردر. بزه بونی کوستره‌ن‌ده قازان یوردنده مختلف نسخه‌لرده تصادف اولونان تورکجه‌وقایعنامه وقصه پارچه‌لریدر. مرجانینك برنجی قسم (مستفادالاخبار) نده ذکر ایدیلن مجمع (مجموعه) لر ، شبهه‌سز ، بوقبیلدندرلر. بوکبی‌وقایعنامه‌لردن بری‌ده قازانده طبع اولنمشدر [١] . دخی، «احوال چنکزخان وآقساق‌تیمر» نامنده برخرافی‌ـتاریخی اثروار‌در. بواثری ١٨١٩ سنه‌سنده طبع ونشرایتدیرمش اولان قازان دارالفنونی مدرسی تورك ابراهیم خلفه اوغلی (خالفین) بواثرك، قازانلیلرایله روسلرك‌متمادی صاواشلری نتیجه‌سنده پراکنده اولمش‌باشقه بویوك برتألیفك‌یالکز برپارچه‌سی اولاجغنی ظن ایدیور. نهایت، قازانلیلرده آیریجه برایشله‌نمش رسمی وادبی بولوندیغی ، قبرطاشلرنده‌محفوظ تورکجه‌عباره‌لردن‌ویکی کشف‌اولنمش قازانلی صاحب کرای‌خان یارلیغندن آکلاشیلیور [٢] .

حکومت طرزی — قازان اورداسنده خانك سلطه‌سی محدود اولمامقله برابر، اوملك یاننده دائمی برمؤسسه صفتیله برآریستوقراسی هیئتندن عبارت مشاوره دیوانی بولونیوردی، که اونك اعضالری «قاراچی» نامنی طاشیورلردی. معلوم اولدیغی اوزره بوکبی‌«قاراچیلر شوراسی» قریم، سبروقاسم خانلقلرنده‌ده واردی . نمسه سیاحی هه‌ربه‌رشته‌ین : «تاتار خانلری یاننده درت ار (viros)

[١] ١٨١٩ سنه‌سی ابراهیم خلفه اوغلی نشرایتمش «احوال چنکز خان وآقساق تیمر» نام‌اثرك‌آخرینه علاوه‌ایدیله‌رك و١٨٨٢ سنه‌سی جهانشاه اوغلی‌نام برناشرطرفندن.

[٢] بویارلیغك قیصه‌جه مندرجه‌سی ، ناقص اولاراق ایلك دفعه هادی آطلاسی افندینك «قازان‌خانلغی» نامنده‌کی اثرنده نشر اولونمشیدی . ١٩٢٢ نجی‌سنه‌سنده ایسه قازانده‌کی‌تاریخ‌معلمی سیدافندی‌واحدطرفندن‌یارلیغك‌اصل نسخه‌سی (اوریژینالی) بولونمشدر.

بولونیور، که خانلر اك مهم ایشلرده اونلر ایله مشاوره ایدیبور، دیبور [١] . قاراچیلر آراسندن بری (الوغ قاراچی) عنوانی ایله ممتاز اولوبوردی. قازانده‌کی قاراچیلر دیوانی اعضاسنك صاییسی پك بللی دکل ایسه‌ده ، اورایه ، قریمده‌کی کبی، معروف دورت اوروغك مرخصلری داخل اولدیغنی بعض روس تتبعجیلری ادعا ایدیبورلر. قاراچیلر آق کمیکلك حقوقنه استناد ایده‌رك، هر زمان حکومتك ده کیشمز اعضاسی اولورلردی. پروفسور ویلیامینوف-زرنوفه کوره، قاراچیلرك مملکتده‌کی نفوذی پك بویوك اولوب، یوردك اداره‌سی، خان سچمك، قومشو دولتلر ایله رسمی مناسبتده بولونمق، صلح و حرب مسئله‌لرینی حل ایتمك بونلرك النده ایدی [٢] . آکلاشیلان، قاراچی عنوان و منصبی قازان اورداسنده‌ده بابادن اوغله انتقال ایدر اولمشدر، یعنی یوکسك دولت پوستلرینی آنجاق اصیل (آق کمیك) فامیلیاره منسوب اولان ذاتلر اشغال ایده‌بیلمشدرلر. یوکسك منصبلرك آنجاق اصیلزاده‌لر آراسنده ارثی اولماسی، بوکبی منصب صاحبلرینك حیاتده ایکن اصلا ده کیشمه‌مه‌سی قازان خانلغی دولت اداره‌سنك اك زیاده کوزه چارپان خاصه‌سیدر. بوکبی خاصه‌یه مالك اولان اداره‌نك پك محافظه‌کار، آغیر و که‌وشه‌ك اولماسی ده طبیعیدر . « قاراچیلر دیوانی » ایله خان آراسنده برچوق سیاسی اختلافلر اولدیغی معلومدر . بوکبی اختلافلر نتیجه‌سنده بعضاً خانلرك عزل ایدیلمه‌سی وحق اولدورولمه‌سی بیله واقع اولوبوردی : خان ده کیشدیریله‌بیلیر، قاراچی ده کیشدیریله‌مزدی.

دینی تشکیلات - دین کیشیلرینك باشی « سید » تعبیر اولونوبوردی، که او ، دینی ایشلری خاندن بوسبوتون آیری (مستقل) اولاراق ، باشاریردی. لاکین (سید)ك دنیوی ایشلرده‌ده تأثیری یوق دکلدی: (سید) دولتده خاندن صوکرا برنجی موقعی طوتار، خان یوقکن موقت حکومتك باشینه کچه‌ردی . قازان حکومتنك قومشو دولتلر ایله سیاسی مخابره‌لرنده (سید)ك امضاسی

---

[١] «موسقوویا حقنده یازیلر » ؛ صحیفه ١٥٧ .

[٢] قاسیم خانلری وخانزاده‌لری حقنده تتبعلر، جلد ٢ ، صحیفه ٤١٠-٤٣١ .

برنجی یری اشغال ایدردی (١) بعضی سیدلرک سیاسی ایلچی صفتیله موسقوایه قادار کیتدکلری معلومدر . هیئت اجتماعیه‌ده‌کی شو یوکسه‌ك موقعی ایله متناسب اولارق ، سید، مملکتده غایت بویوك احترامه مظهر اولویوردی (٢) بوندن باشقه ، روس وقایعنامه‌لرنده قید اولوندیغنه کوره ، قازان یوردنده آشاغیده‌کی دینی عنوانلر واردی : شیخ ، ملا ، امام ، دانشمند، حافظ (آبز)، درویش، حاجی ، شیخ زاده، ملازاده (٣). تربیه وتعلیم ایشلری هپ دین کیشیلری الندە ایدی ، زیرا مملکتده دینی مدرسه‌لردن باشقه مکتب یوقدی . دیمك ، دولت اداره‌سنده قویو آریستوقراتیزم اوزرینه برده قله‌ریقالیزم قاریشمشدی . فقط بوبابده قازان ، شرقی آوروپاده بر استثنا تشکیل ایتمیوردی: اوزمانلرده روس یوردنده‌ده کرك تربیه‌ده، کرك حکومت اداره‌سنده قویو بر قله‌ریقالیزم حکمفرما ایدی .

پروفسور ن . فیرسوف ایدیل بویی مسلمانلرینك قازان دولتی دوشدکدن صوکره‌کی و (اورنبورغ محمدی روحانی مجلسی) نام مؤسسه‌نك قورولماسندن مقدمکی دینی تشکیلاتلرندن بویوك بر ستایش ایله بحث ایدیيور . او بو حقده ازجمله شو سوزلری یازییور : « ایدیل بویی مسلمانلرینك حقیقی تنقیص ایتمه‌ملی : حیات اجتماعیه‌ده روحانیلرك وارلغندن مقصدنه ایسه، اونلرك روحانیلری همان شو مقصده ایرشدیره‌جك تشکیلات وقورولوشه مالك ایدیلر » . صوکرا او ، قازانلیلرده امامك هرزمان منتخب وعالم اولدیغی ، کندیسی‌ده یالکز دینی مراسمك مه‌قانیك باشارنجیسی اولمایوب ، کنج نسلك معلمی وجماعتك‌ده قاضیسی اولدیغی قید ایدیيور (٤) . طبیعی ، بوکبی پارلاق دینی تشکیلات ، وطنه روس استیلا ایتدکدن صوکره دفعةً پایلیویرمش دکل ، مستقل قازان دورندن قالمه بر مؤسسه‌در .

---

(١) ویلیامینوف - زه‌رنوفك مذکور کتابی ، جلد٢ صحیفه ٢٨ .

(٢) کنه اورادە

(٣) روس وقایعنامه‌لری مکمل مجموعه‌سی ، جلد ١٩ ، صحیفه ٣٩١.

(٤) «سابق قازان پادشاهلغینك برلی اهالیسی یکی روسیه‌ده» صحیفه ١٤٦-١٤٩.

قازان یوردنده تورکستاندن کتیرلمش تصوف‌ده بك انتشار ایتمشدی، که اونك « بو دنیا کافره جنت، اولوبدر مؤمنه زندان » سوزنده بك موفقیتلیجه اجمال ایدیلەن تعلیماتی ملتك روحینی بك‌زیاده زمرله‌مش وحیاته نظرینی یولندن چیقارمش ایسه‌ده، تصوف شیخلری (ایشانلر) شامانی فین قبیله‌لری ایله چواشلر آراسنده اسلامك انتشارینه وشو سایه‌ده اونلردن بك چوقلرینك تورکله‌شمه‌سنه خدمت ایتمشلردر. چونکه ایدیل بوینده مسلمان اولمق دیمك قازان تورکی اولمق دیمکدن عبارت ایدی. قازان یوردنده‌ده باشقا تورك مملکتلرنده اولدیغی کبی کامل بروجدان حریتی حکم سورییوردی: قازان شهرنده خرستیان (ارمنی) کلیساسی موجوددی. قازان خانلغی دورندن قالمه ارمنی مزارلغینك قبرطاشلری قازانده حالاده موجوددر. شامانی فین قبیله‌لرینك دین حریتنه مسلمان تورکلر طرفندن هیچ بر تورلو تعرض ایدلمیوردی، اونلری زورله مسلمانلغه چه‌ویرمك تجربه‌لری‌ده اصلا یاپلمامشدر. مسلمان داعیلرینك شامانیلری اسلام دیننه دوندرمه‌سی یالکز ارشاد ووعظ یولیله میدانه کلیوردی (١).

بکلر ومیرزالر — قازان یوردنده قاراچیلیغه کچن بکلردن باشقه برده عادی بکلر، میرزالر وفین قبیله‌لرینك یوز بکلری بولونیوردی. « بك » ایله « میرزا » عنوانلری ایکیسی‌ده ارثی اولماقله برابر آرالرنده آیریلیق شوندن عبارتدر، که بو کسه‌ك زادکان صنفینك هر بر اعضاسی « میرزا » صایلدیغی حالده « بکلر » یالکز معین زادکان اوروغلرینه منسوب اولور وبو عنوان ایله‌ده اوروغك آنجاق الك یاشلی اعضاسی قائده‌له‌نه بیلیردی. بکلر ومیرزالر ایله یوز بکلری مملکتده‌کی کنیش طوپراق صاحبلرینك اصل کتله‌سینی، یعنی طوپراق آریستوقراسیسینی وقازان خانلغینك سیاسی، اجتماعی واقتصادی قورولشینك الك مهم عنصرینی تشکیل ایدرلردی. طوپراق مالکانه‌لری بابادن اوغله ارثی اولاراق انتقال ایدردی. اشته قاراچیلر، بکلر ومیرزالر حقنده شو سویله‌دکلریمزه استناد ایده‌رك، بزم بعضی تاریخجیلریمز قازان یوردنده

---

(١) م. خوده‌قوف: « قازان خانلغی تاریخنه عائد کوروشلر »، صحیفه ١٩١.

بر فیودالیزم دوره‌سی بولوندیغینی ادعا ایدیورلر . بوقاریده صایدیغمز زادکان صنفندن باشقا قازان یوردنده برده کنیش طوپراغه مالك وهرنوع ویرکولردن، دولت خدمتلرندن آزاده اولان کیشیلر بولونیوردی، که « تارخان » تعبیر اولونورلردی .

اوغلانلر ، قازاقلر — مملکتده مذکور امتیازلی صنفلر صیراسنده برده « اوغلانلر » واردی، که اونلر چیرو (اوردو) نك باشنده بولونیورلردی . اوغلانلرك مملکت اداره‌سنده مهم روللری واردی : اونلر « بوتون یورد مشاوره مجلسی » نه اشتراك ایدرلر وبعضاً دیکتاتورلق موقعینه‌ده کچرلردی . بونلرده، امتیازلی صنف اولمق صفتیله ، خدمتلرینه مقابل ویرلمش طوپراقلره مالك ایدیلر . چیروده خدمت ایده‌ن عادی شخصلر (نفرلر) ایسه « قازاق » نامینی طاشیرلردی .

مأمورلر - قوللوقچیلر — قازان بر دولت اولدیغندن ، طبیعی، اونك مأمورلری - قوللوقچیلری‌ده واردی . اوراده حاکملر ، قاضیلر ، یارغوچیلر بولوندیغی کبی ، آلتون اوردا خانلرینك یارلیقلرنده مذکور ضبطیه ومالیه مأمورلری‌ده بولنمق اقتضا ایدیور . ذاتاً بو مأموریتلرك برچوقلری سیدافندی واحد طرفندن کشف‌ایدیلمش صاحب کرای خان یارلیغنده بر آز باشقه تعبیرلر ایله صایلمشدر . مملکتده سالیق (ویرکو) طوپلامق ایشینه پك زیاده اهمیت ویریلدیکندن وبو مقصد ایچون اهالینك صاییسینی بیلمك اقتضا ایتدیکندن، یازیجیلر ، دفترجیلر ، ایستانیستقجیلر ، یاساقچیلر ، کومروکچیلر ، قازناجیلر (وزنه‌دارلر) دامغاجیلر ، تارتناقچیلر (قنطارجیلر) توتقاوللر ، کوپریجیلر ، کمیجیلر وسائره بویوك بر فعالیت ایله چالیشیورلردی . بو کبی قائمرلی ویرکو سیستمه‌سینك مأمورلری ، طبیعی ، مکمل اوقور - یازار آداملر اولدیغینی قید ایتمه‌یه ، بیلمم ، لزوم وارمیدر . اوزمانلرده دولتلر آراسنده بو کونکی کبی پك معین وقطعی حدود چیزکیلری بولونمیور ایسه‌ده ، پایتختدن نه قادار اوزاقده اولورسه اولسون ، هرکس کندیسینك هانکی دولت تبعه‌سی

اولدیغینی بك ایی بیلیوردی . چونکه ویرکو مأمورلری کلیرکن بو تابعیت جانلی بر شأنیته (ریالیته‌یه) دونیوردی . هیچ بر کیمسه یاساق ـ سالیق اوده‌مکدن یاقایی قورتارامازدی . زیرا اسمی سالیق دفترنده قید ایدلمش بولونیوردی .

قازان دولتنده البت سیاسی مأمورلرده بولونیوردی . اجنبی دولتلره کونده‌ریلەن ایلچی هیئتی علی العاده ، بربك ، بر اوغلان وبرده باقشی اولمق اوزره ، اوچ کشیدن دوزولو یوردی ، که بونلردن صو کنجیسی سرکاتب موقعینی طوتاردی .

یاساقلی صنف - قارا خلق — مذکور امتیازلی صنفلردن باشقه اهالی (تجار ، هنرجیلر ، کویلیلر ، ایشجیلر وسائره) یاساقلیلر صنفینی تشکیل ایدیوردی ، که بونلرك حکومت اداره‌سینه هیچ بر وجهله اشتراکی یوغیدی ، یعنی قازان دولتنك طرز اداره‌سی دەموقراتیزمدن پك اوزاق ایدی . قارا خلق ، حکومته مختلف ویرکولر اوده‌مه‌یه محکوم ایدی . بونلردن نفوس ویرکوسی برنجی موقعی طوتاردی . ویرکولرك بر چوغی صاحب کرای خان یارلغنده‌ده صایلمشدر . فیرسوفه کوره ، قازانده قارا خلق (دەموقراتیا) ایش باشنده اولانلر طرفندن صیقنتی‌یه دوچار ایدلمه‌مشدر . فیرسوف بوکادائر دیورکه : «بوتون اهالی حکومت فائده‌سینه معین مقدار یاساق اوده‌ردی . بوویرکودن زادکان صنفنه منسوب اولمایان تورك ـ تاتارلرده معاف دکل ایدیلر . شو یاساقك مقدارینی تعیین ایتمه‌نك امکانی یوقدر . فقط بویوك بر احتمال ایله‌سویله‌مك ممکندر ، که قازان دولتنده آشاغی صنف اهالی ظلم کورمه‌مشدر . هیچ شبهه یوقدر ، که یاساقلیلرك شخصی حریتی بوسبوتون چیکنمه‌مشدر . قازان دولتنده‌کی حاکم صنفك اداره ایشنده‌کی عدالتنی ، بردرجه‌یه قدر ، شوندن‌ده استدلال ایتمك ممکندر ، که آشاغی محکوم صنفك ایش باشنده کیلره قارشی قیام ایتدکلرینه عائد تاریخی برخبر یوقدر . فین قوملری وقازانلیلرك آشاغی صنفی ، تادولتك سقوطینه قادار زادکان صنفی ایله مناسبتی کسمه‌مشلر ویوردك حیاتنده‌کی مسعود کونلرده‌ده ، ألیم کونلرده‌ده اونلرك پیشندن یورومشدرلر » [١] .

[١] «شمال - شرقی روسیه غیرروسلرینك موسقوف دولتنده‌کی وضعیتی» صحیفه ١٦ـ١٧

اسکی زمانك قازان تورکاری (بچمسزه‌اسلام» کیملری ایله)

قازانلیلر و روسلر — روس تاریخجیلرینی اوقویان آدام اویله برفکره کلیر، که کویا قازان دولتی روس اولکه‌لرینه چاپول ایتمك و روس اهالیسنی یاغمالامق مقصدیله تأسیس ایدلمشدر . بوتاریخجیلر ، قازانلیلرك روسلر ایله اولان هر بر مصادمه‌سینی برنجیلرك یغما کرلکی ایله ایضاح ایتمك ایسته‌رلر . حال بوکه بوقاریده کوردیکمز اوزره، روسلرك بولغار-قازان یوردینه قارشی تجاوزکارانه حرکتلری تا میلادی ۱۰نجی عصردن باشلامش ، موغول استیلاسنه قادار واوندن صوکراده آزبر فترت ایله دوام ایتمشدر . بوتجاوزی حرکت ایچون روس تاریخجیسی صالاویوف دوغریدن-دوغری « napor » (صیقیشدیرمه) وتعرضکارانه حرکت» تعبیرلرینی قوللانیور. وشویله‌دیور : « بوطرفدن کلن روس ایلی صیقیشدیرماسی » اوکنده آسیانی ومحمدیلکی مدافعه ایتمك بولغارلره چوق کوچ اولاجقدی ، فقط آسیا ، تاتارلری کونده‌ردی وشو یوزدن روسلغك ایدیل مجراسی بوینه شرقه دوغری-یورویشی اوزون برزمان ایچون طورمایه مجبور اولدی . قازان دولتی پاشادینی مدتده روس قولونیزاسیوننك شرقه‌دوغری‌ایله‌ریله‌مه‌سی، آوروپانك آسیااوزرینه یورویشی ممکن‌دکلدی».[۱]

« آلتون اوردا » حاکمیتی دورنده روسلرك بولغار - قازان اولکه‌سنه اون دفعه هجوملرینی روس وقایعنامه‌لری قیدایتمشلر. اولرك صوك هجوملری ، الوغ محمدك قازان طوپراغنه کله‌سندن آنجاق برقاچ سنه‌مقدم (۱۴۳۱ سنه‌سی) واقع اولمشدی . خصوصاً موسقوف کنه‌زلری ده‌میتری ایوان اوغلی (دونسکوی) وواسیل ایوان اوغلینك باصقینلرندن قازان اولکه‌سی چوق بلالر چکمشدر . الوغ محمدك یکانه «قباحتی» روس تجاوزینه قارشی مملکتك‌مدافعه قوتلرینی بولنه قویمقدن عبارتدر. اونك‌واوندن‌صوکرا کلن‌خانلرك روسلرایله‌اولان محاربه‌لری اصلاً تجاوزی اولمایوب، یالکز تدافعی اولمشدر. قازان‌دولتنك یوزییللق حیاتی، استقلالینی قوروموق اوغورنده آقینجی‌موسقوف ایله آردسز-آراسز چارپیشمالرله چکمشدر .

[۱] «روسیه‌تاریخی» جلد ٦ صحیفه ٨٦. پترسبورغ «آیشه‌ستوه‌نناپاپولزا» شرکتی نشری.

بولغار-قازان تورکلرینك یاغماجی حیاتی دکل، مدنی حیات سوردوکلرینی حق روسجی مؤرخ س. صالایوف‌ده چار-ناچار اعتراف ایتمه‌یه مجبور اولمش. او، قازانی ضبط ایتمه‌نك روسیه‌دولتی ایچون بویوك اهمیتندن بحث ایدرکن‌ازجمله دیورکه: «بك‌چوقدن‌بوراسی (ایدیل بویی) محمدی آسیا کندیسنه طوراق یاپمشیدی. فقط بو، کوچه‌به‌لراورداسی دکل، مدنیت‌اوجاغی‌ایدی. چوقدن‌بری بوراده تجـارتجی وصناعتجی بولغار خلقی یرله‌شمشدی. روس اسـلاوینك اوقاساحللرنده خره‌ستیان کلیسالری تأسیس ایتمه‌یه باشـلاماسندن چوق مقدم بولغارلق، ایدیل وقاما ساحللرنده قرآن دیکلیوردی ... (۱). اشته، مسیو صالاویوفك ملتینه، نه بهاسنه اولورسه اولسون، شو «مدنیق» چیکنه‌مك، شو «تجارتجی»، «سناعتجی» خلقی ازمك لازم کلشدر، که او ۱٦ نجی عصرك اورتاسنده بو مقصدینه نائل اولا بیلمشدی.

قازان دولتنك که‌وشه‌مه‌سی — آقینجی موسـقوف ایله صـوکی کلز چاربشمالر نتیجه‌سنده قازان دولتی که‌وشه‌مشدی. یوردك غربی قسمی روس چاپوجیلرینك متمادی باصقینلری نتیجه‌سنده صـوك درجه تخریب ایدلمش، اهـالیسی آزالمش ایدی. موسـقوف کنه‌زلری اورالرده یاواش-یاواش استحکاملر، قلعه‌لر یاپمایه باشلامشلردی. قازانده توره‌ین بری-دیکرینه ضد آریستوقراسی پارتیلری‌ده دولتنك انحلالینه آز یاردیم ایتمه‌مشلردی. باخصوص روسلرك چالیشماسیله میدانه کلش موسقوف طرفداری خائنلر فرقه‌سی عادتا ایل-یوردی موسقوف چارلرینه صاتمشدیلر.

روسلرك قازانده شهرینی آلمایه حاضرلقلری — قازان دولتی ایچریسنده انحلال دوام ایتدکجه، روسلرك کستاخلقلری آرتیور، یوردك باش شهرینی آلمق ایچون اونلرك سفرلری صیقلاشیور. بو سفرلر موفقیتسزلك‌ایله بیتیور-سه‌ده، اونلر روسلر ایچون بوسبوتون فائده‌دن‌ده خالی اولمامش، او سفرلر یوزندن ۱٦ نجی عصرك صـوکینه دوغری مملکتك «طـاوباشی» (ایدیل

(۱) «روسیه تاریخی» جلد ٦، صحیفه ۱۱٦.

شهرينك صاغ طرفنده اولان) قسمی موسقوفك « نفوذ منطقه‌سی » اولیویرمشدی. بوحال روسلرك قازان شهرینی آلمق اومودلرینی قوتله‌ندیرمشدر. روسلرجه قازان شهرینی آلمق ایسه ، بوتون مملكتی ضبط ایتمك ایله برابر عد ایدیلیوردی . ایلك روس چاری ٤ نجی ایوان (ایلریده مدهش ایوان) داهااون یدی یاشنده‌ایکن ١٥٥٠ سنه‌سی قیشنده‌قازان شهرینی آلمق مقصدیله‌بویوك بر اوردونك باشنده‌بالذات سفرایتدی. لاكین شهری برهفته قادار محاصره ایدوب‌ده ، آلمایه موفق اولامانجه‌شهرك حصارلری دیبندن چكیلوب كیتمه‌یه مجبور اولدی فقط او زمان(طاوباغی)نده موسقوف نفوذی اوقادارقوتلی اولمالی، كه‌ایوان،قازان شهرندن ٤٠ـ٥٠ كیلومتره قادار غرب طرفندن ، (زویه) چاینك ایدیل ایرماغنه دوكولدیكی یرده واقع طاغ اوزرینه (سویاژسكی) نامنده بر قلعه ـ استحكام قورمایه قرار ویردی . كله‌جك ١٥٥١ سنه‌سی یازنده بو قلعه بنا ایدیلنجه‌ده ، ایدیلك صاغ طرفنده موسقوف حاكمیتی تماميله یرله‌شدی وشویله‌لكله مملكتك یاریسی دشمان الینه كچدی. عینی كونلرده‌قازانده‌تام برقارغاشه‌لق حكم سوریوردی، اوراده آزـچوق ثابت ونفوذلی بر حكومت‌ده یوق ایدی . قازانلیلرك خانی (اوته‌میش كرای) نامنده بشـیكده یاتان بر چوجوق اولوب ، اونك آناسی سویونبیكه وصی‌عد ایدیلیوردی .

(سو یازسكی) قلعه‌سی یاپیلوب تمام اولور ـ اولماز ، موسـقوف حكومتی قازانلیلره آشـاغیده‌كی اوچ طلبی حاوی بر اولتیماتوم ویردی : ١) (طاوباغی) ایچون موسقوف حاكمیتنی طانیمق، ٢) چوجوق خان ایله وصیه سـویونبیكه‌یی موسقوف حكومتنه تسلیم ایتمك و ٣) قازانده‌كی بوتون روس اسـیرلرینی آزاد ایتمك . ایش باشنده‌كی قازان آریستوقراتلری طرفندن بو طلبلر تماميله قبول ایدیلمش وشونك نتیجه‌سـنده (سویونبكه) ایله اوغلی ، موسـقوف ویوودا (باشبوغ)لرینه‌تسلیم‌ایدیله‌رك١٥٥٢سنه‌سی٥ آغستوسده‌موسقوایه كوتورلمشدرلر.

سویونبیكه خاتون — سـویونبیكه ، نوغای اورداسندن یوسـف میرزانك قیزی اولوب ، یك كنج ایكن ، موسـقوف طرفداری میرزالرك آرزوسی

وروس چارینك تنسیبی ایله قازان تختینه کچمش سجیه‌سز جان علی آللایار اوغلنه زوجه‌لیکه ویرلمش ایدی . بر طاقیم خانلر الندہ اویونجاق اولان بو خان تاسلاغی بر قاچ وطنپرور طرفندن اولدوردولدی . سویونبیکه کوزلك ، عقل ، وطنپرورلك ایله ممتاز بر قادین ایدی . دیورلرکه او ، کنج اولماسینه رغماً ، قوجاسینك موسقوف واسالی وضعیتنده بولونماسندن راضی دکلدی . موسقوف دشمانی و وطنپرور صفا کرای خان ایکنجی دفعه قازان تختینه کچنجه طول سویونبیکه اوکا وارمش واوندن بر اوغل‌ده دوغورمش ایدی . یوقاریده ذکر ایدیله‌ن اوته‌میش کرای ایشته بو چوجوق ایدی ، که موسقواده آناسینك الندن زورله آلیناراق وافتیز ایدلمش وکندیسنه آلیکساندر آدی ویرلمش ایدی . صفا کرای ١٥٤٩ سنه‌سی فجأةً اولمش ، سویونبیکه‌ده ایکی یاشنده‌کی اوغلی ایله طول قالمش ایدی .

سویونبیکه‌نك قازاندن کیدیشنی ، اونك سوکیلی قوجاسی صفا کرایك قبری ، اوز یوردك باش شهری وکندینی تشییع ایدن خلق ایله وداعی قدیم روس کتاب دیلی ایله یازلمش « مجهول مؤلفك اثری اولان قازان دولتی حقنده تاریخ » نام بك‌ده تاریخی اولمایان کتابده شاعرانه تصویر ایدلمش واو زمان سویونبیکه‌نك سویله‌دیکی شاعرانه سوزلری‌ده ایراد ایدلمشدر (١)

قازانلیلرك سویونبیکه‌دن صوکراکی قراری — سویونبیکه‌واوغلی کوتورمکله قازان شهری ویوردك « چایرلق طرفی (ایدیل نهرینك صول طرفی) داها موسقوف حاکمیتی آلتنه‌بوسبوتون دوشمه‌مشیدی . قازانلیلر ایش ایشدن کچدکدن صوکرا اولسه‌ده ، بویله‌لکله ایشلك نه‌یه منجر اولاجغنی آکلامشلر ، عقللرینی باشلرینه طوپلامشلر : سویونبیکه کیتدکدن صوکرا قازان تختنه کتیرلمش مشهور قورقاق ، روحی‌وجسمانی ساقاط‌وموسقوف چارلرینك اطاعتلی یارداجیسی اولان شاه‌علی آللایار اوغلی (اوچنجی‌دفعه‌اولارق) قوغمشلر ونوغای‌اورداسندن کندیلرینه

(١) تاریخچی هادی افندی آطلاسینك « سویونبیکه » نامنده آیروجه بر اثری مطبوعدر . بو سوزلر قسماً اورادہ‌ده ترجمه ایدیله‌رك یازلمشدر .

یکی خان (یادکار قاسم اوغلی) چاغیروب آلمشلر واونك ایله برابر قانلرینك صوك داملاسی آقیتنجه‌یه قدر روسلر ایله مجادله ایتمه‌یه طنطنه‌لیجه آندایچمشلر در .

دردنجی ایوانك قازان اوزرینه صوك سفری — ١٥٥٢ نجی سنه‌سی حزیرانی اورتاسنده موسقوف چاری دردنجی ایوان (مدهش) اوزمانه کوره ایی تجهیز ایدلمش ١٥٠ بیك کشیلك اوردو ایله قازان اوزرینه سفر ایتدی. قازانده ایسه، یالکز ٣٠ بیك کیشیلك محلی اوردو ویاردیمه کلمش ٣ بیك قادار نوغای وارایدی.

قازانه یوردینك دها اول شمالدن قوشاتلماسی — بوراده شونی‌ده قید ایتمه‌لی‌یم، که قازان یوردی داها پك چوق زمان اول شمال طرفندن قوشاتلمش وضعیتده بولونیوردی . مسئله بوندن عبارت : نووغورودلی روسلر ، ١١٥ نجی عصردن بری (پیچورا) نهری ساحللرنده‌کی komi لردن [١] یاساق آلیرلردی . ١٤ نجی عصرده ایسه kOmi لر آراسنده خره‌ستیانلق یاپلمش وبویوزدن موسقوا ایله آیریلامایاجاق برارتباط حصوله کلمشدی . داها ١٣ نجی عصرده شمالده روسلرك (وه‌لیکی اوستوغ) نامنده برمستحکم قلعه‌سی بولونیوردی، که اوندن برقاچ دفعه قازان اوزرینه عسکری فرقه‌لر کوندرلمشدی . ١٥ نجی عصرده موسقوف عسکرلری تا قاما نهرینك باشلرینه قادار واردیلر و ١٥٧٢ سنه‌سی اوطرفلرده‌کی komi لرك باش‌شهری اولان (چیردین) ی ضبط ایتدیلر. قازانك شمال ـ شرقی طرفنده‌کی وه‌تکه‌ده (ووته‌ك ـ آر یوردنده) روس نفوذی خایلی ارکن یاپلمش و (آر) خلق [٢] آراسینه (ووتیچ) نامیق آلان روس مهاجرلری یرله‌شمش ایدی .

[١] «Komi» ، روسلر طرفندن cyriam هم permiak تسمیه ایدیلن، وولوغدا، پەرم ولایتلرینك شمال قسمنده یاشایان ، بوکونده ٤٠٠٠٠٠ نفوسه بالغ اولان برفین قومنك کندیلرنجه اسمیدر. روسلر بوقوی سببسز ودلیلسز ایکی‌یه آییرارق ایکی اسم ایله آدلایورلرسه‌ده، « زیره‌ئەر » ایله « پەرمەکار » آراسنده یاشادقلری موقعلرك باشقالغندن فضله هیچ برآیریلق یوقدر .

[٢] بوخلقك کندیلرنجه اسمی « ud ـ اود » در اونلره « Aotiak » اسمی روسلر طرفندن « آر » اسمی‌ده قازان تورکاری طرفندن ویرلمشدر .

قازانه شهرینك چیقلماز وضعیتی — ایشته قازان یوردینك بویله‌جه شمالدن قوشاتلمش وضعیتده بولونیشی، روسلرك شوصوك سفرنده اونلره چوق یاردیم ایتمشدر. روس عسکری فرقه‌لری قازان اوزرینه یالکز ایدیلك یوقاری طرفندن دکل، نوقرات (وه‌تکه) وقاما ایرماقلری بوینه (آر ایلی وپه‌رم طرفندن) ده یورودیلر. شویله، که قازان شهری همان، هر طرفدن قوشاتلمش وضعیتده بولونوردی. قاما وایدیل نهرلرینك، بوتون کچیدلری روس ستره‌له‌تس (اوقچی)-لری، قازاقلری طرفندن اشغال ایدلمشدی. قریملیلر روسلرك قازان سفرینه مانع اولمق مقصدیله موسقوف طوپراغنك جنوب قسمینه باصقین ایتمش ایسه‌لرده مغلوب اولارق چکلوب کیتمشلردر [١] واونلر طرفندن قازانه باشقه بر یاردیم کلمه‌مشدر.

قازانه شهرینك سقوطی — قازانلیلر، عددلرینك آزلغنه رغماً، باش شهری فوق‌العاده بر بهادرلق ایله مدافعه ایتمشلر. قازان شهرینك محاصره ومدافعه‌سی مفصلجه وشاعرانه صورتده روس تاریخجیسی قارامزین طرفندن [٢] تصویر ایدلمش. تاریخجی صالاویوف ایسه: «تاتارلرك قازانی مدافعه ایدرکن روسلره دهشتلی مقاومتی تاریخجینك نظردقتنی جلب ایدن بر ماهیتده‌در. بوراده اورتا آسیا(؟)، محمد بایراغی آلتنده، موسقوف چارینك خرستیان بایراغی آلتنده یورویه‌ن آوروپایه قارشی کندیسنك صوك استنادکاهنی مدافعه‌اوغورنده دوکوشیوردی. قازان سقوط ایدنجه، بوتون ایدیل نهری موسقوف دولتی الینه کچدی. آسترخان خانلغنك سقوطی ایسه، قازان سقوطینك یالکز طبیعی بر نتیجه‌سی ایدی دیور(٣) عینی تاریخجینك شهادتنه کوره، قازانی مدافعه ایده‌نلردن کیمسه صاغ قالمامشدر. چونکه، صالاویوفك دیدیکی اوزره، چار ایوان، النده سلاح اولانلرك هیچ‌سنی اولدیرمه‌یی، اسیرلکه ایسه یالکز قادین وقیزلر ایله چوجوقلری آلمایی امر ایتمشدی(٤)

[١] س. صالاویوف: «روسیه تاریخی» جلد ٦، صحیفه‌لر: ٧٣ - ٧٤.
[٢] «روسیه دولتی تاریخی» نك ٨ نجی جلدینك ٤ نجی فصلی.
(٣) روسیه تاریخی، جلد ٦، صحیفه ٨٦.
(٤) کنه اوراده صحیفه ٨١.

قازانی آلدقدن صوکرا یاپیلان وحشتلر - دردنجی ایوان قرق کون محاصره‌دن صوکرا قازانك ایچ قلعه‌سینه کیره‌بیلمشدر (اسکی حساب ایله ۲ تشرین اول ١٩٥٢). صوکراکی جاماوارلقلری ایله شهرتی جهانی طوتمش جار ایوان، شهرده الینه کچدیکی ارککلری قیلچدن کچیردکدن صوکرا اسیر ایدیلن بوتون قادین وقیزلری وچوجوقلری روس عسکرلرینه داغیتدی(١). شهرده‌کی جامعلرك چوغنی ییقدردی وبعضیلرینی کلیسایه چه‌وردی (٢). تاریخجی ریبوشکین دیبورکه: «قازانك مدهش فاتحی، یالکز اورده‌کی أولری ییقمق ایله اکتفا ایتمیوب معبدلری وخان تربه‌لرینی‌ده یرایله یکسان أیله‌دی»(٣) قازان کتبخانه‌لرینك یاقیلدیغنی ایسه بوقاریده ذکر ایتمشدم.

صوك کونلرده قازان اورداسی حقنده جدی بر تتبع یاپان تاریخجی م. خوده‌قوف بومناسبتله یازیبورکه: «ضبط ایدیلن قازانك اهالیسی مدهش صورتده قیرمق روس تاریخنك اك آغیر صحیفه‌لرینی تشکیل ایدیور. خره‌ستوس محبی صاواشجیلرك قازانلیلره قارشی اولان «صلیب سفری» ایشته شوکبی بی‌حساب انسان قربانلری مذبحه‌سیله ختام بولمشدر. قیلان جانلر، دوکیلن یاشلر، چکیلن فلاکتلردن باشقا ۲ تشرین ثانی کونی بر قاچ نسللر طرفندن طوپلانلمش مادی زنکینلکلرك، مدنی - حیاتی قیمتلرك برباد ایدیلمه‌سی‌ده موجب اولمشدر. بونلر محافظه ایدیلدیکی یرلردن مرحمتسزجه چیقاریلوب، قیرلمش، بوزولمش ومحا ایدلمشدر. اینجه بر اوستالق وصنعتك محصولی اولان بهالی نسنه‌لر، قویومجیلق اثرلری، قماشلر وسائره‌لر هپ تخریب ایدلمشدر. خلقك ثروتنه اویله دهشتلی برضربه ایندیرلمشدی، که‌بوندن صوکرا اوکا بلینی دوغرولتمق پك مشکل‌ه‌شمشدر. معمور بویوك بر شهر، عسکر یاغماسنك قربانی اولمشدی»(٤).

(١) «تسارستوه‌نناپا کنیکا» صحیفه‌لر: ٣٠٨ و ٣١٣.

(٢) ریبوشکین: «مختصر قازان تاریخی» جلد ١ صحیفه ٣٤. قازان ١٨٣٤ ییل.

(٣) کنه اورداده: صحیفه‌لر ٨٥ - ٨٦، قازان ١٨٤٨ ییل باصمه‌سی.

(٤) «قازان خانلغی تاریخینه عائد کوروشلر» صحیفه‌لر ١٤٧ - ١٤٨.

استقلال مجادلەسنك دوامى (١).

قازان شهرى سقوط ایتمکله بوتون قازان اولکەسى روس حاکمیتنه بویون اکمش اولمادى. قازانلیلر ایلك ضربەدن آییلدیلر، وقوتلرینى طوپلار ـ طوپلاماز یاپانجیلر ایله دوکوشمەیه باشلادیلر. أولکى استقلال مجادلەسنك دوامندن عبارت اولان شو مجادله، همان قازان شهرینك سقوطندن ایکى آى صوکرا، یعنى اسکى حساب ایله ١٥٥٢ سنەسى کانون أولى ابتداسنده یکیدن باشلامش وآنجاق ١٥٥٧ سنەسنك مایسنده یاتیشمش ایدى. س صالاویوف، قازانلیلرك شو مجادلەسنى حکایه ایتدکدن صوکرا دییورکه «شویلەلکله، قازان آلندیقدن صوکرا، قازانه تابع قوملرك هپسنى تسکین ایتمك ایچون یکیدن بش سنه دوام ایدەن بیقیجى محاربەلره احتیاج کوروندى» (٢).

قازانلیلرك ایلك موفقیتلرى ـ قازاندەکى روس باشبوغلرى قیابجیلرك عهدەسنده کلمەیوب، موسقوادن یاردیم ایستەدیلر. قازان یوردندەکى روس سردارلرندن بوریس صالطیقوف، قیابجیلر ایله ایدیل نهرینك صاغ طرفنده وقوعه کلەن ایلك مصادمەده کندیسنك عسکرى فرقەسى ایله برابر اسیر ایدلدى. ایدیلك صول طرفنده ایسه، قیابجیلر قازان شهرندن ٧٠ کیلومتره شرق طرفنده (میشه) ایرماغى ساحلندە مهم برقورغان (استحکام) یاپدقلرى کبى، باشقه اهمیتلى نقطەلردە ده استحکاملر وقورغانلر یاپدیلر.

(١) قازانلیلرك روسلر ایله اشبو مجادلەسى حقندەکى معلومات س. صالاویوف تاریخنك ٦ نجى جلدندن وقسماً غ. پەرەتکوویچك «١٥ و١٦ نجى عصرلردە ایدیل بویى» نام اثرندن آلنمشدر.

(٢) «روسیه تاریخى» جلد ٦، صحیفه ٩٠.

مامیش بیردی بك — بو محاربه‌لر اثناسنده اك عظیم فعالیت وپك مهم یارارلق کوسترنلرك بری، ایدیلك چاییرلق طرفنده‌کی یوزبکلرندن اولان (مامیش بیردی) نام ذاتدر. او، برقاچ بیك کیشیلك فرقه‌سی ایله قازاندن یوقاری ایدیل نهری بوینده ایش کورویور، روسلر ایچون حرب نقطهٔ نظرندن چوق اهمیتلی اولان (واسیل سورسکی) ایله (سویاژسکی) قلعه‌لرینك مناسبتینی کسیوردی. یوکسه‌ك (سوند ر طاغی) اوزرینه قورولمش وطبیعت ایله پك ایی قورونمش اولان (چالیم) قلعه‌سینی کندیسینه قرارکاه اتخاذ ایتمشدی. قازانلیلر روسلر ایله بو مجادله‌یی یکیله‌تیرکن حکومت ییقیلمش، اوردو داغیلمش، دولت تشکیلاتی بوزولمش ایدی. (مامیش بیردی) ایسه، ییقلمش دولت تشکیلاتنی قورمایه وخان سلطه‌سینی یکیله‌مه‌یه قرار ویروب، نوغای یوسف میرزانك اوغلی، سویونبیکه خاتونك برادری اولان (علی اکرم) میرزایی (چالیم) قلعه‌سینه کتیروب خانلیغه انتخاب ایتدی وقازاندن ١٦٠ کیلومتره یوقاری طرفده بولونان بو قلعه، قازان اورداسینك موقت پایتخق یرینی طوتدی. روس ویوو‌ودالری ایله اولان مهم چارپشمالرك چوغنی شو مامیش بیردی بك اداره ایتمش وروس عسکری فرقه‌لرینه پك چوق تلفات ویردیرمشدر.

محاربه‌نك انکشافی — روس حکومتی قازان یوردینی اساسلی وقطعی صورتده ضبط ایتمك ایچون یکیدن جدی محاربه باشلامایه مجبور اولدی. موسقوادن کلیتلی عسکر ایله (دانیل آداشف) کونده‌ریلدی. بو آدام ١٥٥٣ سنه‌سی بوتون یاز ایدیل وقاما نهرلری بوینده قازانلیلر ایله محاربه ایتدی. صوکرا موسقوادن یکی قوماندانلر ایله یکی عسکری قوتلر کلدی. ١٥٥٤ سنه‌سی قیشین حقیقی معناسیله محاربه باشلادی: روسلر میشه نهرنده‌کی استحکامی یاقدیلر، بر آی دوام ایده‌ن صاواشلر اثناسنده تکمیل اولکه‌یی تار مار ایتدیلر، قاما نهری بوینه ٢٥٠ چاقرم مسافه‌ده‌کی نقطه‌یه قادار واردیلر. قیاچیلردن آلتی بیك ارکك ایله ١٥ بیك قادین — قیز وچولوق — چوجوغنی اسیر آلدیلر. ١٥٥٤

سنه‌سنك يازنده ایسه قیامجیلر قازان شهرینی تهدید ایتدیلر . او زمان اونلر ایله محاربه ایکی هفته دوام ایتدی ویکرمی ایکی ناحیه تخریب ایدیلدی .

بو بابده موروزوف واونك رانئیکلری — « بویارین » (اصیلزاده) (پترو موروزوف) ١٥٥٦ سنه‌سی ایلك بهارنده محاربه‌یی دوام ایتدیردی ، حسابسز کویلر ، قصبه‌لر یاقدی ، بك چوق قازانلیلری محو ایتدی ؛ آلدیغی اسیرلر هم بك چوق ، هم‌ده یالکز قادین — قیز وچولوق — چوجوقدن عبارت ایدی . چونکه موروزوفك راتنیك (محارب) لری ارککلری اسیر آلمایورلر ، طوتدقلرینی اولدورویورلردی (١) .

قیامجیلرك یکیلمه‌سی — ١٥٥٦نجی سنه‌سی نیسانده بویارین موروزوف (چالیم) قلعه‌سینه قارشی‌ده هجوملره باشلادی . آلنماز قلعه — قازان قلعه‌سی کبی — آنجاق یر آلتندن لاغملر قازیلوب دیوارلری باروت قوتیله بر هوا ایدیله‌رك آلینا بیلدی . (چالیم) قلعه‌سی آلیندقدن صوکرا غلبه روسلر طرفینه کچدی واستقلال مجادله‌سی‌اومودسز صفحه‌یه کیرمش اولدی . مسلمان اولمایانلر ، باخصوص چواشلر ، روسلر طرفینه کچمه‌یه باشلادیلر ، علی اکرم خان اولدورولدی . مجادله‌نك رهبری اولان مامیش بیردی بك خائن چواشلر طرفندن آلجاقجه یاقالانوب ، موسقوف ویوودالرینه تسلیم ایدیلدی . (موسقوایه کوندریلن شو وطنپرور اوراده اعدام ایدیلمشدر) . مامیش بیردیدن صوکرا قیامك رهبرلکینی احمد باطر عهده‌سنه آلمش وبر مدت مجادله‌یی دوام ایتدیرمش ایسه‌ده ، عاقبت اوده روسلرك الینه اسیر دوشوب اعدام ایدیلمشدر اشبو بش سنه‌لك قانلی محاربه‌لر نتیجه‌سنده مملکت خرابه‌زاره دونمش وخلقك مقاومت کوجی بوسبوتون توکنمش ایدی . بوندن اوتوری خلق مأیوسیته دوشه‌رك ، مجادله‌یی دوام ایتدیره‌مه‌مش و١٥٥٧ سنه‌سی روسلر ایله محاربه‌یه یکیدن باشلایامامشدر . شویله‌جه بو تورك اولکه‌سی بوسبوتون روس بویوندروغی آلتینه کیرمشدر .

(١) س . صالاویوف : « روسیه تاریخی » جلد ٦ صحیفه ٩٠ .

رهبرلرك محو ایدیلمه‌سی ـ قازانلیلرك اشبو بش سنه سوره‌ن مجادله‌سنی حکایت ایدرکن پروفسور (غ. پەرەتەتکوویچ) حرفیاً شو سوزلری یازییور:
« روس باشبوغلری ، قیامجیلر ایله مجادله ایدرکن ، قیامك رهبرلری اولان بکاره،میرزالره‌و یوزبکلرینه آیریجه دقت ایدییورلردی: بونلری هیچ اسیر که‌میورلر، بلااستثنا اولدورییورلردی، اولدوروله‌نلرك معلوم اولان عددی بوابلده نامدار آداملرك چوقلغی ایله برابر قوتنی‌ده کوسته‌رییور . مثلا ١٥٥٥ سنه‌سی صوك بهارنده ١٥٦٠ نامدار ذات (بکلر ، میرزالر ، یوزبکلری واك ایله‌ری کله‌ن قازاقلر) اولدورولمشدی . روس سردارلرینك غیرتیله قازانك اك ایله‌ری کله‌ن آداملری (رهبرلری) بوسبوتون محو ایدیلدکدن صوکرادر، که بو قیاملر تسکین ایدیله‌بیلدی . آنجاق بو احادن صوکرا یوردك قارا کشیلری (عامه‌سی) نه قوللق ویاساق بویوندوروغی اورولدی »(١).

کچ قالان یاردیملر

مدهش ایوان ١٥٥٤ سنه‌سی نوغای بکلری و میرزالرینك یاردیمی ایله آسترخان شهرینی آلمشدی. اوراده برطرفدن قریم خانی دولت کرایك، دیکرطرفدن روسیه ایله آرالری آچیق نوغای بکی و میرزالرینك تشویقیله قیاملر میدانه کلدی ایسه‌ده هیچ برایی نتیجه ویره‌میوب، ١٥٥٦ سنه‌سی آسترخان بوسبوتون روسیه‌یه الحاق ایدلمشدی. روس حاکمیتنك ایدیل آغزنده یرله‌شمه‌سی موسقوفه کنیش افقلر آچیوردی: چونکه روسیه‌زنکین قافقاسیایه یاقلاشمش، قارا ده کیزك شمال شرقی ساحللرنده‌کی تورکیا مستملکه‌لرینك یانی باشینه کلمش و قریمك صاغ جناحندن کیرمش بولونیوردی . موسقوفك تورك ـ مسلمان یوردلرینه دوغری بو درجه ایله‌ریله‌مه‌سی ، طبیعی ، استانبول ایله باغچه‌سرایك آزچوق راحتنی بوزمشدی . بوکا علاوةً، قازان تورکلرینك حق ایدیل بوینده‌کی قبن اولوسلرینك ایلچیلری قریمه

(١) « ١٥ و ١٦ نجی عصرلرده ایدیل بویی » صحیفه‌لر : ٢٣٣-٢٣٤.

واستانبوله قادار کیده‌رك، اورتا ایدیله‌مسلط‌اولان روسیه‌نك‌ظلم ووحشتلرندن شکایت ایدییورلر ومدد ایستیورلردی . ایشـته شو سببلردن اوتوری مدهش ایوانك بالطبق ساحللرنده صاواشلر ایله مشغولیتندن استفاده ایده‌رك قریم ایله تورکیه حکومتلری ایش ایشدن کچدکدن صوکرا آستر خان وقازان دعواسنی ایله‌ری سورمه‌یه باشلامشلردر .

موسقوف جاری آغیر، لاکین چه‌ویك آدیملر ایله شرقه، تورك یوردلرینه طوغری یورورکن وقازان یوردینه آرقسز-آواسز ضربه‌لراینديریرکن قدرتلی تورك سلطانی سلیمان قانونینك بوکا قارشی هیچ اولمازسه برجدی سیاسی آدیم بیله آتمادیغی معلومدر. اشته بوسلطان‌آوروپا سفرلرندن بیقدقدن‌صوکرا شمال تورك یوردی ایله مشغول اولمق وبومقصدله آسترخانی ضبط‌ایتمك‌ایچون اوردو کوندرمك ایستیوردی. او ۱۵۶۳ سنه‌سی قریمه‌دولت کرایه چاوش کونده‌روب ایلك بهاره أرزاق وآتلر حاضرلاماسنی امر ایتمش واسـتانبولدن شـاهزاده‌لر قوماندانسنده یکیچریلر کوندریله‌جکنی وعد ایله‌مش ایسه‌ده ، دولت کرای بو سفرك فوق‌العاده آغیر ، خسارتلی وفائده‌سز اولاجاغنی سویله‌یه‌رك خونکاری بوفکرندن واز کچیرمه‌یه موفق اولمش‌وبوموفقیتنی‌چارایوانه خبرویرمشدر [۱]. بونکله برابر دولت کرای چاردن قازان ایله آستر خانی طلبنده دوام ایتمش ، لاکین بو اصرارلی طلبك بالکز چاردن « محمد کرای أرمغـانی » لا أقل « صـاحب کرای تارتینی » قوپارمق ایچون بر بهـانه اولدیغی موسـقوف چاری ایله قریم خانینك مخابره‌لرندن آکلاشیلیور. چار « pominki » (آرمغان) کونده‌رنجه خان استرخان وقازان دعواسـندن واز کچیور ، برآز زمان کچر- کچمه‌ز ینـه او دعوایی فیرلاتیور ، تا که چار، یکی‌آرمغـان کوندرمه‌یه مجبور اولسون ...

ایلکنجی سلطانه سلیمك آستر خانه سفری ــ سلیمان قانونینك خلفی سـلطان سلیم آسترخانی ضبط ایتمه‌یه قرار ویرمشدی . او ۱۵۶۷ سنه‌سی ایلك بهارنده

[۱] س. صالاویوف: « روسیه تاریخی » جلد ٦ . صحیفه ۲۱۵. پترسبورغ طبعی .

قریم خاننه فرمان کوندەرمش و بو فرمانده استانبوله کلش خیوه و بخارا حاجیلری آغزندن نقلاً، موسقوف چارینك قازان و آستر خانی ضبط ایتدکدن صوکرا اوراده اسلامی ییقمق وخرستیانلغی ترویج ایتمك ایله مشغول اولدیغی وباشقا مسلمان اولکه‌لرینی‌ده تهدید ایتمکده بولوندیغی، آستر خان اسکله‌سنه‌ بك چوق تجار کمیلری کلوب کیتمکده وبوندن موسقوف خزینه‌سنه کلیتلی واردات کلمکده اولدیغی یاد ایدیلیوردی . سلطان ، قریم خاننه ایلك بهارده آستر خان اوزرینه یورومکه امر ایدیور و کندی طرفندن‌ده عسکر کونده‌ره‌جکنی بیلدیریوردی. دولت کرای سلطان سلیمی‌ده بو فکردن دوندرمه‌یه چالیشمش ایسه‌ده، موفق اولامامش وعینی زمانده اوسلطانك بو پلانی حقنده موسقوف چارینه معلومات ویرمش و آستر خانی حسن اختیاریله کندیسنه ویرمه‌سنی طلب ایتمش، فقط چار هیچ آلدیرمامشدر . واقعا ، ١٥٦٩ سنه‌سنك ایلك بهارنده (کفه) شهرینه ١٧٠٠٠ تورك عسکری کلمش ؛ کفه والیسی قاسم پاشا بواوردویه باش قوماندان اولاجاق وعسکری ایدیل ایله دون ایرماقلرینك یاقلاشدیغی یره قادار کوتوروب اوراده بر قانال قازاجق ، بو ایکی ایرماغی برله‌شدیره‌جك ، صوکرا کمیلر ایله کیده‌رك آستر خانی آلاجاق یاخود ، هیچ اولمازسه ، اونك یاقیننده بر قلعه قوراجاقدی . قریم خانی دولت کرای‌ده اللی بیك عسکر ایله برابر یورومه‌یه مجبور اولمشدی. طوپلری یوکله‌مش اولان کمیلر آزاق ده کیزندن کیروب‌دون بویجه حرکت ایتمشلر ، تورك وقریم اوردولری آغستوسك یاریسنده مطلوب نقطه‌یه کلمشلر وقانال قازمایه باشلامشلر. لاکین بوقازما ایشینی دوام ایتدیرمه‌یه هیچ امکان یوقدی، دولت کرای‌ده هپ کری‌دونمه‌یی موافق کوروپوردی. نهایت قاسم پاشا آستر خانلیلرك رجاسی اوزرینه قانال قازمایی براقاراق، آستر خانه قارادن یورومش وایلولك یاریسنه طوغری شهره یاقلاشمش ایسه‌ده ، باصقین یاپمایه جسارت ایده‌مه‌مش، اوراده براستحکام قوروب قیشلامایه ، قریم خانی‌ده کری چه‌ویرمه‌یه قرار ویرمش، بوقراره ایسه عسکر راضی اولمامش واوردوده قارغشه‌لق باشلامش . دیکر کن، کلیتلی موسقوف وایران عسکری کلیورمش

شایعه‌سی چیقمش . واقعا ایرته‌سی کون روس عسکرینك کلمکده اولدیغی دویولمش . بوندن طولایی قاسم پاشا آغاجدن یاپلمش استحکاملرینی ۲۰ ایلولده یاقاراق ، قریم خانی ایله برلکده عجله چکیلوب کیتمش وصولوغی قریمده آلمشدر. س . صالاویوف دییور، که بویله‌لکله قریم خاننك دیله‌کی حاصل اولمشدی. شو اوغورسز سفردن صوکرا تورکلر (عثمانلیلر)ك ایدیل بوینده یکیدن مسلمان دولتی قورمق آرزولری غایب اولدی. لاکین خان موسقوف چاری قارشیسنده مشکل وضعیتده قالمشدی . زیرا اوجه چاری تورك سلطانی ایله قورقوتیوردی. شمدی ایسه سلطانك تهدیدی‌ده صویه دوشمشدی . بونکله برابر آچ کوزلی دولت کرای موسقوایه ایلچی کونده‌ره‌رك قازان ایله آسترخانی واصل مقصدی اولان بیك روبله آقچه ایله کورکاری وطوغانلری طلب ایتمشدر . چار ، سلطانك آسترخانه یکیدن تجاوز ایتمك احتمالینی و او تقدیرده دولت کرایك کندیسی ایچون فائده‌لی اولاجاغینی کوز اوکنه آلارق ، ایکی یوزلو خانك شو طلبلرینی شدتله رد ایتمه‌یه امکان وارکن ، ملایمتله رد ایتمش وجوابینك صوکنده اونك حرصنی تطمین ایچون وعود یوللرینی آچیق براقمشدر .

صالاویوف دییورکه: لاکین، موسقوف ایچون اصل قورقو استانبول طرفندن ایدی. لیوونیا (بالطیق ساحللری) صاواشلری چاغنده ودائمی اوردو بولونمایان بردورده قریم خانینه قارشی اوقا ایرماغی قییلرنده عسکر بولوندورمق مشکل اولمقله برابر ، اوزاق آسترخانده بر قاچ آلای عسکر بولوندورمق داها زیاده مشکل ایدی . ایوان بیلیوردی، که سلطان ایلك بهارده آسترخان سفرینی تکرار ایتمك فکرنده‌در. خان ایسه عینی زمانده موسقووا اوزرینه یورویه‌جك ، بوندن باشقه ، تورکلرك ایدیل آغزی حوالیسنده‌اك اوفاق موفقیتی ، ذاتاً روسلردن خوشنود اولمایان قازانلیلرك قیامنی موجب اولاجق ایدی (۱). کوزلرینی دائما بالطیق ساحللرینه دیکن ، لیتوانیا ولهستانده‌کی مهم حادثه‌لره حاضر طوران، مملکتك ایچنده‌کی آشوشلری‌ده حسابه قاتان مدهش ایوان، قریم ایله تورکیه

(۱) صالاویوف تاریخی : جلد ٦ . صحیفه ۲۲۲. عینی باصمه .

قارشی اك بویوك قربانلر ویرمه‌یه راضیلق كوسته‌ردی. قریم خانـنه « محمد كرای تاریخی » (هدیه‌سی) ویرمه‌یه راضی اولماقله برابر استانبوله یكی سلطانی قوتلولامق بهانه‌سیله ۱۵۷۰ سنه‌سنده (نووو سیلتسه‌ف) نامنده برایلچی كوندردی. بوریكی قازان مسئله‌سی حقنده سلطان سلیمه از جمله اشبو سوزلری سویله‌مشدی: « پادشاهمزه صداقتله خدمت ایده‌ن قازانلیلر اونك عاطفتی سایه‌سنده كندی محللرنده یاشیورلر. پادشاه اونلری دینلرندن دوندرمیور، عبادتخانه‌لرینی یقمیور. پادشاه بو كونلرده (صاین‌پولات) سلطانی (۱) قاسیم (خانكرمان) تختینه اوطورتدی، اوراده مسلمان دینی موجبنجه مسجدلر، كاشانه‌لر [۲] قورمانی امر ایتدی پادشاه هیچ بر ایشده اونك حریتنی سلب ایتمه‌مشدر. اكر بزم پادشاهمز اسلام دینی تعقیب ایتسه‌ایدی صاین‌بولاده مملكتنك اورتاسنده مسلمانجه برله‌شمه‌یه مساعده ایتمزدی [۳]. بو ایلچی سلطاندن تطمین ایدیجی جواب آلامش اولسه كركدر، كه ایرته‌سی ییل (۱۵۷۱) استانبوله (قوزمینسكی) آدلی یكی برایلچی كونده‌رلمشدی. سلطان سلیم دائماقازان ایله آسترخانی طلبنده اصرار ایدوب طورمشدر.» [٤]

دولت كرەیك موسقوا سفری وانده صوكرا — استانبول امری ایله اولمالیدر، كه قریم خانی ۱۵۷۱ سنه‌سنك ایلك بهارنده ۱۲۰ بیك عسكرایله

---

[۱] ایدیل بوینده « سلطان » تعبیری شاهزاده معناسنده قوللانیلمشدر.

[۲] صالاویوف بوسوزی «مزارستان» دیه ترجمه ایدیبورسه‌ده، طوغروسی كوشك، سرای كبی معنی دیمكدر.

[۳] صالاویوف تاریخی: جلد ٦، ۲۲۲ - ۲۲۳ صحیفه‌لر. عینی باصمه.

[٤] شوراسنه دقت ایتمه‌لیدر، كه (نووو سیلتسه‌ف) ایوان طرفندن ییقلمش قازان مسجدلرینی قاله آلیور، یالكز موسقوانك یانی باشنده روسلق سیاستنه خدمت ایتدیرمك ایچون قورولمش بایغه خانلغك صاتیلق‌خان طاملاقلرینك ساخته مسجدلرینی یاد ایدیبور. سلطانی قاندیرمق ایچون آدی آغزه آلنمش صاین‌بولادك مسلمانلغی نه‌صوردن اولدیغی شوندن بللیدر، كه بو آلچاق ۱۵۷۳ نجی سنه‌سنك اورتاسنده، یعنی موسقوف ایلچیسنك سلطان سلیمه ملاقاتندن بربوچوق ییل صوكرا خرستیانلغه دونوب (سیمون بیكبولاتوویچ) آدلانمشدر.

موسقوا اوزرینه یورودی . قریملیلر موسقوایه یاقلاشیرکن ایوان محـاربه‌دن چکینه‌رك شماله (روستوف شهرینه) صاوشدی . قریم عسکری قوروجیسز قالمش موسقوا شهرینه دهشتلی باصقین ایدوب ، بك چوق اهالی‌یی قیرمشلر وحسابسز غنیمت الده‌ایدوب چکیلمشلر . دولت کرای بوسفرندن دونه‌رکن چار ایوانه اشبو مکتوبی براقمش‌ایمش: «قازان ایله آستر‌خاندن اوتوری هرشیئی یاقاجاغم ، ییقاجاغم . تکرینك یوجه‌لکنه کووه‌نه‌رك ، بوتون جهان ثروتی‌برایله یکسان ایده‌جکم. بن سنك‌اوستوکه کلدم، باش‌شهریکی یاقدم. تاجکی وباشکی‌ده آلاجقدم ، فقط سن کله‌دك ، بزه قارشی طایانامادك . حال بوکه پادشـاهلق طاسلایورسکز. سن‌ده حیا وحیثیت اولسه‌ایدی، کلیردك،بزه‌قارشی‌طورووردك. بزمله جاندن دوست اولمق ایسترسه‌ك بزم‌یورتلریمز اولان قازان ایله آستر‌خانی کری بزه ویر. آقچه وخزینه ایله یاقایی قورتارامازسك:دنیا دولتنی ویرسه‌ك‌ده قبول ایتمم . بزم هدفمز قازان ایله آستر‌خاندر. سنك دولتکك یوللرینی ایسه ، بن کوردم ، بیلدم » [١] .

بوحادثه‌دن صوکرا ایوان قریمه ایلچیلر کوندره‌رك ، یازیلر یازاراق خان ایله مذاکره‌لره باشلامش: برطرفدن آستر‌خانی قریم‌خانه‌ویریرکبی کوزوکه‌رك، اونی اویالامق، فرصت قازانمق ایسته‌مش، دیکرطرفدن بویوك‌تارتیق (آرمغان)لر وعد ایده‌رك ، خانی نه‌بهایه اولورسه اولسون ، قازان‌ایله آستر‌خان دعواسندن واز کچیرتمه‌یه چالشمشدر . چارك بوقورنازلقلرینی آکلایان دولت کرای ١٥٧٢ سنه‌سی بهارنده ینه ١٢٠ بیکلك اوردو ایله موسقوا اوزرینه یورومش ایسه‌ده اوقا ایرماغی بوینده میدانه کلن صاواشده بوزغونلغه اوغرایوب هیچ بر شی یاپامادن چکیلوب کیتمشدر. بو بوزغونلقدن‌صوکرا خانك‌ایوانه‌مراجعتلرنده‌کی آهنك ده کیشیور. مثلا ، بر کره‌موسقوایه‌یوللادیغی ایلچیسنه ایوانه بوسوزلری سویله‌مه‌یی امرایتمشدی: « بك ایی‌بیلیرم، که چار وبویوك کنه‌زك یوردی کنیش، رعیتی حسابسزدر . اونك مملکتنك اوجی ـ بوجاغی یوق ایکن او بکا قازان

[١] صالاویوف تاریخی : جلد ٦ ، صحیفه ٢٢٥ .

ایله آستر خانی بیله ویرمیور . بکا بو شهرلری ویردکدن صوکراده اونك النده داها بك چوق شهرلر قالاجاقدر . هیچ اولمازسه آسترخانی ویرسه ایدی . بن تورك سلطاننندن اوتانیورم . او بنم ایچون : چار ایله مجادله ایدیورسه‌ده قازان ایله آسترخانی آلامیور ، چاره هیچ بر شی یاپامایور ، دیه‌جك . چاربکا آسترخانی ویررسه ، اولونجه‌یه قادار اونك یوردی اوزرینه یورومزدم » [١] . لاکین ایوان‌ده آهنکی دکیشدرمش . خانه ویردیکی جوابنده اونك وعدینه ایناماديغی ، قازان ایله آسترخاندن واز کیچه‌رك ، کندیسنه قارشی قریمدن باشقا ینه ایکی قیلیجك میدانه کله‌سینه یول ویرمه‌یه‌جکینی آکلاتماقله برابر ، بك آز آرمغان کوندرمش ومکتوبنده : « وقتیله دنیامالی قبول ایتمه‌یه‌جککی یازمش ایدك . بوندن اوتوری آز تارتیق کوندردم » دیه‌رك خانله آلای ایتمشدر .

١٥٨٤ سنه‌سنك یازنده ٣ نجی سلطان مراد زماننده استانبوله چارفیودرك تخته چیقیشینی اعلان ایچون کوندرلمش ایلچی (بلاغوف) اوراده کنه قاسیم خانلغنده کی موسقوف ایشی اولان مسلمانلغی ایله‌ری سوره‌رك : « روسیه‌ده اسلام دینه قارشی هیچ بر تضییقات یوقدر . چونکه قاسیم شهرنده مسجدلر وار ، اوراده مصطفی علی نامنده مسلمان خانی حکومت سورییور » دیمشیدی . بودفعه « باب عالی » پاشالری موسقوف ایلچیسینی قازان وآسترخان مسئله‌سی ایله تعجیز ایتمه‌مشلردر . قریمده ایسه داخلی قاوغالر باشلامش . غازی کرای خان ١٥٩١ سنه‌سنك یازنده موسقوا اوزرینه یورومش ایسه‌ده اوغورسزلقله دونمش . بوندن صوکرا خان کندیسی مناسبت یکیله‌مه‌یه قرار ویروب ، موسقوایه ایلچی کونده‌رمش وچاره : « ایمدی بزم خانمزه قازانی ونه‌ده آسترخانی استیورز ، یالکز چار بزم پادشاهمزك مطلوبنجه آرمغانلر کونده‌رسون ... » دیه‌سویله‌مه‌یی امر ایتمشدر . بوندن صوکرا استانبول ایله باغجه سرای آرتیق آسترخان ایله قازانی بوسبتون اونوتمشلردر .

---

[١] صالاویوف تاریخی : جلد ، صحیفه ٢٢٧ .

II

قازان تورکلری موسقوف چارلری حاکمیتی آلتنده

عبرت آلیناجق بر مقایسه — ۱۳ نجی عصر میلادیده شامانیست موغول، تاتارلر روس ایلینی ضبط ایدنجه اونی معین مقدارده بر ویرکویه باغلادیلر، لاکین مملکتک داخلی قورولوشنی ده کیشدیرمه‌دیلر، خلقک اجتماعی - سیاسی اعتیادلرینه دوقونمادیلر. روسلرک پاپاسلری، راهبلری، کلیسا و مانستر ملکلری ویرکودن معاف طوتولدیلر. روس روحانیلرینه و دینی مؤسسه‌لرینه دینی عقیده و آیینلره تاتارلر حرمتله باقارلردی. روس ایلی حقنده‌کی شو سیاست «آلتون اوردا» نک مسلمان اولان خانلری زماننده‌ده کیشمه‌مشدر. مثلا (آلتون اوردا) نک قدرتلی خانی مسلمان (اوزبك) متره‌پولید پترو نامنه ویردیکی یارلیغنده روس روحانیلری، کلیسا و مانسترلرینك هر نوع ویرکولردن معاف اولدقلرینی بردفعه داها تأکید ایدییوردی. بو یارلیقده ازجمله دینیلیوردی که: «متره‌پولید پترونك بویوك کلیساسی و اونك بوتون روحانی هیئتی بزه دعا و همت ایدییورلر، بزم عسکرلریمزه معنوی قوت ویرییورلر. اونلرك دینی نظاملرینی کیمسه تحقیر ایتمه‌سون، تحقیر ایده‌ن اصلا عفو ایدلمز و اعدام ایدیلیر [۱].

[۱] قارامزین: «روسیه دولتی تاریخی» جلد ٤ حاشیه: ۲٤٥.

بر شیی که اللهکدر ، بز اونی قورویورز . اللهه باغشلانانی آلمایز . اللهه عائد برشیی آلمق کناهدر . آلان اللهك قهرینه اوغرار ، بزم طرفمزدن ایسه اعدامه محکوم اولور » [۱]

شویله‌جه ، روس روحانیلری و دینی مؤسسه‌لرینك حقوق وامتیازلری خانلرك فرمانلری ایله تثبیت ایدیلمش وقانون ایله تأمین اولنمش ایدی . «آلتون اوردا » نك مسلمان اولان خانلری طرفندن تبعه‌لری بولونان خرستیانلری تاتارلاشدرمق یاخود مسلمانلاشدرمق تجربه‌لری‌ده اصلا یاپیلمامشدر . شو حال میلادك ۱۳و۱٤ نجی عصرلرنده ایدی .

تورکیا پادشاهی ایکنجی محمد (فاتح) میلادی ۱٤۵۳ ده بیزانس باش شهرینی فتح ایدنجه شرق کلیسا پاطریقلغینه ساده خالص دینی ایشلرده‌دکل ، مکتب وتربیه ایشلرنده‌ده غایت کنیش امتیازلر ویرمش ، یعنی فاتح ، پاطریقلغه‌ویردیکی امتیازلر واسطه‌سیله ، عادتا روملره کنیش بر « ملی ومدنی مختاریت » احسان ایتمش ایدی . بوحال ایسه ۱۵ نجی عصر میلادیده ایدی .

ایشته تورك و تاتار حکمدارلرینك کندی تبعه‌لری اولان خرستیانلره قارشی سیاستلری بویله اولمش . برده ۱٦و۱۷نجی عصرلرده موسقوف چارلری ضبط ایتدکلری قازان دولتنك دینی مؤسسه‌لرینه واهالینك دینی عقیده‌لرینه ، اجتماعی اعتیادلرینه قارشی نه کبی معامله‌ده بولوندیغنی کوزدن کچیره‌لم . قازانی آلان مدهش ایوان مسلمان روحانیلری ، مسجدلر ومدرسه‌لرك حقوق وضعیق حقنده دوشونمك شویله طورسون ، کندی دولتی حدودی ایچریسنده اسلام دینینك موجودیتنی بیله طانیمامشدر . دیمك که موسقوف دولتنده اسلام روحانیلری ودینی مؤسسه‌لری آیریجه حقوق وامتیازلره مالك اولمادقدن باشقه اوراده یاشامایه بیله حقلری یوقدی . اونلر غیر قانونی اولاراق یاشیورلردی ، بناءً علیه مسلمان روحانیسی تحقیر ایتمك ، اسلام عبادتخانه‌سنی لکه‌له‌مك ، اسلام دینینه سوکوب ، صایمق

[۱] و . غریغوریه‌ف : « روسیه و آسیا » مجموعه‌سنده‌کی « خان یارلیغلرینك موثوقلکی » باشلانلی مقاله . صحیفه ۲٤۵ . (پترسبورغ ۱۸۷۹ ییل) .

هر کسك حق ایدی . اسلام ایچون دولتك قانونلرنده حمایه آرامق عبث ایدی. اوزمانکی روس وقایعنامه‌لری، موسقوف رسمی کاغدلری، «اخبار» (صکازانیه) یازانلر ، مسلمانلری pagan (بتپرست)، مسجدلری‌ده « قاپیشچه » (بتخانه) تسمیه ایدرلردی . اسلام‌دینی مدهش ایوانك خلفلری دورنده‌ده قانونی یاشایش حقنه نائل اولمامش . صوکرالری موسقوف‌دولتنده اسلام دینی تصدیق ایدلمش ایسه‌ده ، بو تصـدیق یالکز اونك وارلغینی طانیمقدن عبارت اولوب ، اصلا اونی قانوناً طانیمق دکل ایدی .

واقعا روس کنه‌زلری (آلتون اوردا) خانلرینك حضـورینه صداقت عرض ایتمك ایچون کیتمه‌یه مجبورطوتولمشلردی. فقط مؤخراً ، قازان‌بکلرینك اکثری‌یا قیلیجدن کچیرلمشلر یاخود زورله وافتیز ایدلمشلردر . واقعـا روس یوردی آلتون‌اوردا‌خانلری طرفندن قانوناً معین مقدارده بروبر کویه‌باغلانمش ایدی ، لاکین صـوکرالری قازان یوردی ، روس ویوودالری ، دیپا کلری وباشقه‌لرینك دهشتلی یاغمالری یوزندن بر خرابه‌زاره دوندرلمش ایدی. آلتون اوردا خانلری وحکومتی روسلرك دینی عقیده‌لرینـه کمال احترام ایله باقمش ، روس روحانی اشخاص ومؤسسه‌لرینی ویرکولردن معاف طوتمش ایدی، اوکا مقابل روسلر ، قازان اسلام مؤسسه‌لرینی ، بار-بارلر کبی تخریب ایتمشـلر ، دین رئیسلرینی کسمشلر ، مسـجدلری ومدرسه‌لری یاقمشـلر ، ییقمشلر ، مسلمانك دینی عقیده‌لرینـه کمال‌اسـتخفاف ایله باقمشلر ، تورکك اك مقدس عنعنه‌لرینی چیکنه‌مشلر ، اونی ، هر هانکی بر انسان ایچون اك اصلی حقوق صاییلان‌شیلردن‌بیله محروم‌ایده‌رك، حقیقی معناسیله بر کوله حالینه کتیرمشلردر. تاتارلرك روسلر حقنده‌کی سیاسی امتیازوبخناریت سیاسی اولدیغی حالده، روسلرك قازانلیلر حقنده‌کی سیاسی قیرمق ویوتمق سیاسی اولمشدر .

آلتون اوردانك روس یوردنده‌کی اداره‌سنه « تاتار بویوندروغی » (۱).

---

(۱) روس تاریخجیلری شویله تعبیر ایدییورلر.

تعبیر ایتمك جائز اولورسه ، روسلرك قازان یوردنده‌کی ادارەسنه بحق « روس جهنمی » دیه آد ویرمك اقتضا ایدر .

سوزمز قورو بر ادعادن عبارت ظن اولونماسین دیه ، بز شیمدی روس حکومت ادلرینك ایدیل بوینده‌کی وسائر غیر روس اولکەلردەکی ایشلرینی کوزدن کچیرمه‌یه باشلایاجغز .

طوپراغه خصوصی ملك حقینك بتیرلمه‌سی — « بویوك موسقوف پادشاهی» (وەلیکی غاسودار)، استیلا ایتدیکی طوپراقلرك حقیقی صاحبی صاییلیر ، اونلری کندیسی موافق بولدیغی شرطلر ایله کیمه ایسته‌رسه ، اوکا ویریر وبو حقده طوپراق صاحبلرینك رضاسی صورولمازدی . موسقوف چارلری کندیلرینی یالکز بوش عرصه‌لرك دکل ، یرلی اهالی طرفندن اشغال ایدلمش ، ایشله‌نمش ومحصول ویرەن طوپراقلرکده بلا قید وشرط صاحبی صایارلردی (۱). مثلا ، مدهش ایوان ، بر احساننامه ایله قازانك ایلك باش پسقپوسنه قازان شهری جوارنده ، (زویه) قلعه‌سی اطرافنده ، میشه ارماغی بوینده وقاما نهری منصبنده اولان ۲۰۰۰ چەتوەرت (۲) طوپراغی باغیشلامشدی. بوطوپراقلره چفت سورولور یرلرده ، اورمانلرده ، چایرلقلرده ، بالیغی بول کوللرده ، آری قوواتلقلریده ، صو قوندوزی بولونان یرلرده ونهایت اهالیسی ایله برابر بر چوق کویلرده بولونیوردی .

عموماً قازانلیلرك ایدیل وقاما نهرلری بوینده‌کی الك محصولدار وبرکتلی طوپراقلری روس روحانیلرینه ومانا ستیرلره ، بوش عرصه‌لرك الك ایی ومنبت اولانلری روس مهاجرلرینه ویرلیلردن خرستیانلق قبول ایدنلره احسان ایدلدکدن صوکرا ، کندیلری ایچرویه قوراق وچوراق یرلره قوغولمشدرلر.

---

(۱) ن . فیرسوف : « شمال ـ شرق روسیه غیرروسلرینك موسقوف دولتنده‌کی وضعیتی » صحیفه‌لر : ۱۸۳-۱۸٤ .

(۲) و . dal لغتنه کوره ، بر چەتوەرت یاریم دەسەتینا، دیمك (۰,٤٥٦) هەکتار تشکیل ایدیور . بناءً علیه ۲۰۰۰ چەتوەرت ۱۰۹۲ هەکتاره معادل اولور .

سابق قازان خانلغنك پایتختی اولان قازان شهرندن ٥٠ کیلومترەدن دها یاقینلردە بوکون تورك مسلمان کویی بولونماز. بولغاریوردینك یورەکی اولان شیمدیکی سپاس قضاسندەدە تورك مسلمان کویلری پك آزدر.

« بویوك پادشاهك کولەلری ». — موسقوف چارلری کندیلرینك فرمانلرندە ایدیل - اورال وسبر (سیبریا) خلقلرینی موسقوف حاکمیتنە بویونا کدیرمەیی « خالوپستوو » دیە، او خلقلرك کندیلرینیدە « موسقوف بویوك پادشاهنك خالوپلری » دیە تعبیر ایدرلر. اسکی روسجەدە «خالوپستوو» کولەلك، «خالوپ»دە کولە معناسنە کلیر [١] . موسقوف حکومتنك اشبو خلقلرك امکلرینی ناصل استثمار ایتدیکی ایضاح ایدیلیرسە، شو تعبیرلرك پك یرندە اولدیغی آکلاشیلیر.

«یاساق» — موسقوف طرفندن استیلایە اوغرامش اولان بو قوملر هرشیدن مقدم، موسقوف حکومتی رسمی دیلندەدە «یاساق» [٢] تعبیر ایدیلەن ویرکویی اودەمەیە محکوم ایدیلر. بوندن طولایی اونلرك کندیلریدە « یاساقلیلر » (روسجەسی «یاساچنی») تسمیە اولونورلردی. شو « یاساق » دیدکلری معین ومحدود برشی اولمایوب، اونك مقداری، اهالینك اطاعتی درجەسنە کورە دە کیشیردی: روس مأمورلرینك آچ کوزلیلکنە مقاومت کوسترمەیە متمایل ومقتدر اولانلردن آز مقدار یاساق آلماقلە اکتفا ایدیلیر، بوکبی مقاومتدن عاجز اولانلرك ایسە بوتون قازانجلری یاساغە آلینیر، کندیلرینە ایسە یالکز اسکی ویپرتیق کورکلری براقیلیر ایدی [٣] .

یاساقلی کیشی یالکز کندیسی ایچون دکل، عائلەسنك یتشمش ارکك اعضالرینك هپسی ایچوندە یاساق اودەمەیە مجبور ایدی. اولجە عائلەنك هربر اعضاسندن یاساق آلینیر، صبیلك، خستەلق، اختیارلق کبی چالیشمایە انکل اولان احوال

---

[١] ولادیمیر dal ك : « جانلی وەلیکو روس دیلنك ایضاحلی لغتی » نام اثری.
[٢] «یاساق» ویرکو معناسندە کلن خالص تورکجە بر سوزدر.
[٣] ن. فیرسوف : غیر روسلرك موسقوف دونتندەکی وضعیتی صحیفە ٢٧٠.

اصلا اعتباره آلنمازدی . یالکز چار بوریس غودونوف [۱] زماننده اعتباراً چوجوقلر ، خسته‌لر ، صوك درجه اختیارلر وزوکورتلر یاساقدن معاف اولمشلردی [۲] . یاساقلی کیشی عادی یاساغی اوده‌نجه، موسقوف چارینه، اونك ولیعهدینه وویوودالره مخصوص «تقدمه یاساغی» اوده‌مه‌یه بورجلوایدی. اول امرده شو یاساق مجبوری برشی اولمایوب ، اختیاری بر هدیه‌دن عبارت ایدیسه‌ده ، کیت - کیده یاساقلیلر ، بو « هدیه »ی منتظماً اوده‌مه‌یه مجبور طوتولمشلردر. بو کبی داغیتملردن صوکرا الده قالان قازانجی یاساقلی ، یالکز حکومت طرفندن طانیلان تجار صنفنه صاتابیلیردی. فقط یاساغی وتقدمه یاساغی اوده‌مه‌دن اوکاده هیچ برشی صاتامازدی . تجار ایسه ، صاتین آلدیغی مالك هپسنی مخصوص محلنده نرخ مأمورلری طرفندن تعیین ایدیلن بها ایله حکومته تسلیم ایتمه‌یه قانوناً مجبور ایدی واو اثناده مالك اونده‌بری ینه مجاناً حکومت تصرفنه کچردی. بوکا « دیسه‌تیچنی یاساق» (عشری یاساق) تعبیر ایدرلردی. بو عشر ظاهراً تجاردن آلینیر ایسه‌ده ، حقیقتده بونك آغرلغی ینه یاساقلینك صیرتنه یوکله‌نیردی. چونکه تجار علی العاده مالك اونده‌برینی یاساقلیدن بدلسز آلیردی [۳].

یاساق علی العاده کورکلك دری ایله (تیلکی، سانسار ، سنجاب ، قاقم ، آق تیلکی ، قورد ، سامور ، پارس ، قوندوز، طاوشان وسائره دریلری) اوده‌نیوردی. فیرسوف دییور، که یاساق ، موسقوف خزینه‌سنك اك زنکین واردات منبعی ایدی. زادکانی (بویارلری) صاتین آلمق، ماهر محاربلر جلب ایتمك قومشو دولتلرك نفوذلی ادرلرینی کندی طرفنه تمایل ایتدیرمك ایچون شو ، یاساقلیلرك آغرامکی ایله قازانیلان امتعه قوللانیلدیغی کبی ، بویوك پادشاهلك کوله‌لری دیارندن جلب ایدیلن تیلکی وسامور دریلری ایله‌ده چارلرك صوفرالرینی

[۱] تاتار نسلندن اولان اشبو چار ۱۵۹۸ دن ۱۶۰۵ سنه‌سینه قادار حکومت سورمشدی.
[۲] فیرسوفك عینی کتابی، صحیفه ۲۶۶ .
[۳] « غیر روسلرك موسقوف دولتنده‌کی وضعیتی » صحیفه‌لر : ۲۶۶-۲۶۷

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

دولدوران اجنبی مملکتلرك ایچکیلری وطاتلیلری ، سرایده گیلان بهالی قافتانلر صاتین آلینیردی [١] .

چارك خزینه‌سی دولدوران واجنبیلری حیرته دوشورن آلتون، کوموش بیغینلری‌ده، « یاساق» دن طوپلانان کورکلك ده‌ریلر بدلنه‌استحصال ایدیلیردی. چار، کندیسنك صاغلغی واجدادینك استراحت روحی دیله‌یه‌رك دعا ایده‌ن راهبلره ، یارارلقلر ابراز ایده‌ن جنکاورلره ، بلا شرط اطاعت وعبودیت کوسته‌رن « قوللرینه » ده تیلکی وسامور کورکلری احسان ایدردی [٢] .

بادشاه خدمتلری — یاساقلیلرك حکومت منفعتنه چالیشماسی یالکز، یاساق اوده‌مك مقصدیله کیجه‌یی - کوندوزه قاتاراق ، آوجیلقده یورومکدن عبارت اولمامشدر. اونلر بوندن باشقه‌ده برچوق خدمتلر ایله مکلف ایدیلر، که اودورده بونلره « پادشاه خدمتلری » تعبیر ایدرلردی . حکومت اونلره استحکاملر ، قورغانلر بنا ایتدیرر ، یوللر یاپدیرییوردی، که بونك مقابلنده اونلری بعضاً یاساقدن معاف طوتار ، بعضاً طوتمازدی [٣] . بر اولکه‌یی دشمان تهدید ایتدیکنده معین بر یره طوپلانغق وروس قوماندانلرك اداره‌سی آلتنده «بویوك پادشاه»ك دشمانلری ایله دوکوشمه‌یه کیتمك یاساقلیلرك بورجی ایدی. صوکرالری موسقوف بر محاربه‌یه صوقولنجه اصل قازان تورکلرندن ، چواشلر وباشقردلردن ، آر ، چیرمش ومورددوالردن مخصوص آپالچیده‌لر (عسکری فرقه‌لر) تشکیل ایدیلیردی. هر اوچ اوك بر راتنیك (نفر) ویرمه‌سی مجبوری ایدی. ١٧ نجی عصرده منتظم عسکر آلایلری تشکیل ایدلمه‌یه باشلانجه سابق قازان دولتنك یرلی خلقلری (ازجمله قازان تورکلری) ده قرعه نفرلری ویرمه‌یه مجبور ایدلمشلردی . ینه حکومت روس املاکدار و چفتلکلر صاحبلرینك میری خدمتلرینه قارشیلیق اولارق یاساقلیلری اونلرك ایشلرنده استخدامه‌ده باشلامشدی .

---

[١] عینی کتاب: صحیفه ٢٦٥ .

[٢] کنه اوراده ، صحیفه ٢٦٥ .

[٣] « تاریخی آقتلره علاوه » جلد ٦ صایی ١١٩ .

« هر ایشده پادشاه وارداث آرانسونه ! » — موسقوف حکومتی غیرروسلر حقنده‌کی اجرا آتنده یالکز اونلرك امکلری حسابنه حکومتك خزینه‌سینی زنکینلشدیرمك هدفنی کوزله‌مشدر. « اورالرده‌کی احواله کوره، هرایشده پادشاهه وارداث آرانسون! » ، وویوودالره و سائر مأمورلره ویریلان بویورقلر، فرمانلر واخطارلرك اساسنه اشته شو قاعده قونولیوردی.

فیرسوف دییورکه، روسیه تاریخنك موسقوف دورنده «بویوك پادشاه» نامندن بر دانه‌ده فرمان صادر اولمامشدر، که شو مذکور قاعده‌دن داها بارز اولان بر سببی احتوا ایتسون و اونی کولکه‌ده براقسون. موسقوف حکومتی کندی تمایللرینی کوزل جمله‌لر ایله‌ده اورتمیوردی، « خزینه‌یه نقصان کلمه‌سون، ممکن قادار وارداث چوق اولسون » سوزی ایله‌ده تعبیر ایدیله‌ن اصل هدفك یوزینه ماسکه کیدیریلمیوردی.

غیر روس اولکه‌لرنده اداره — موسقوف دولتی، استیلا ایتدیکی ایدیل بویی و اورال جواری غیرروس اولکه‌لرنده «غوررود» « آستروغ » و«زیموویه» تعبیر ایدیلن مستحکم نقطه‌لری احتوا ایدن « اویه‌زد » (دائره)لر تشکیل ایتمشدی. بوکبی اداری تقسیماتده قبیله تنوعی حسابه آلنمادیغی کبی، آلنان یرلری ریاضی (حساب و اولچو) جهتدن مساوی قسملره بولمك‌ده کوزده طوتولمامش و بو یورتلرده روسلر کله‌دن اول موجود اولان اداری تقسیماتده بك آز قیمت ویرلمشدر. شهر، قورغان وقیشلاق قورارکن‌ده غیرروس اهالینی جوغرافی جهتدن پارچالامق و اونلرك برلشمه‌سنه مانع اولمق مقصدلری کوزده طوتولمشدر.

شهر واویه‌زدلرده اداری و عدلی صلاحیتك ایکیسی‌ده « وییوودا » لرك النده ایدی، که بونلرك‌ده معاونلری و « دیاکلری » بولونیوردی (۱). غیر روس اولکه‌لرنی اداره ایچون مخصوص قاعده‌لر واردی، که بونلر باشلیجه

(۱) دیاك - باش کاتب دیمکدر.

ایکی مقصده توجیه ایدیلییوردی : بری، یرلی اهالینك امکندن ممکن اولدیجه بول واردات طوپلامق ، ایکنجیسی ، اونلرك اطاعتسزلك وسرکشلك کوستهرمهلرینه ، الده سلاح قیام ایتمهلرینه مانع اولمق. موسقوف مأمورلرینك نه وجهله ویرکو (یاساق) طوپلامالرینی یوقاریده کوردك . یرلی اهالینك حکومته قارشی قیام ایتمهسینه مانع اولمق ایچون ازجمله آشاغیدهکی تدبیرلر قوللانیلیردی . شهرلر هرزمان « ادارهٔ عرفیه » آلتنده طوتولوردی. یرلیلرك احوالنی تجسس ایتمك هر مأمورك بورجی ایدی . حکومت ، بو ایش ایچون یاساقلیلرك کندی آرالرندن یاردیمجیلر یاخود جاسوسلر بولمانی توصیه ایدییوردی. بوکبی آلچاق خائنلر یا پاره ایله یاخود علیهنه شکایت ایدیلهن کیمسهلرك مصادره اولوناجاق ملکلرینی باغشلامق وعدیایله صاتین آلینیردی. هر بر ناحیهده یرلی اهالینك صداقتینی تأمین ایچون اونلرك معتبرانی ایچندن « أمانت »لر (١)، آلینیردی، که بونلر شهرلرده نظارت آلتنده طوتولوردی(٢). یرلی کیشیلرك شهره طوپلو یاخود مسلح اولاراق کیرمهلرینه اصلا مساعده ایدیلمزدی. اوراده کچیکمك ، باخصوص کیجهلهمك ممنوعدی . روسلرایچون شهره کلهن یرلیلر ایله صیقی مناسبته کیرمك ، اونلر ایله برابر یمك ، ایچمك یاساقدی . غیرروسلره سلاح ومعدن صاتلماماسینه آیریجه دقت ایتمك هر بر ویوودانك وظیفهسی ایدی(٣). لاکین ویودالرك ادارهسی، آشاغیده کورهجکمز وجهله ، او قادار تحمل ایدلمز بردرجهده ایدی، که غیر روسلرك « خیانتینه » قارشی اولان مذکور شدتلی تدبیرلرده بعضاً تأثیرسز قالمشدر. وویوودالر واجرتلی جاسوسلر ، نه قادار چالیشسهلرده یاساقلیلرك بوتون احوالینه مطلع اولامیورلردی: « امانت »لر قلعهلردن قاچارلر ، یاساقلیلر بعضاً کلیتلی مقدارده

(١) بو کلمه « رهینه » معناسینه اولاراق، اوزمانکی روس رسمی کاغدلرندهده عیناً قوللانیلیور .

(٢) « تاریخی آقتلر » : جلد ٣ صایفلر : ١٣٤و١٥٤ .

(٣) « تاریخی آقتلر » جلد ٤ صایفلر : ٢٥٢-٢٥٥-٢٥٦.

باروت ، قورشون وسلاح الده ایدرلردی . حق بو شیلری الده ایتمك ایچون اونلرك آژانلری پایتخت موسقوایه قادار کیدرلردی (١) .

حکم ایشلری ـ غیر روسلره عائد حکم ایشلرینك اك یوکسك محکمه‌سی موسقوا شهرنده بولونان « قازان پریکازی » واوکاملحق « سبیر پریکازی » (٢) ایدی . لاکین اورالره آنجاق فوق‌العاده مهم ایشلر حواله ایدیلیردی . فی‌الواقع، یوقاریده‌دیدیکمز کبی، حکم‌ایشلری‌ده محلی‌وویووودالرالینه ویرلمشدی. او ، کندیسی مستنطق ، کندیسی مدعی‌عمومی و کندیسی‌ده حاکم ایدی .

سبیر و آسترخان‌وویووودالری عادی یاساقلیلری چارك‌اراده‌سینی بکلمکسزین اعدام ایتمك صلاحیتنی بیله حائز ایدیلر، که یالکز کیمك ، نیچون و ناصل اعدام ایدلدیکینی موسقوایه بیلدیرمه‌یه بورجلی ایدیلر [٣] . وویووودالر شو دهشتلی صلاحیتلرینی شخصی احتراصلری‌یولنده سؤاستعمال‌ایدرلردی. استنطاق اثناسنده‌کی اشکنجه‌لر سایه‌سنده اونلر ناحقدن باشلامش بر ایشی مشروع بر ایش حالینه دوندیره‌بیلیرلردی . بویوزدن زواللی غیر روسلر پریشان اولورلر، یاساق اوده‌یه‌مز وجانلرندن بزه‌رلردی . یرلی کشی مستبد حاکمك عدالتسز حکمندن شکایت ایده‌بیلیر ایسه‌ده ، موسقوانك اوزاقلغی، چارك ایراقلغی[٤] شکایتك الی ماشاءالله سوروتجمه‌ده قالماسی یوزندن ، بو شکایتلر بلكده حسن نتیجه ویرمزلردی . قانون موجبنجه وویووودالردن شکایت یالکز اونلرك مأموریت مدتی بیتدیکدن صوکرا تدقیق‌ایدلدیکندن [٥]، بونلر، عدالتسزجه اجرا ایتدیکلری حکملرك ایپ اوجینی مکمل صورتده کیزله‌یه بیلیرلردی .

(١) کنه اوراده : جلد ٤ صایی ٢٥٢ وجلد ٥ صایی ٢٣٧ .

(٢) پریکاز ، زمانمزك نظارت ـ وکالتینه معادلدر.

[٣] قاتاشیخین : « آله کسی میخایل اوغلی دورنده‌کی روسیه حقنده »، صحیفه ١٠٢ ، پترسبورغ ١٨٥٩ ییل .

[٤] بوزمینده روسلرده برمثل دوزولمش: « تکری یوکسه‌کده، پادشاه‌اوزاقده» دیبورلر .

[٥] آشاغیده کوره‌جکمز اوزره ، « وویووودا » لر ایکی ییل مدتله تعیین اولونورلردی .

موسقوف ساتراپلری — روسلر طرفندن ضبط ایدلمش قازان وباشقه یورتلری طوپراقلری «موسقوف ساتراپلری» تعبیرینه لایق اولان وویوودالره کچنمه[١]، باشـقا تعبیرله ، تکمیل بر یاغما وسیله‌سی اولاراق ویرلمشـدی . اداری وعدلی صلاحیت ایله مجهز اولان بو آداملر حقیق معناسیله بر ده‌سپوت (مستبد مطلق) اولوب ، اونلرك کبی اداره‌سی هیچ بر شـیله محدود دکلدی . غیر روس یورتلرنده‌کی موسقوف وویووودالرینك سوء اداره‌سی وعدالتسزلکی حقنده روس تاریخی ادبیاتنده پك چوق شیلر یازلمشدر . بزده بوراده بو مسئله‌یه دائر بر پارچه معلومات ویرمه‌یی مناسب بولدق .

موسقوف مأمورلرینك کیفی اداره‌سی — وویووودالر ایکی سنه مدتله ، اوکا تابع ، سته‌ره‌لیتس باشلری (قوماندانلر) ، یاسـاقچیلر (ویرکو مأمورلری) وسائره کذا قیصـه بر مدتله غیرروس اولکه‌لرینه کونده‌ریلیورلردی . بوندن اوتوری اونلر کندی شخصی مقصدلرینه نائل اولمق ایچون آلداتمق ، زورلامق کبی ، بر آدامی ، قیصه بر مدت ایچنده باشقه‌لری حسـابینه زنکینله‌شدیره‌جك غیر مشروع چاره‌لرك هپسنه توسل ایتمشلردر [٢] .

بو مقصد ایله اونلر یاسـاقلیلردن تضییق ایله پاره یاخود کورکلك ده‌ری قوپاریرلر ، حق آچیقدن آچیغه اونلرك اولوسلرینی یاغما ایدرلر [٣] ، قاریلرینی ، قیزلرینی جبراً آلیرلر ، یاساقلیلرك نفوس عددینی کیزله‌مکله حکومتی آلداتیورلردی [٤] . لك مقدس طویغولری تحقیر ، املاکی یاغما ایدیله‌ن یرلی اهالینك حمایه آرایوب کیده‌جکی هیچ بر ملجأ یوقدی .

یرلی یاساقلی اهالی‌یی مختلف بهانه‌لرله یاخود هیچ بر بهانه‌سز یاغما ایتمك

[١] روسجه‌سی « پروکارمه‌لینیه » در ، که طوقلانمه ، کچنمه دیمکدر .
[٢] « غیر روسلرك وضعیتی » صحیفه ٢٣٧ .
[٣] فیشر : « سیبیریا تاریخی » (روسـجه ترجمه‌سی . روس آقاده‌میسی نشری ١٧٧٤ ییل) صحیفه ٣٧٨ .
[٤] روسیه ایمپراطورلغینك مکمل قانونلر مجموعه‌سی جلد ٣ صایی ١٥١١ .

اونك قادينـلرینی ، چولوق ـ چوجوقلرینی آشـیرمق بر سیستم حالنه کیرمشدی .

بو یاغمالرده‌یوودالرك رولی ـ وویوودالر ، علی‌العاده شو یاغماجیلرك باشنده طورویورلردی . یرلی اهـالینك آجیقدن‌ـآجیغه غصب ایدیله‌ن یاخود دولاندیرمقله اسـتملاك اولونان مل ـ ملكندن كندیلرینه پای آیریلیرسه وویوودالر هر بر بیقیجیی ، هر بر دولاندیریجی‌یی حمایه‌ایتمه‌یه‌مهیا ایدیلیر . اونلر ، یاساقلیلری ایسته‌دكلری قادار صویان تجارلرك‌ده ، یاساق و كومروك مأمورلرینك‌ده جنایت اورتاقلری ایدیلر . اونلر بیچاره یرلی اهـالی‌یی شو آداملر واسـطه‌سیله صویمقله اكتفا ایتمه‌یوب ، كندیلری‌ده بلاواسطه یاغما ایدرلردی . كندیلرینك هیچ برشی ایله محدوداولمایان اداری وعدلی صلاحیتلرندن استفاده‌ایدرك مختلف قانونسزلقلره ودهشـتلی تضییقلر ایله یاسـاقلیلرك املاكنی غصب ایدرلردی . بالخصوص ، كه تجسس وحكم ایشـلرنده غایت چیركین وانسانیتسزجه غدارلق ابراز ایدیلیوردی ، كه كیت ـ كیده اعتیاد سوقیله بو كبی غدارلقلره ، یاغما كرلك آرزوسندن باشقا ، یالكز « صنعته مفتونیت » یوزندن‌ده ارتكاب ایدیلیردی . یرلی كیشینك حیاتنك قیمتی هیچدی . بو كبی اداره‌جیلردن حق بعضیلری یرلیلرك اشكنجه اثناسنده‌كی اینلری ایله اكله‌نیرلردی [١] .

روس مأمورلرینك عقلی ـ اخلاقی سویه‌سی و اونلرك قادروسی — فیرسوف دییور ، كه موسقوف مأمورلرینك عقلی انكشافی اودرجه ناقص ایدی ، كه اونلر ، زنكینلك استحصالی ایچون آلداتمق وزورلامقدن باشقا چاره بیلمزلر و كندیلرینك اجتماعی اخلاقسزلقلرینی ادراك ایده‌مزلردی [٢] .

غیر روس یورتلرینـه مأمور اولاراق روس « بایار » (زادكان) لری ، « آقولنیچی » لر (چارك مقربلری) ، « صتولنیك » لر (چارك كیلارجی باشی) لری ، « بریكاز » (نظارت) مأمورلری ، زادكان اوغللری كونده‌رلدیكی كبی ، بو مأمورلر

[١] « غیر روسلرك وضعیتی » صحیفه‌لر ٢٣٢ـ٢٣٣ [٢] عینی كتاب صحیفه ٢٣٨ .

صنفی ایچنده کندیسنک اصلی واجتماعی موقعی اعتباریله تورلو جنسدن آداملر بولونیوردی: روس آواتوریستلری، (سرکذشتجولری) مختلف ملتدن أسیرلر، یرلی اهالیدن خرەستیانلغه دونەنلر بوساحەده کندیلرینه ایش بولدقلری کبی، اورالره سوروله‌ن جانیلرەده مأموریتلر ویریلیوردی [١] . بوآداملر انسانی طویغولره یابانجی اولوب، قابا دایملغه ، زوربالغه زیاده تمایللری واردی . بونلر کندی حیثیتنی سه‌زمك ، انسانه حرمت بسله‌مك کبی طویغولرك نه‌اولدیغنی بیلمزلردی. لاکین باشقالرینه تحکم ایتمك ایچون لازم اولان اسباب، روس مأمورلرنده نقصان دکلدی. بومأمورلر پك جاهل ایسه‌لرده ، اونلرك بیلکیسی یاساقلیلره غالب کلمك ایچون کافی درجه‌ده‌ایدی. مثلا، اومأمورلر قلعه‌واستحکاملری دها محکم بنا ایدرلر، آتشلی سلاحی دها ای قوللانیورلردی وبو کبی سلاح اونلرده هرزمان یرلی اهالیده کندن دها فضله بولونیوردی ، چونکه اهالی اونی آنجاق بیك بلا ایله وبویوك فداکارلقلر نتیجه‌سنده الده ایده‌بیلیرلردی .

ریگاز مأمورلری — موسقوف وویوودالری پك جاهل وبعضاً اوقومه ـ یازمه بیلمز آداملردن اولورلردی . حکومت مؤسسه‌لرینك یازی ایشلرینی باشارمق ، قانونلرینی آکلایوب تطبیق ایتمك (ریگازمأمورلری) تعبیر ایدیله‌ن مأمورلر النده ایدی . دیمك ، اداره وحکم ایشلرینك روحی ، وعقلی قوتی اصل بونلر ایدی. بونلر قانونی اوینامه، بو یانه‌چه‌ویرمك صنعتینه مکمل صورتده اوکره‌نمشلردی . اوقومه ـ یازمه صنعتی ، بونلر النده، روسجه یازماـ چیزمه بیلمه‌یه‌ن یرلی اهالیی صویمق ایچون مدهش برآلت اولمشدی.

وروویودالرك اقبالی ، یاساقلیلرك فلاکتی — یوردك بوتون ثروتی ، یرلی اهالینك آغر امکی ایله الده ایدیله‌ن قازانجك هپسی موسقوف مأمورلرینك الینه آقوب کلیوردی . بونلرك هیچ‌ده محدود اولمایان سوء اداره‌سی یوزندن یرلی خلق مدهش سفالته دوشمش ایکن ، ظلم واحتیاج ، وبونلرك دوغوردیغی

[١] « تاریخی آقتلره علاوه » جلد ٣ صایی ٦٣ وجلد ٦ صایی ١٣٦ .

قانلی قیاملر ویابانجیلرك کتیردیکی مختلف خستەلقلر ، بعضی یرلیلرك کندی اختیارلری ایلە اوز خلقینه وداع ایتمەسی ، بعضیلرینك جبراً کوتورلمەسی یوزندن برلی خلقك صاییسی اکسەلیرکن ، ــ بو یورتلردەکی روس مأمورلرینك تحکم صلاحیق وزنکینلکی آرتدقجە آرتیوردی...

برلیلرك اجتماعی حیاتندەکی دەکیشمەلر ـــ موسقوف حکومتی البت کندی یکی « کولەلری » نك اجتماعی ودینی حیاتینەدە طوقنمادن قالامازدی. بوحکومت استیلا ایتدیکی خلقلری باشسز براقمایە ، اونلرك اجتماعی قوتلرینی داغتمایە پك اعتنا ایتمشدر. موسقوف وویوودالرینك قازان تورکلری رهبرلرینی ناصل محو ایتدکلرینی بزیوقاریدە کورمشدك. غ بەرەتەتکوویچ دیدیکینە کورە، [١]مدهش ایوان،قازان تورکلری معتبرانینك قیاملرە اشتراك ایتمەینلرینی موسقوا، نورغورود ، پسقوف کبی خالص روس ایالتلرینه سورمش و اونلرك یرینه قازانه روس زادکان وعادی مهاجرلرینی سوق ایتمشدر . کورولیور،کە ایوان شو تدبیری سایەسندە برطاشلە ایکی قوش اورمش : برطرفدن ، قازان معتبرانینی خالص روس ولایتلرینه سورمکلە ، قازانلیلری باشسز براقش و اوتەکیلرك تدریجی اولاراق روسلاشماسینی تأمین ایتمش ، دیکر طرفدندە قازان طوپراغینی روس عنصری ایلە طولدورمشدر [٢] . رهبرلرندە جدا اولان قارا خلق فوق‌الحد مشکل برحالدە قالمش و « موسقوف نظاملری ایلە اوزلاشمایە محکوم اولمش ایدی ، کە او زمانلردە بو نظاملر ایلە یادلر دکل ، روسلر بیلە اوزلاشامیورلردی»[٣] .

ینە موسقوف حکومتی، قازان یوردندەکی برلی یاساقلیلری چفتلك صاحبلرینه ،

[١] « ١٥ و ١٦نجی عصرلردە ایدیل بوبی » صحیفه ٢٧٠ .

[٢] آکلاشیلان موسقوف چارلر « ملی سیاست » ك نە اولدیغینی بزم سلطان وخانلرمزدن دها ایی آکلامشدر .

[٣] بەرەتەتکوویجك عینی کتابی : صحیفه ٢٦٩ .

املا کدارلره داغیتماقله غیر روسلر دنیاسینه کره‌یوستنوبلق (جفتجی کوله‌لکی) صوقمایه چالیشمشدر [۱] . عادی روس مهاجرلری ایسه ، بو اولکه‌لره ایی برشی کتیرمه‌مکله برابر کوتو خویلریله یرلی اهالینک صاغلام اجتماعی بنیه‌سینی چوروتمه‌یه بك چوق خدمت ایتمشلردر. (بوکا دائر تفصیلات ایله‌ریده) .

روس پاپاسلرینك میسیونرلك فعالیتی — ۱۵۵۵ سنه‌سی موسقواده یکی ضبط ایدلمش قازان یوردنده برپسقپوسلق تأسیس ایتمه‌یه قرار ویریلدی و برنجی پسقپوس اولاراق ، (غوری) نامنده بر پاپاس تعیین اولوندی .

معلوم اولدیغی اوزره ، قازانی آلان روس چاری ، کندیسنك نهایتسز اخلاق آزغینلغینه باقماقسزین ، چیلدیررجه‌سینه دینی تعصب ابراز ایدیوردی. بناءً علیه ، بو آدامدن ، باشقه دینلره قارشی مساعحه‌کارلق بکلمك بیهوده‌ایدی. قازان شهری آلندقدن صوکرا اونك امریله بوتون مسجدلر تخریب ایدلدیکینی یوقاریده کوردك . دینی سیاستده ایوانك خلفلری‌ده اونك آچدیغی چیغیرده یورومشلردر .

موسقوف حکومتی طبیعتیله کسکین بر اورتودوقس حکومت ایدی، که کندینك یکی کوله‌لرینی‌ده ، البت ، اورتودوقسلاشمش و روسلاشمش برحالده کورمك ایستیوردی . غیر روس یورتلرینه کوندریلن پاپاسلر کندیلرینك میسیونرلك فعالیتنده حکومتك اشته شونقطهٔ نظری و تمایلی کوزه‌تمه‌یه مجبور ایدیلر. چونکه اشبو «روحانی بابالر» عینی زمانده دنیوی حکومتك‌ده آژانلری ایدیلر. قازان یوردینه تعیین اولونان پسقپوس، کندی دائره‌سنده‌کی دینی ایشلری اداره ایتمکدن باشقه دنیا ایشلرینك کیدیشلرینی کوزه‌تمك و اونلره، کلیسا ایچون فائده‌لی استقامت ویرمك وظیفه‌لری ایله‌ده مکلف ایدی [۲] .

[۱] « غیر روسلرك وضعیتی » : صحیفه ۲۹۹ .

[۲] س صالاویوف : « روسیه تاریخی » جلد ۷ ، صحیفه‌لر ۹۰-۹۱ .

ایلك قازان پسقپوسنه میسیونرلك فعالیتی ایچون مفصل بر تعلیمات ویرلمشدی، که بو تعلیمات ازجمله س. صالاویوف تاریخنده‌ده مندرجدر [١] .

بو تعلیماتده یرلی اهالی‌نك زورله خرستیان یاپیلماسی امر ایدیلیورسه‌ده، عینی زمانده اونلری او کوددن باشقه، ضیافت ویرمك، خاطرلرینی خوش ایتمك، هدیه‌لر داغیتمق، آیریجه حقوقلر ویرمك، حق جنایتلری عفو ایتمك یوللری ایله دیندن دوندوروله‌لری توصیه ایدیلیور. شو تعلیماتده دنیلیور، که پسقپوس یکی وافتیز ایدیله‌نلری صیق، صیق کندی حضورینه اوکله طعامنه چاغیرسون، کندی صوفراسنده اونلره قیواس [٢] ایچیرسون، سوکرا اونلری بال ایچیرمك [٣] ایچون شهر طیشاریسنده‌کی آولویه کوندرسون. اکر پسقپوس حضورینه مسلمان تاتارلر کله‌رك باش اورسه‌لر، اونلره‌ده پسقپوسلق دائره‌سنده قیواس، شهر طیشاریسنده‌کی آولوده بال ایچیرمه‌لی. ایله‌ریده دنیلیور، که تاتارلردن بری قباحتلی اولوب‌ده دنیوی مأمورلرك تعقیبندن قاچاراق پسقپوسه صیغینوب وافتیز اولنمق ایسترسه، بو آدم قطعیاً وویوودالره کری ویریلیوب، وافتیز ایدیلیر. کندیسنه پسقپوسلق دائره‌سنده صیغیناجق یر ویریلیر. دیندن دونمك ایچون مکافاتلر ویرلدیکی شوندن‌ده بللیدر، که بوکبی هدیه‌لر داغیتمانك حکومته چوق آغر کلدیکی آکلاشیلنجه رومانفلر سلاله‌سندن اولان فیودر آله‌کسی اوغلی حکومتی ١٦٨١ ده، خرستیانلغه کچمك ایچون مکافاتلر ویرمه‌یی الغا ایده‌رك، اونك یرینه یکی خرستیانلرك یوموشلو صنفندن اولانلرینی حکومت خدمتندن، قارا کشیلری ویرکولردن آلتی ییل مدت ایله معاف طوتمایه امر ایتمشدر [٤] .

میسیونرلك ایشلرنده‌کی موفقیتسزلك وملکی تدبیرلر — لاکین بو ضیافتلر،

---

[١] جلد ٧ صحیفه‌لر : ٨٩-٩٠ .

[٢] چاودار اونندن یاپیلان بر نوع ایچکیدر، که قازان تورکه‌سنده «آچیتقی» دیرلر.

[٣] بوندن مراد بالدن اکشیتوب یاپیلان بر نوع سرخوش ایدن ایچکی اولاجاق .

[٤] « تاریخی آقتلره علاوه » جلد ٨ ، صابی ٨٩ .

هديه وامتيازلر مقصدده بكده ايرديره‌ميورلردی . مادی منفعتلردن اوتوری خره‌ستيانلغه كچن غيرروسلر ، اومنفعتلری الده ايدنجه تكرار اسكی دينلرينه دونرلردی . عموماً ، روس پاپاسلرينك قازان يوردنده ١٦ نجی عصرده‌كی ميسيونرلك فعاليق موفقيتسزاولمشدر . ١٥٩٣ سنه‌سی قازان پسقپوسی (هيرماه.ن) مدهش ايوانك اوغلی چار فيودره كونددكی بر عريضه‌ده قازان يوردنده‌كی ميسيونرلك ايشلرينك غايت آجيقلی بر وضعيتده اولديغی يانه‌ياقيلا آكلاتيور : يكی خره‌ستيانلرك فنا اخلاقندن ، اسكی دينلرينه دونمه‌لرندن شكايت ايديور ، قازان آلنديغندن بری كچن قرق بيل ايچنده اوراده هيچ برمسجد بولنمامش ايكن ، شيمدی قازان توركلرينك اوزمحله (بيسته)لرنده مسجد تأسيسنه جسارت ايتدكلرينی يانيق برلسان ايله عرض ايديور [١] .

چار شو عريضه‌يی آلير-آلماز قازانده خره‌ستيانلغی حمايه ايچون ملكی تدبيرلر اجراسنه قرار ويردی . او ، يكی خره‌ستيانلرك طوپلانيلوب ، قازان شهرنده آيری بر محله‌يه يرلشديريلمه‌لرينی امر ايتدی . اورايه يرلشمك ايسته‌مه‌ينلر كفالته ويريله‌جك ياخود زندانه آتيلاجقلردی . بو محله بر بويار اوغلی (اصيلزاده) نك نظارتی آلتنه قونولاجق ايدی ، تا كه يكی خره‌ستيانلر يكی دينلرينه مقيد اولسونلر ، روس قادينلريله أولنسونلر ، كندی قيزلرينی‌ده روسلره ويرسونلر . خره‌ستيانلغی دقتليجه طوتمايانلر ايسه ، زندانه آتيلاجاقلر ، زنجير بند ايديله‌جكلر ودوكوله‌جكلر ايدی [٢] . قازانده يكيدن بنا ايدلمش مسجدلری ييقمق ، مسلمان توركلری شهردن قوغمق ايچون امر ويريلدی [٣] . چارك اراده‌سی انفاذ ايديلدی : مسلمان توركلرك هپسينی شهردن قوغديلر ، يكی مسجدلری ييقديلر (٤) . تاريخجی بازه‌نف دييور ، كه او كوندن اعتباراً تاميخاييل فيودر

[١] « آرخيوغرافيچسكی اكسپه‌ديتسيه‌نك آقتلری » جلد ١ صايی ٣٥٨ .
[٢] عينی آقتلرك عينی صاييسی .
[٣] كنه اوراده .
[٤] كنه اوراده .

اوغلی حکمدارلغینك صوك ییللرینه قادار تاتارلر (قازان تورکلری) بوشهرده کوزوکمه‌یه‌بیله جسارت ایده‌منلردی[١]. فقط بوکبی تدبیرلره‌باقماقسزین میسیونرلك فعالیتی ١٧ نجی عصرده‌ده پك اهمیتسز نتیجه ویرمشدر. ١٧ نجی عصرك صوکینه دوغری ، ١٦٨١ سنه‌سی فیودر آله‌کسی اوغلینك بر فرمانی اعلان اولنمشدی . بوفرمانه کوره ، میرزالر تاتارلر ، اونلرك زوجه‌لری ، طوللری ، ارکك وقیز چوجوقلری یاخره‌ستیانلغی قبول ایتمه‌یه یاخود غیرمنقول‌ملکلرندن محروم اولمایه مجبور ایدیلر، که ایکیسندن برینی اختیار ایتمك ایچون کندیلرینه آنجاق برآی مدت ویریلمشدی [٢] .

میسیونرلك ایشلرینك موفقیتسزلکینه سببلر — قازان یوردنده‌کی خلقلر آراسنده میسیونرلك ایشلرینك موفقیتسز چیقماسینه عمومی سبب اولاراق شونی کوسته‌رمك ممکندر، که بوخلقلر کندی چوره‌لرنده‌کی خریستیانلقده (نه بو دینك سالکلرینك اخلاقنده ، نه‌ده اونك میسیونرلرینك اطوارنده) بکه‌نیله‌جك وکوکل سه‌وه‌جك برشی کورمیورلردی. قازان یوردنده‌کی روس روحانیلرینك اخلاقی سویه‌سی حقنده فیرسوف دیبور که : « روحانیلرك اخلاقی سویه‌سی ممنون ایدیجی دکلدی . باباسلرك کندی محله‌سینه تابع اهالیدن فضله پاره قوپارمالری، احتراصلرندن اوتوری اهالی آراسنده باطل اعتقادلرك دوامنه مساعده ایتمه‌لری، کلیسا آیینلری اجرا ایدرکن وأوحیاتنده تربیه‌سزجه، عوامه فنا اورنه‌ك اولورجه‌سنه‌طاورانمالری، پیس بوغازلقلری یوزندن‌سوقاقلرده سرخوش اولاراق ونعره‌لرآتاراق دولاشمالری، محله کیشیلرینك أولرنده یمك ییرکن عامیانه قاوغا ایتملری، فضله یمك‌وایچکی‌طلب ایتمه‌لری، ضیافتلرده‌ایچکی‌یه انهماکلری ، مقدساته حرمتسزلك ایتمه‌لری ، کیزلیجه راقی صاتمالری، افترا

[١] « قازان تاریخی » نام اثرینك ٢ نجی جلدنده صحیفه ٣١ .

[٢] م . پینه‌کین : « قازان ماضیسنده وحالنده» ١٢٤ ـ ١٢٥ صحیفه‌لر .

وژورنالجیلق ایتمەلری حقندە هرطرفدن شکایت ایشیدیلیوردی[١]م. یینە کین ایسە بوکا علاوةً : «اوقویوب یازماسی آز باباسلرا کسیك دکلدی، بعضی باباسلر ایسە بوسبتون اوقوما-یازما بیلمزلر، عبادت سوزلرندن آنجاق آغیزدن بلله‌دکلرینی اوقومقلە اکتفا ایدرلردی » دییور [٢] .

قازان یوردینە کلەن عادی روس مهاجرلرینك دینی - اخلاقی سویەسی ناصل اولدیغنی ایسە، بز فیرسوفك آشاغیدەکی سوزلریندن اوکرەنیورز : «کلیسا خادملرینە (روحانیلرە) وکلیساجە مقدس صاییلان شیلرە قارشی حرمتسزلك، عبادتدە قیدسزلق، سحرجی (بویوجی)لرە ایناممق، ایچکییە ابتلا، قارە دوشکونلك وبوایکیسندن میدانە کلەن قانلی قاوغالر ودوکوشمەلر، بعضاً اك چیرکین شکللر آلان سفاهت، دوغریلق یرینە زوربالق اعتیادی، آلیش - ویریشدە آلداتیش، قونوشورکن توبەسزجە سوزلر، ایشتەروس قارا کیشیلری غیر روس یوردلرینە، چالیشقانلق، تحمل ومردانەلك ایلە برابر، شو اخلاقلری کتیرمشلردی »(٣).

لاکین روس مهاجرلرینك بورادە یاد ایدیلەن ایی خاصەلریندندە یرلی اهالی ایچون هیچ بر فائدە حاصل اولمامش اولسە کرك کە بو، عین مؤلفك عین کتابندە و٢٥٣ نجی صحیفەسندە یازیلی شوسوزلرندن اکلاشیلیور: «موسقوف دورندە غیرروس طوپراقلرندەکی روس قارا خلقی دواملی صورتدە یرلەشمەمش ایدی داها . بو صنف کشیلری محلدن محلە، اولکەدن اولکەیە متمادیاً کوچەر طوروورلردی بوندن اوتوری اونلر یرلی اهالی کوزندە،

(١) « سابق قازان پادشاهلغینك غیر روس اهالیسی یکی روسیەدە » نام‌اثری صحیفە ١٤٨ .

(٢) « قازان ماضیسندە و حالندە » صحیفە ١٢٩ .

(٣) « غیرروسلرك وضعیتی» صحیفە ٢٢٤ .

یوردك منفعتلرینی مدافعه ایدر بر ایل قوتی صایيلامادقلری کبی، کندیلریندن مدنی جسارت ، چالشقانلق او کره‌نیله‌جك ایلکیشی‌لرده [۱] دکللردی .

روسلرك میسیونرلك فعالیتی وقازانده مسلمانلری — بالخاصه قازان مسلمانلرینه کلنجه ، یوقاریده دیدیکمز اوزره، اونلرده دین کیشیلرینك طایانیقلی برقورولوشی وار ایدی ، بونلر ، اولدقجه ایی منظومه‌سی اولان بردین تعلیم ایدرلردی . بوندن اوتوری اونلر روس میسیونرلرینه جدی مقاومت کوستره بیلدیلر . بومقاومتك قارکته‌ری ودرجه‌سی حقنده بویوك پترو ایله آننا ایوان قزی زماننده کی روس میسیونرلکیفی بیان ایدرکن معلومات ویریله‌جك ، بوراده ایسه آنجاق آشاغیده‌کی سوزلرله اکتفا ایدیيورز :

روس حاکمیتك موسقوف دورنده قازان یوردینده برطرفدن موسقوف میسیونرلری ، دیکر طرفدن قازن مسلمان دین کیشیلری آراسنده شدتلی بر مجادله جریان ایتمشدر . لاکین قوتلرده آیریلیق پك بویوك ایدی : بری طرفده یالکز ایمان و اعتقاد قوتی اولدیغی حالده ، اوته‌کی طرفك قوتی دهشتلی حکومت ، طاش یوره‌کلی وویوودالر ، سته‌رلیتسلر ، طوپلر، کولله‌لر، قرباجلر، زنجیرلر وزندانلر تشکیل ایدیوردی. لاکین قازان مسلمانلرینك ایمان وقناعت قوتی موسقوف چارلرینك دمیر زنجیرلرندن دها محکم اولمشدر . بومناسبتله م . پینه کین دییورکه « بو یورده مسلمانلق یالکز خره‌ستیانلغه جدی مقاومت کوسترمکله قالمامش، بتپرسلر آراسنده بروپاغاندا یایمق ایله‌ده اوغراشمش وبو یولده موفقده اولمشدر. بعضاً اورتودوقسلر بیله مسلمانلاشمق خطرینه معروض قالیورلردی [۲] . فیرسوف سوز آراسنده دییور، که مدهش ایوان دورنده قازانده ۳۰ بیك تاتار (تورك) واقتیز ایدلمش

[۱] بوسوزی فرانسزجه « Citoyen » روسجه غراژدانین » سوزلری یرینه قوللانیورم . بعضیلر بومعنایه « اهل » سوزینی قوللانیورلرسه‌ده، بنجه بومعنایه استعمال اولوناجق اك کوزه‌ل واك دوغری سوز ، شوتورکجه مرکب کلمه‌در .

[۲] « قازان ماضیسنده وحالنده » صحیفه ۱۲٦ .

وصوكرالری بونك برقسمی خرەستیانلقدن دونمشدر[١]. فقط اوء شو استاتستیق معلوماتی هانکی منبعدن آلدیغنی سویله‌میور. بن ایسه بورقمی پك زیاده مبالغه‌لی صایارم. چونکه روس پاپاسلرینك قازان یوردنده‌كی میسیونرلك فعالیتنی تتبع ایدنلرك همان هپسی قیدایدیور، كه بوفعالیت ١٦ و١٧نجی عصرلرده پك اهمیتسز نتیجه ویرمشدر. اگر مدهش ایوان دورنده یالکز مسلمانلردن ٣٠ بیك کیشی خرەستیانلغه دوندورولمش اولسه‌یدی، بوء اهمیتسز دکل، غایت بویوك نتیجه اولوردی. بوتقدیرده بتپرستلردن دوندوروله‌نلرك عددی دها زیاده اولمق لازم کلیردی، زیرا اونلر، معلوم اولدیغی اوزره، میسیونر طوزاغنه دها قولای دوشویورلردی. حال بوكه ١٦، ١٧نجی عصرلرده وحتی ١٨نجی عصرك اولکی یاریسنده ایدیل بوینده بتپرست (شامانیست) لرك خرەستیانلغه دونمه‌سی‌ده پك آغرلقله جریان ایتمشدر.

١٨نجی عصرك ایلك ربعنده قازان یوردنده خرەستیانلغه دونمش آنجاق ١٣٣٢٢غیرروس واردی [٢]. بتپرستلرك كروه، كروه خرەستیانلغه دونمه‌سی آنجاق ١٨نجی عصرك ٤٠نجی ییللرنده، آننا ایوانوفنا و الیزابه‌ت پتروفنا كونلرنده میدانه کلیور. (بوكا عائد تفصیلات ایلریده). قازان مسلمان تورکلرینه کلنجه، قازان روحانی آقاده‌میسنك مسلمانلغه قارشی قسمنك پروفسوری اولان پاپاس ی. مالوف ١٨٦٦ سنه‌سی، دیمك مدهش ایوانك اولمه‌سندن ٢٨٢ ییل صوكرا روسی آوروپانك ١٢ ولایتنده [٤] یاشایان دونمش تورکلر (کره‌شچونی تاتارلر) حقنده استاتستیق معلوماتی طوپلامشدر [٥]. مالوفك معلوماتی

---

[١] «سابق قازان پادشاهینك غیر روس اهالیسی» صحیفه ١٣٣.

[٢] قازان روحانی آقاده‌میسی طرفندن نشر اولونمش «پرووسلوونی سابه‌سه‌دنیك» مجموعه‌سی. ١٨٥٨ ییل ایلول، صحیفه ٢٣٧.

[٣] مدهش ایوان ١٥٨٤ ده اولمشدر.

[٤] قازان، سمبر، سامار، وه‌تکه، نیژنی نووغورود، اوفا، په‌رم، اورنبورغ، تامبوف، په‌نزا، آسترخان وساراتاو ولایتلری.

[٥] «قازان دارالفنونینك علمی یازیلری» مجموعه‌سینك ١٨٦٦ سنه‌سینك ٣و٤ جزءلرنده‌كی ایکی مقاله‌سی.

کلیسا دفترلرندن آلنمشدر، که بو کبی دفترلره قازان تورکلرندن یالکز حقیقه خرستیان اولانلر دکل، آنجاق کاغد اوزرنده خرستیان صاییلانلر، واقعده ایسه، چوقدن «آتبادشی» (کری مسلمانلغه دونمش) اولانلرده قیداولونیوردی. مالوفك استاتستیقنه کوره، اوزمان مجموعی ارکك وقادین ٦٣٦٠٤ خرستیان تورك [١] وارمش. مالوفك حسابنه کوره بونلردن ارکك وقادین ٣٦٢٩٧ سی «اسکی کرهشچونیلر» (دوندورولمەلر) در، یعنی مدهش ایوان زماننده یاخود عموماً موسقوف دورنده دوندورولمشلردن عبارت ایمش [٢]. ایمدی بورقه کوره، یامدهش ایوانك اولدیکی سنەده آنجاق ٦ بیك خرستیان قازان تورکی بولونمش، یاخود صوکرالری اونلرك اك بویوك قسمی ینه اسلامه دونمش اولاجقدر.

---

[١] طبیعی، بواستاتیستیقه چواشلر داخل دکلدر.

[٢] پترسبورغ دورنده دوندرلمش قازان تورکلرینی روس ادبیاتی «یکی دونمه تاتارلر» دیه تعبیر ایدیور.

باشقردلق وباشقردلر حقنده

تاریخی بر پارچه معلومات — باشقردلر وباشقرد یوردی حقنده‌کی خبرلر بك اسکی زمانلره عائددر . میلادی ۱۰و۱۳ نجی عصر عرب وفرس مؤلفلری بوقومك بوکون یاشـامقده اولدیغی یرلرده ، یعنی اورال طـاغلغینك هر ایکی اتکنده ، ایدیل ، قاما ، طوبل ایرماقلری ایله جایق (اورال) ایرماغینك یوقاری آقینتیسی آراسنده‌کی اولکه‌ده یاشادیغینی قید ایدیورلر . باشـقردلری آوروپا مؤلف و سـیاحلری‌ده یاد ایدیورلر . مثلا ، ۱۳ نجی عصر سـیاحی (روبرقویس) ایدیل ایله جایق ایرماقلری آراسنه دوشه‌ن وقازان ـ بولغاریوردی ایله قومشو اولان اولکه‌یی (پاسـقاتیر) دیه آدلیور ، که بو ، « باشکیریه » ـ باشقردلق دیمکدن باشقه برشی دکلدر . میلاددن ۱۲٤۵ سـنه‌سی قارا قورومه کیدن راهب پلانو قارپینی باشقرد یوردینك قومان یرلرینك شمالینه دوشمش اولدیغنی یازیور . باشقردلری بونکی طوپراقلرینك اك قدیم یرلی اهالیسی صایمق ایچون کافی معلومات یوقسه‌ده ، آکلاشیلان ، اونلر بو اولکه‌یه میلادی ۷ـ۱۰ نجی عصرلردن‌ده کیج یرله‌شمه‌مشلردر . باشـقرد اولوسلرینك حدودی ، شرقده طوبل ، غربده قاما ایرماقلری ، شمالده بو کونکی پەرم ولایتینه تابع (قراسنا اوفیم) ، شادرین اویه‌زد (سـانجاق) لری دوشمش طوپراقلر اولدیغی کبی ، جنوبده بو حدود ایدیل نهرینه یاقلاشیر وجایق ایرماغینه ایریشـیردی ، که بو ایرماغك اوته طرفندن قازاق ـ قیرغیز چوللری باشـلار . اورال طاغلیغینك هەریکی طرفنده یاشایان باشقردلرك میلادی ۱۰ نجی عصرده ایدیل بولغارلرینه تابع اولدقلری تخمین ایدیلمکله برابر بوتابعلك ، بولغـار حکومتینه آز بوجوق

یاساق (ویرکو) اوده‌مکدن ایله‌ری کیتمه‌مشدر دیه ظن ایدلمکده‌در . بولغار شهرلری باشقردلرك جانوار ده‌ریلری (کورکلر) ، بال ، بالمومی کبی متاعلرینی صاتمالری ایچون ایی برپازار تشکیل ایدردی .

باشقردلر : (قیمراق صاغیورلر)

۱۳ عصرده شمال ـ شرق آوروپانك باشقه تورك قبیله‌لری کبی، باشقردلرده (باتو) خان حاکمیتی آلتینه دوشمشلر . آلتون اوردا یقیلدقدن صوکرا ایسه ، سابق « بولغار باشقردلری» قازان اورداسنك ، اورال طاغلیغینك اوته طرفنده‌کی باشقردلرده سبراورداسنك نفوذی آلتنه دوشمشلردی. شونکله برابر

باشقردلرك محلى ايشلرينى باشارمق ايچون هر زمان كندى بكلرى ـ آق صاقاللرى بولونيوردى ، كه بونلرك حاكمىتى « جيين » تعبير ايديله‌ن خلق مجلسى ايله پك پك زياده تحديد ايديلمشدى . « جيين » ده هر بر باشقردك فكرينى بيان ايتمه‌يه حق واردى .

باشقردلر : (قز پيورلر)

باشقردلقده موسقوف حاكميتنه قارشى قيام :— ميلادى ۱۶ نجى عصرك ياريسندن صوكرا ايديل ايله قاما ايرماقلرى آراسينه دوشه‌ن ، جنوبدن سامار ايرماغينه . ينه جايق ايرماغينك اورتا ويوقارى اقينتيسينه شرقده مياس ،

ایسه‌ت ، بژما ، اوی وطوبل صولرینه ایربشه‌ن طوپراقلر باشقرد اولکه‌سی صایلیردی . قازانلیلرك یوقاریده سویله‌نیلن بش بیللق غاوغاسی باصدیرلدقدن صوکرا یعنی ١٥٥٧ سنه‌سی اورال طاغلیغنك به‌ریکی طرفنده‌یاشایان باشقردلرده «موسقوف بویوك‌پادشاهنك‌ابدی کوله‌لری»نه‌چه‌ویرلمشلروه‌یاساغه»باغلانمشلردی. ١٥٧٢ نجی سنه‌سی مدهش ایوان کندی اوغلی ، ولیعهدی فیودر ایچون یازدیغی وصیتنامه‌ده اوکا قازان پادشاهلغی « باشکیردا» (باشقردلق) ایله برابر تسلیم ایتمشدی [١] . ١٥٧٩ ده باشقرد یوردینك اورتاسنده اوفا قلعه‌سی قورولمشدی. بوندن صوکرا باشقرد یوردینه صاواش آداملری (سته‌رلیتسلر ، « پوشکارلر »)، بایار اوغللری، «پادیاچی» (کاتب)لر وباشقه مأمورلر کلمشلر وشهر یاقیننده‌کی باشقرد طوپراقلرینی ضبط ایتمه‌یه باشلامشلردر. طوپراقلر، مأمورلرك رتبه‌لرینه وخدمت پایه‌لرینه کوره، تورلو اولچولرده طاغیتلیوردی . مأمورلرك آرقاسندن باشقردلغه آردی آراسی کسیلمکسزین باشیبوزوق آداملر کلمه‌یه باشلادیلر، که بونلرك‌الك‌چوق قسمی آچ کوزلی کیمسه‌لر اولوب، اصل هدفلری منصبه نائل اولمق وزنکینلك حاصل ایتمك ایدی [٢] . لاکین شونی‌ده قید ایتمه‌لی‌یز، که موسقوف حکومتی ایشك باشنده باشقردلرایله معامله‌سنده ایچه احتیاطله داورانیور، اونلردن بالنسبه آز یاساق آلیوردی. باشقردلر موسقوف حاکمیتنه بویون اکدیکدن‌صوکرا، پك‌زنکین و کنیش اولکه‌یه مالك اولدقلری حالده پك آزیاساق اوده‌دکلرینی ، «موسقوف دولتنك رعیه‌لرندن» هیچ برینك مالك اولمادیغی امتیازلر ایله فائده‌له‌ندکلرینی‌بعضی روس تاریخجیلری موسقوف چارلرینك بویوك مرحمتلرندن صایارلر. حقیقتده‌ایسه، موسقوفلك‌غیر روسلردن آلدیغی ویرکونك مقداری ، اونلرك اطاعت درجه‌سی ایله متناسب اولیوردی. آکلاشیلان باشقردلر موسقوفه اطاعت ایتمسه‌لرده ، بوسبوتون ضررسز وقورقوسز صایلمامشلر، که بوندنطولایی حکومت اونلره بالنسبه آز یاساق

---

[١] قارامزین : «روسیه‌دولتی تاریخی» جلد ١٠ ، علاوه‌نك ١٥٩ صحیفه‌سی .

[٢] د. نیکولسکی: « باشقردلر» آدلی‌روسجه‌اثری‌صحیفه ١٠ پترسبورغ ١٨٩٩ ییل

بوكله‌نمشدر. لاكين صوكرالرى باشقرد طوپراقلرينى كيفى اولاراق ضبط ايدشلر، رشوتلر، انواع دورلو صيقيشديرمالر باشلامشدر. طبيعى اداره ايشلرى بويولده اولونجه مسئوليلرك باشقردلره مدنى تأثيرى، و بونلركده روس خلق وحكومتنه دوستجه معامله ايتمه‌لرى ممكن اولامازدى. باشقردلر، روسلرك كنديلرينه قورويجى اولمالرندن اومود كسه‌رك، كيتدكجه اونلرك ييرتيجيلق تمايللرينه قناعت حاصل ايتمشلردر. باشقردك روسه اعتمادى قالمامش ويواش ـ يواش باشقردلر آراسنده قيملدانمالر باشلامش: ايلك اول روس طوراقلرينه كيزليجه آيرى ـ آيرى باصقينلر ايتمكدن عبارت اولان پارتيزان (ايلغارجى ـ چته‌جى) صاواشلرى باشلامش، بر آز صوكرا ايسه، باشقرد خلقنك اوز استقلالى، طوپراقلرى، يابانجيلر طرفندن تحقير ايديله‌ن بابا ـ ده‌ده‌لرينك قبرلرى ايچون آچيقدن ـ آچيغه غاوغاسى وقوعه كلشدر. روس تاريخچيلرندن ن. دوبرووين ديبور، كه حد ذاتنده صلحجى ويواش اولان بو خلق موسقوف وويوودالرينك كوتو اداره‌سى يوزندن بالتدريج اك طاشقين، روس حاكميتنه اك دشمان بر خلقه دونمشدر [١] ١٦٤٥ سنه‌سى يابانجيلرك باشقرد طوپراقلرينى حياسزجه ضبط ايتمه‌لرى اوفا اولوسنده‌كى باشقردلرك قيامنه سبب اولمشدر: قيامجيلر مينزه‌له قلعه‌سينه ياقلاشمش ايسه‌لرده، دفع ايديلمشلر، برچوقلرى روسلرك الينه كچه‌رك، بويونلرى اورولمشدر (٢). ١٦٦٢ سنه‌سى اونا باشقردلرى ينه باش قالديرمشلر، بونلرى باصديرمق ايچون موسقوادن صتولنيك (يازيقوف) قوماندامى آلتنده عسكر كونده‌رلمشدى (٣). دوبرووينك ديديكنه كوره، باشقردلرى اداره ايده‌ن روس مأمورلرى غير ممنونلرك صاييسنى آرتيراجق هر بر كوتولكى ياپيورلردى: دينى، عادات و مراسمى استخفاف ايدرلر، اهالينك ملكلرينه ال اوزاتيرلردى (٤). ١٦٦٤

---

[١] «پوغاچوف واونك آرقاداشلرى» آدلى اثرى جلد ١ صحيفه ٢٥٣ پترسبورغ ١٨٨٤ ييل.

(٢) آ. آليكتروف: «اورنبورغ ولايتى تاريخى» صحيفه ١٢

(٣) و. ويته‌وسكى: «اى. نه‌پليويف و اورنبورغ اولكه‌سى» جلد ١ صحيفه ١٣٠. قازان ١٨٩٧ ييل.

(٤) «پوغاچوف و اونك آرقاداشلرى» جلد ١ صحيفه ٢٥٣.

سنه‌سنده‌سید آدلی آق صقالك اداره‌سنده‌کی باشقرد قیامی خایلی جدی برشکل آلمشدی. بو قیام تاریخده (سید قیامی) دیه طانمشدر. ن. ویچقوف دیور ، که (سید) بوتون باشقرد یوردینی آیاقلاندیرمش ، قازاق ـ قیرغیزلرایله مناسبته کیرمش ، قامانك اوته طرفنده‌کی روس قورغانلرینڭ هپسنی ییقمش ایدی . بوقیامی باصدیرمق ایچون موسقوادن فیودر (زه‌له‌نین) قوماندامی آلتنده سته‌رلیتس آلایلری (موسقوفك اوزمانکی اڭ ایی عسکرلری) کونده‌رلمش وبونلرده دون ، جایق، اوکراینا قازاقلری‌ایله تقویه ایدلمشلرایدی (۱) . بوکا باقماقسزین سید قیامی اوچ سنه اوزامش و موسقوف حکومتنه پك چوق زحمتلرویرمش ایدی . بوندن باشقه ، باشقردلر چار آله‌کسی میخاییل اوغلی کوننده وقوعه کلن مشهور (سته‌نکا رازین) قیامینه‌ده قاتیلمشلردر . اورال طاغلرینڭ اوته طرفنده‌کی باشقردلر ایسه ، ۱٦٦۲ ـ ۱٦٦٥ ییللرنده کوچوم خان اوغللری طرفندن اداره ایدیله‌ن غاوغالرده بویوك فعالیتله ایش کورمشلردر . ۱٦۷۹ـ ۱٦۸۱ سنه‌لرنده‌ده باشقردلقده قارغاشه‌لق واردی . (۲)

---

(۱) « اورنبورغ ولایتنك طوپوغرافیاسی » آدلی اثری صحیفه ٦۲ اورنبورغ ۱۸۸۷ ییل .

(۲) س . صالوویوف تاریخی ، جلد ۱۳ ، صحیفه‌لر : ۲٦٦ ـ ۳۰۰

IV

قازان تورکلری روس ایمپراطورلری حاکمیتی آلتنده

دەلی پترو کونلری ـ برنجی (دەلی) پترو روسیەیی یکیلەمش ، شاعر پوشکینك تصویر ایتدیکی کبی ، « آوروپا طرفندن پنجره آچمش » ، دونانما یاپمش ، اوردویی اصلاح ایتمش ، روس قادینلرینه اجتماعلره کیتمەسنی اوکرەتمش ، صناعت بابنده اوك آیاقلق ایتمش ، روسیەنك ایل آرالیق (بین‌الملل) موقعینی یوکسەلتمش ، عموماً ، روسیه دولتی ایچون برچوق ایی وفائدەلی ایشلر یاپمشدر . فقط اوزون زمانلر سورەن محاربەلری ، چوق بهالی‌یه مال اولان رەفورملری ایله کولو اهالی‌یی پریشان ایتمش ، کندی هدفلرینه دوغری یورودکن خلقی هیچ ده اسیر کەمەمشدر . اهالینك صوك ایلیکینی امەرك ، دولتك طیشاری یوجەلیکینی آرتیرمشسەده ، یوردك اقتصادی وروحی یوقسوللقلرینه پك آز اهمیت ویرمشدر . ایشته بو ـ عموم روسیەلیلر حقنده . أما بویوك پترونك غیر روسلر ، خصوصاً قازان تورکلری حقندەکی سیاستی ایسه ، حقیقی معناسیلە ازیجی ویقیجی بر سیاست اولمشدر . بو حکمدار ، سابق قازان اورداسینك یرلی خلقلری ایچون مخصوص آغیر مجبوری خدمتلر ایجاد ایتمش ، آچیقدن ـ آچیغه قازان تورکلرینك ایلەری کلەن آداملرینی محو ایتمك سیاستنی طوتمش ، بویوك بر غیرت ایله قازان مسلمان تورکلرینی اورتودوقس یاپمایه ، یعنی روسلاشدیرمایه چالیشمشدر . برنجی پترو ، روسیه دولتی فائدەسینه یاپدیغی ایشلردن طولایی « بویوك » ، « رەفارماتور » عنوانلرینه مستحق ایسه ، بزم حقمزدەکی سیاستندن اوتوری اوکا « بوغیجی » ، « آلچاق » لقبلری داها مناسبدر .

مسلمانه «یوموشلیلرك» مقدرقلربنی تحدید — موسقوف دورنده غیر روسلر کومه‌سی ایچندن بر «غیر روس یوموشلیلری» صنفی سجلەشدی، که بونلر موسقوف اوردوسنده آیری بر بولوك اولاراق خدمت ایتمه‌یه مجبور ایدیلر. بو «یوموشلیلر»ك بر قسمینه خدمت قارشیلغی اولارق، چیفتلك و طوپراق ویریلیوردی. بو کبی یوموشلیلر اکثریا خالص روس ایالتلرنده یاشامایه مجبور ایدیلدکلرندن، یاواش یاواش کندیلکلرندن روسلاشمایه معروض اولدقلرندن طولایی، روس حکومتی بونلرك دین ومذهبینه قارشی ابتدامساعه کوستریوردی. لاکین رومانوفلر سلاله‌سندن اولان فیودر آله‌کسی اوغلی زماننده، یعنی ١٦٧٦ سنه‌سی موسقوف حکومتی، غیر خره‌ستیان املاکدارلری اورتودوقسلغه دوندرمه‌یه قرار ویرمشدی. بو مقصدك اجراسی ایچون یکی خره‌ستیان اولانلره امتیازلر ویرلمه‌یه، غیر خره‌ستیانلرك ایسه ملکی حقوقلری تحدید ایدیلمه‌یه باشلامشدی. ١٦٨١ سنه‌سنده ایسه، موسقوف حکومتی، غیر خره‌ستیان املاکدارلرك اورتودوقس رنجبرلر ایله مسکون چفتلکلرینی مصادره ایتمه‌یه قطعی قرار ویرمش و بو قرار چارك مخصوص فرمانی ایله ١٦ مایسده اعلان قیلنمش ایدی(١) شونی ده خاطرلامالی، که بو چفتلکلرك چوغی روس اولکه‌لرنده بولوندقلرندن، طبیعی، روس رنجبرلری ایله مسکون ایدیلر. حکومت، اشبو مقدورآدامله غیر خره‌ستیان رنجبرلر ایله مسکون چفتلکلر ویریله‌جکنی وعدایدیوردی. لاکین اونلر حکومتك اشبو «مرحمتینی» بکله‌مکده ایکن، یوقاریده ذکرایدلدیکی اوزره، موسقوف مأمورلری کویلرده طولاشارق «میرزالر، تاتارلره، اونلرك زوجه‌لرینه، طوللرینه، ارکك و قیز چوجوقلرینه» چارك فرمانی ایریشدیریورلر، اونلره عنادلرندن واز کچمه‌یی، روم اورتودوقس مذهبنی قبول ایتمه‌یی، شباطك ٢٥ ندن مقدم حکمدار حضرتلرینه کندیلرینك طوپراق و ملکلری حقنده مراجعت ایله‌مه‌یی توصیه ایدییورلردی. صوکره‌لری چوجوق حکمدار ایوانك وصیه‌سی اولان صوفیا آله‌کسی قیزی، سیاسی ملاحظه‌لردن اوتوری غیر خره‌ستیان املاکدارلره

---

(١) «روسیه ایمپراطورلغینك مکمل قانونلر مجموعه‌سی» جلد ٢، صایی ٨٦٧.

عملی نتیجه‌لری اهمیتسز اولان بعض مسامحه‌لرده بولونمش ایدی ... فقط اویصال فیودر طرفندن باشلانمش ایشی اونک یاوز برادری تماملادی . غیر روس یوموشلیلرک تملك حقوقلری ده‌لی پترونک ١٧١٣ سنه‌سی ٣ تشرین ثانیسنده چیقمش اولان فرمانی ایله تحدید ایدلمشدی . بو فرمانده دینلمشدی، که چفتلکلر و کویلرنده اورتودوقس رنجبرلر وایشجیلر بولونان مسلمان یوموشلیلر آلتی آی ایچنده خرەستیانلغی قبول ایده‌جکلر، اگر اونلر بو مدت ایچنده خرستیانلغه کره‌لرسه اونلرک رنجبر وایشجیلری اولکیسی کبی قالاجقلر، عکسی تقدیرده اونلرك طوپراقلری آداملری ایله برابر مصادره ایدیله‌جك و بویوك حکمدارك ملکینه کچه‌جك و اونك فرمانندن باشقه کیمسه‌یه ویرلمیه‌جك (١) .

قازانده تورکلرینك یوکسك صنفنك بیتمه‌سی — بویوك پترونك اشبو فرمانی مسلمان تورك زادکان صنفی ایچون اولدیرجی بر ضربه اولمشدر . ایمدی بونلر یاخرەستیانلغی قبول ایده‌رەك ، روس زادکان صنفی کومه‌سینه قاتیلمایه ، یاخود یاساقلی صنف درجه‌سینه اینمه‌یه محکوم ایدیلر . بویله‌ده اولدی : برنجی پترونك خلفلری طرفندن ده الغا ایدلمه‌مش اولان شو ظالمانه تدبیری یوزندن ، اوکا قدر ممتاز بر صنف اولان تورك یوموشلیلری عجیب بر سرعتله غایب اولویور : اونلرك برقسمی روس زادکانی طرفندن، برقسمی‌ده یرلی یاساقلیلر طرفندن یوتولیور [٢] .

بویوك پترو زماننده یاساقلیلر — یاساقلیلرك موسقوف دورنده کی آجیقلی حالی یوقاریده سویله‌نیلمشدی . فقط اصلاحجی ایمپراطور کونلرنده بونلرك وضعیتی دها فنالاشمشدر . بللی اولدیغی ارزره ، برنجی پترو کونلرنده‌کی روسیه‌نك احتیاج وایسته‌کلری اولکیدن پك چوق آرتمش ، بوندن طولایی پترو حکومتینك اهالیدن وازجمله غیر روسلردن ، طلبلری‌ده پك چوغالمشدی.

(١) « روسیه ایمپراطورلغنك مکمل قانونلر مجموعه‌سی » جلد ٥ صایی ٢٧٣٤ .
[٢] ن . فیرسوف : « سابق قازان پادشاهلغینك یرلی اهالیسی » صحیفه ٥ .

پترونك شمال - شرقی‌به دوغری یورویشی، بویوزدن طوفان سوره‌کلی محاربه‌لر، اوردوبی اصلاح مجبوریتی، دونانما تأسیس ایتمك، پترسبورغ شهرینی قورمق، اعمار و اسکان ایتمك، باتاقلقلری قوروتمق، یوللر آچمق، قانالار قازمق کبی تشبثلرك جمله‌سی او زمانکی روس حکومتینی خلقدن قات - قات ویرکولر قوپارمایه، آغر خدمتلر ایسته‌مه‌یه مجبور ایتمشدر. اورتا ایدیلك یرلی خلقلری‌ده ایسته‌ر - ایسته‌مز بوایشلره اشتراك ایتمشلر: اونلر عسکر ویررلر، پترسبورغده چالشمق ایچون کندی آرالرندن قافله قافله ایشچی کونده‌ریرلردی، که خدمتك چتینلکی، اقلیمك بوزوقلغی، یه‌ك - ایچمه‌كك فنالغی یوزندن، بوایشچیلرك چوغی بر داها اصلی وطنه کری دونه‌مزلر، (نه‌وا) ایرماغی بویلرنده محو اولورلردی [۱].

چوجقلری عسکره آلیه — بوندن باشقه، برنجی پترو زماننده قازان تورکلرینك اوفاق چوجوقلرینی عسکرلکه آلیورلردی. ۱۷۲۲ سنه‌سنك ۱۹ کانون ثانیسنده پترونك آشاغیده‌کی فرمانی چیقمشدی: موردوالر، وچیرمشلردن قرعه نفرلری، روسلردن آلینان طرزده آلینسون، تاتارلردن ایسه، ۱۰-۱۲ یاشنده‌کی صبیلر طوپلانسون، که بونلرك بعضیلری جنراللره خدمتچیلکه ویرلسون، اوچده بری ارکان حرب ایچون، بر آزقسمی‌ده دونانما ایچون سچیلسون، [۱] شیمدی حکومتك بوکبی باربارجه معامله‌سینه اوغرایان بابا - آنالرك آجیقلی وضعیتنی واوجاقندن زورله کوتورولن، دینی ودیلی یابانجی آدملر آراسینه آتیلان ۱۰-۱۲ یاشنده‌کی مسلمان چوجوقلرینك قارا یازیسنی برتصور ایدیکز!

مجبوری آغر خدمتلر — روسیه‌نك داهی اصلاحجیسی، غیرروس خلقلری، خصوصاً قازان یوردینك مسلمان تورکلرینی خراب وپریشان ایتمك ایچون بك مؤثر برچاره کشف ایتمشدی. اوده، غیرروس اهالی، خصوصاً مسلمان تورکلر کومه‌سی

[۱] weber: Das verânderte Rusland صحیفه ٤٤٧

[۱] روسیه ایمپراطورلغنك مکمل قانونلر مجموعه‌سی جلد ٦، صایی ٤٠٨٨.

ایچندن بویوك بر قسمنی سچەرك ، معین مجبوری و آغر ، دولت خدمتلرینە باغلامشدی. قازانلیلر آراسندە « لاشمان تارتمق » آدیلە معروف شو خدمتلر حقندە نچن نسللردە غایت آجی وایکرنچ خاطرەلر صاقلانیوردی .

کمی آغاجلری خدمتلرینە باغلانمش کیشیلر — قازان یوردندە اورمانلر بك چوق اولدیغندن ، بویوك پترو قازاندە کمیلر یاپدرمق ایچون بر ترسانە قورمشدی. شو کمی آغاجلری خدمتلرینە باغلانمش یرلی کیشیلرك وضعیتی آیریجە نظردقتی جلب ایدیور. حکمدارك شو خدمتلر، یعنی « آغاج کسمك، یونتمق، طاشیمق وبوکا بکزر باشقە ایشلر» حقندەکی فرمانی ۱۷۱۸ سنەسی کانون ثانیسنك ۳۰ ندە چیقمشدی . قازان تورکلرینك ایلەری کلن آداملرینی بوسبوتون محو ایتمك مقصدیلە اولمالی، کە پترونك فرمانندە بو خدمتلرە باشلیجە « یوموشلو میرزالر وبکلری» جلب ایتمك بویورلمشدی. لزومی قدر ایشجی صاییسنی طولدیرمق ایچون اونلرە یاساقلی قازان تورکلری، چواشلر وموردوالر علاوە ایدیلەجکدی . اورمان خدمتلرینە ۱۵ یاشندە کیلردن ۶۰ یاشندە کیلرە قدر ۵۶۱۱۳ کیشی تعیین ایدلمشدی، [۱] کە بو آداملر (آدمیرالتیسکایا قانتورا) آدلی بربکی مؤسسەیە تابع طوتولمشلردی .

بویوك پترونك قازان ایلندەکی میسیونرلك فعالیتی — ایدیل بویندەکی یرلی خلقلری خرستیانلغە دوندرمك فعالیتی ۱۸ نجی عصرك باشلرینەدوغری خایلی دورغونلغە اوغرامش ایکن ، « آوروپایە پنجرە آچمش » اولان ایلك روس ایمپراطوری بوایشە بویوك برغیرتکشلك ایلە یکیدن باشلامشدر. حکمدارك امری ایلە بو ایشە ، ۱۶۹۹ سنەسی قازان مترەپولیدلغینە تعیین ایدلمش اولان (تیخون) کیریشمشدر . فقط ایشلر بك یاواش کیدییوردی ، بوندن اوتوری مترەپولید، ایمپراطوردن « یاردیمجی چارەلر » قوللانمایە مساعدە ایستەمش ، اوکا بوکبی مساعدە ویرلمش ایدی : ۱۷۲۰ سنەسی ایلولنك برندە چیقان سەنات فرمانی

[۱] ن. فیرسوف : « قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی » صحیفە ۲۷ .

موجبنجه ، خره‌ستیانلق قبول ایده‌نلر اوچ سنه مدت ایله بوتون ویرکولردن حکومت آنغاریه‌لرندن معاف طوتولاجقلر، تا که « روم اورتودوقس مذهبینی قبوله هوس آرتسون » [۱] . عینی سه‌نات فرماننده ، یکی خره‌ستیانلره اوله‌شدیرمك و اونلره کلیسالر قورمق ایچون ، قازان متره‌پولیدینه هر ییل ۱۰۰۰ روبله تخصیصات ویرلمه‌یه امر ایدلمشدی .

بویوك پترو ۱۷۲۲ سنه‌سی تشرین ثانیسنك ایکیسنده قازان والیسنه یازدیغی بر مکتوبله اورتودوقسلغه کیرمش اولان مسلمانلری عسکرلکدن معاف‌طوتمانی وقازان‌محافظه‌اوردوسنده بولونانلرینی آزاداتمه‌یی‌امر‌ایتمشدی[۲]. ۱۷۲۲ سنه‌سی حزیرانك ایکیسنده نشر اولونان سه‌نات فرماننده ایسه‌وافتیز ایدلمه‌یه رضا کوسته‌ره‌ن مجرملرك جزادن عفوی اراده ایدیلیوردی [۳] .

متره‌پولید تیخونك دونمه‌لر مکتبلری — متره‌پولید (تیخون) میسیونرلك مقصدلری ایله مکتبلرده آچمشدر . فقط بوتشبثنك نتیجه‌لری اودرجه کولونج اولمشدر، که اوزمانکی (۱۸نجی عصر) روس روحانیلرینك به‌جه‌ریکسزلکینه وبیلکیسزلکینه حیران اولماق ممکن‌دکلدر [٤] .

بویوك پترونك میسیونرلك ساحه‌سنده‌کی‌موفقیتسزلکی — موسقوف‌دورندکی روس روحانیلرینك قازان یوردنده‌کی میسیونرلك فعالیتنك موفقیتسزلکی سببلری یوقاریده صاییلمشیدی. عینی سببلردن اوتوری (یاردیمجی چاره‌لر) ، باقمانسزین ، بویوك پترو واونك یاقین‌خلفلری زماننده‌ده قازان یوردینك‌یرلی خلقلرینی‌اورتودوقسلغه دوندورمك ایشی بك اهمیتسز نتیجه‌لر ویرمشدر .

بویوك پترو زماننده باشقردلقده قیاملر — باشقردلقده‌کی ایکنجی بویوك

---

[۱] « مکمل قانونلر مجموعه‌سی » جلد ٦ صانی ۳٦۳۷ .

[۲] کنه اوراده : جلد ٦ صانی ٤۱۲۳ .

[۳] کنه اوراده : جلد ۷ صانی ٤۲۰٤ .

[٤] بوکا دائر ن . فیرسوفك « سابق قازان پادشاهلغینك یرلی اهالیسی یکی روسیه‌ده » اسمنده‌کی کتابنك ۱۳۸ و ۱٤٦ صحیفه‌لرینه باقیلسون .

قیام ١٧٠٧ سنه‌سنده ده‌لی‌پترو کونلرنده وقوعه کلمشدر. بوقیامی اوفاده‌کی روس مأمورلرینك کوتو اداره‌لری طوغورمشدر[١] . ایلك اول (میخایل دولوف) ایله (آندری جیخاروف) آدلی مأمورلر باشقردلردن فضله‌ویرکی ایسته‌مشلرایدی. صوکرالری وویوودا (آلیکساندر سه‌رکییف) اوفا شهرینه کیرد - کیرمز سلفلرینك عادتجه ، باشقرد وکیللرینی (باطرلری وتارخانلرینی) اوفایه چاغیردی. لاکین اونلری قورقوچ سورتنده براستقبال ایتدی. وویوودا قوناغنه کوتوره‌ن یولك ایکی طرفنه طوپلر وسلاحلی عسکرلر دیزلمش وباشقرد مرخصلری اونلرك آراسندن کچیرلمش ایدیلر . بوکبی قبول مراسمی ایله قورقودلمش اولان باشقرد وکیللری مدهش وویوودایه باش اوردیلر واوکا ٤٠٩ روبل قیمتنده اولان یکرمی ایکی باش آت تقدیم ایتدیلر . لاکین (سه‌رکییف) بونکله قناعت ایتمه‌دی ، باشقردلری نه‌درجه صویمق ممکن اولاجاغنی آکلامق ایچون برعسکری فرقه ایله ولایت ایچنده سیاحته چیقدی. بوسیاحتی خبرآلان باشقردلر وباشقه یاساقلیلر ، وویوودانك یاقلاشدیغنی دویونجه طوراقلرینی براقوب قادین وچولوق - چوجوقلری ایله اورمانلره ، طاغلره وقیرلره قاچیورلردی . شو قارغاشه‌لق زمانده بك چوق آدام هلاك وبك چوق مال - متاع ضایع اولمش ایدی. باشبوغ اوفا شهرینه دونجه باشقرد وکیللرینی ینه چاغیردی. بك آز آدام کلدی، کلنلرده ایسته‌کسز کلدیلر. بودفعه جاناوارلانمش وویوودا بازارلر ، صوقاقلر وخانلردن تورلوجنس آداملری طوپلامانی امر ایتدی. طوپلانمش آداملر (باشقردلر)ك هپسنی برآغیله حبس ایده‌رك، محافظه آلتنه قویدی. صوکرا وویوودا قوناغنك کیلارندن برقاچ فوچی شراب وا کشی بال چیقارتاراق بونلره برنوع بایلتیجی علاج قاریشدیردقدن صوکرا طوپلانیلمش آداملرك هپسنه زورله ایچیرتدی. بوتون کچمش عمرنده آغزینه برداملا شراب یاخود ا کشی بال آلمامش اولانلر بیله عفو ایدلمه‌دیلر . ایچمك ایسته‌مه‌ینلره دایاق آتاراق ، زورله ایچیریورلردی .

---

[١] ن . پابوف : « و.ن . تاتیشچه‌ف واونك زمانی» آدلی اثری، صحیفه ١٦٥ . موسقوا ١٨٦١ ییل .

بویله‌لکله مجبوری عشرته محکوم اولان باشقردلر تمام سرخوش اولوب، بایغین بر حالده یاتیورلردی وویوودا ایسه ، شو بایغین آداملره هر تورلو اشکنجه‌لر یاپدیریبیوردی . صوکرا عینی آغیله اون‌دانه طوپ کتیره‌رك ، اوراده‌کی آداملری قورقوتمق ایچون، آقشامه قادار آتماقده دوام و حیوانلر کبی قاپادلمش آداملری آصمق، کسمك ایله تهدید ایتمشلر. بایلمش آدام قیملدامایه باشلانجه اوکا دخی اوته‌کی علاج قاریشیق شرابی ایچیررلردی .

روس تاریخجیسنك دیدیکنه کوره ، بوتون شو صحنه‌نك ترتیبندن مقصد ، حکمداره ٥٠٠ آت ویرمك باشقردلغه صیغنمش ١٠٠٠ قاچاق آداملری طوتوب تسلیم ایتمك حقنده امضا آلمق ایدی. آق صاقاللر ایسته‌ر - ایسته‌من بو امضایی ویرمشلردی [١] . سه‌رکیف اوقاده بو کبی « تدبیرلر » ایله اوغراشیرکن ، (خاخلوف) ، (له‌ف وسیدور آریستوفلر) « نوغاب یولی » نده باشقردلری تالان وتاراج ایتمکله مشغول ایدیلر [٢] .

روسلرك شو صیقیشدیرمالرینه باشقردلر « آلدار ، کوسم قیامی » ایله جواب ویرمشلردر ، که قیامی (آلدار) ، (کوسم) آدلی ایکی وطنپرور اداره ایتدیکندن ، شو عنوانی آلمشدر . بو قیامدن اصلی هدف روسیه‌دن بوسبوتون آیرلمق ، مستقل اولمق آرزوسی ایدی [٣] . (خاخلوف) قومانداسی آلتنده کونده‌ریلمش اولان عسکری فرقه‌یی قیامجیلر محو ایتمشلر قازانه دوغری ایله‌ریله‌مشلردی . قیامجیلر قازان شهرینه آنجق ٣٠ چاقریم قادار یاقلاشنجه قیامك اشغال ایتدیکی ساحه کیتدکجه کنیشله‌یوردی . اوزمانکی قازان والیسی معاونی (قودره‌فتسف) ده‌لی پتروبه یازدیغی عریضه‌ده قازان سانجاغی تورکلرینك‌ده قیامجی باشقردلره قاتیلدیغینی ، باشقردلرك چواشلری‌ده اغوا ایتمکده اولدیقلرینی یازمشدی . قازان شهرندن قیامجیلره قارشی کونده‌ریلمش

[١] ن . پاپوفك عینی کتابی صحیفه ١٦٦ .
[٢] عینی کتاب .
[٣] ن . فیرسوف: « سابق قازان پادشاهلغینك یرلی اهالیسی » صحیفه ٢١٩ .

اولان فرقه‌یه قازان تورکلری‌ده قاتمشلر و عینی زمانده اونلرک قاریلرینی وچولوق - چوجوقلرینی رهینه آلماییده اونوتمامشلردی [۱] .

بوقیام باصدیریلدی ایسه‌ده ، باشقردلقده سکونت اوزون سورمه‌دی .

۱۴۰۹ سنه‌سی باشقردلر عینی استقلال اورانی (شماری) ایله‌ری سوره‌رك قیام ایتدیلر . او کونلرده ۱ نجی پترو اسوچ قرالی ۱۲ نجی شارل ایله محاربه ایتمکده اولدیغندن، باشقردلق قیامجیلرینه قارشی منتظم عسکر کوندره‌میوردی. بو یوزدن او ، باشقردلر ایله مجادله ایچون کوکلی فرقه‌لر تشکیل ایتمه‌یه مساعده ایتدی، باشقردلری قلیچ ایله‌ده ، آتش ایله‌ده محوایتمه‌نك جائزاولدیغنی، کوکلی صاواشجی، باشقرددن هرنه ضبط ایتدیسه کندی ملکینه کچه‌جکینی اعلان ایتدی. عینی فرمان قالموقلره‌ده ایریشدیریلدی . فرصتی غنیمت بیلن چاپولجی قالموقلر اون بیك کشیلك باشیبوزوق فرقه‌سی ایله باشقرد یوردینه آقین ایده‌رك بوتون اولکه‌یی تار - مار ایله‌دیلر . باشقردلر یاواشلادیلر ، فقط ۱۷۱۰ سنه‌سی باشقرد ستانه‌ینه قالموقلرك کوندریلمه‌سنه احتیاج دوشمشدی [۲] .

ده‌لی پترودن صوکرا

« اورمانجی » لرك آغیر وضعیتی — بویوك پترو اولدکدن صوکرا اونك خلفلرینك باربارجه تدبیرلری یوزندن، اورتاایدیل بویی یرلی اهالیسنك، خصوصاً قازان تورکلرینك اجتماعی-اقتصادی وضعیتی اودرجه آغیرلاشمشدی، که اوزمان بزم ده‌ده‌لریمز کندیلرینك بویوك ظالمینی ستایش ایله یادایتمه‌یه مجبور اولمشلردی. پترو اولور اولمه‌ز کمی آغاجلری ایشجیلرینك وضعیتنده شویله بر ده کیشمه حاصل اولمشدی: اونلر اوستلرینه یوکله‌نمش اورمان ایشلرینی باشارمق ایله برابر، باشقه

[۱] کنه اوراده ، صحیفه ۱۳۲ .

[۲] « سابق قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی » صحیفه ۲۲۲ .

یاساقلیلرك اوده‌دیکی ویر کیلری اوده‌مه‌یه‌ده، بو یونلرینك بورجی اولان «حکومت خدمتلری» ایشله‌مه‌یه‌ده مجبور ایدیلمشلردی. حالبوکه ده‌لی پترو زماننده حکومت خدمتلرینه باغلانمش آداملر، او خدمتلری قارشیلقسز یا عاقله مکلف ایدیلر، لا کین ویر کیلردن وباشقه حکومت خدمتلرندن معاف طوتولورلردی. قازان تورکلرینك بوکا دائر آچی شکایتلرینه سه‌نات هیچ قولاق ویرمه‌مش: اونلری اورمان ایشلرندن‌ده آزاد ایتمه‌مش، ویر کیلری‌ده خفیفله‌تمه‌مش. شویله‌لکله، «یوموشلو تاتارلر ومیرزالر» واونلره قاتلمش بعضی یاساقلیلر، باشقه‌لرینه نسبةً ایکی قات حکومت خدمتی ایله مکلف ایدیلر[١] . بو مناسبتله فیرسوف دیبور که: «اوزمانکی ویرکی‌یه باغلانمش باشقه غیر روسلرك آغر وضعیتنی تصور ایتمکله، ایمپراطورلغك غیر روس اهالیسی ایچنده‌الك منور عنصرینی تشکیل ایتمش اولان شوکمی آغاجلری ایشچیلرینك آجیقلی حالنی‌ایی آکلامش اولورز» [٢] .

عسکرلك خدمتنك داغیتیجی نتیجه‌لری — ١٨ نجی عصرده عسکرلك خدمتنك قازان تورکلری حیاتنده‌کی داغیتیجی نتیجه‌لرینی‌ده قیدایتمك لازمدر. ١٧٣٦ سنه‌سی فرمانی ایله، عسکرلکه آلنان غیر روسلرك بالطیق ده‌گیزی ساحللرینه کونده‌ریله‌لری امر ایدیلمشدی. غیرروس عسکر (نفر)، خدمت مدتی بیتدکدن صوکرا بیله آتا یوردینه سیره‌ك دونه‌بیلیردی؛ چونکه اونی (صالدات یوسه‌له‌نیه‌سی) آدلی طوراقلره سوق ایدرلردی، که او آنجاق ساقاطلق سایه‌سنده اوز اوجاغنه قاووشا بیلیردی [٣] .

ایکی ایمپراطوریچه‌نك میسیونرلکی — ١٨ نجی عصرك ایلك ربعنده، یعنی ١٧٣١ دن باشلامق اوزره قازان یوردنده‌کی روس میسیونرلرینه جدی فعالیت ایچون امکانلر آچلمشدی. مذکور ییلده (قازان) و (نیژنی نووغورود) مسلمانلرینی وباشقه یرلی خلقلری اورتودوقسلغه دوندورمك مقصدیله مخصوص

[١] ن. فیرسوفك عینی کتابی صحیفه ٣٨ .
[٢] کنه اوراده .
[٣] کنه اوراده صحیفه ٤٣ .

برقومیسیون تشکیل ایدیلمشدی . بوقومیسیون زویه (سویاژسکی) شهرنده‌کی (بوغورودیتسکی) ماناستیرینه یرلشدیریلمشدی[١] . ١٧٣٤ سنه‌سی قومیسیونك آدی (یکی دونمه‌لر قانتوری) نه چه‌وریلمشدی . ایمپراطوریچه آننا ایوان قیزینك صوك کونلرنده اونك حکومتی قازان یوردنده میسیونرلك فعالیتنه پك جدیتله کیریشمشدی. ١٧٤٠ سنه‌سنك ایلولنده ٢٣ ماده‌دن عبارت برفرمان چیقاریلوب، بونده « یکی دونمه‌لر قانتوری » ینه مکمل برایش پروغرامی ، دستور وتعلیمات ویریلمشدی. ١٩ نجی عصرك قازان یوردنده‌کی معروف میسیونرلرندن پاپاس محرر ی. مالوف ، شو ١١ ایلول فرمانینی نقل ایتدکدن صوڭرا دییور: « کورولیور، که میسیونرلك هیئتی ایچون کنیش برپلان ترتیب ایدیلمشدر . ١٧٤٠ سنه‌سی ١١ ایلول فرمانینك ٢٣ ماده‌سندن هربری برنوع میسیونرلك فعالیتی کوستریور»[٢]. « قانتوره‌نك مدیری اولاراق، عینی فرمان ایله موسقوا روحانی آقاده‌میسی معلمی (دمیتری سه‌چه‌نوف) تعیین ایدیلمشدی .

« یکی دونمه‌لر قانتوری » ایچون برپروغرامدن عبارت اولان اشبو فرمان اعلان ایدیلدکدن بش هفته صوڭرا آننا ایوان قیزی اولمش ایسه‌ده، بونك باشلادیغی ایشی، اونك وفاتندن برسنه صوڭرا تخته چیقمش اولان ایمپراطوریچه الیزابه‌ت ده‌لی پترو قیزی بویوك برغیرتکشلك ایله دوام ایتدیرمشدر [٣] .

میسیونرلك فعالیتینك بتپرستلر آراسنده موفقیتی وآنك سببلری — بو دفعه ایشلر خایلی موفقیتلی کیدیوردی. روس کلیساسی ١٥-١٦ ییل ایچنده اورتا ایدیل بوینك یرلی خلقلری آراسندن دورت یوزبیك یکی اعضا قازانمشدی. بوموفقیتك عجبا سببی نه ایدی؟ ن. فیرسوف، دینی جهتدن پك که‌وشه‌ك اولان یرلی بتپرستلره

[١] ی . مالوف : « یکی دونمه‌لر قانتوری حقنده » آدلی اثری ، صحیفه ٣ . قازان ١٨٧٨ ییل .

[٢] عینی کتاب صحیفه ٣٩ .

[٣] آننا ایوان قیزی ١٧٣٠ سنه‌سی ٢٨ نیساندن ١٧٤٠ سنه‌سی ١٧ تشرین اولنه قادار حکومت سورمش، الیزابه‌ت ایسه، ١٧٤١ سنه‌سی ٢١ کانون اولنده تخته چیقمش ایدی .

قازان اولکەسنە یرلەشمش روس مهـاجرلرینك تأثیرینك وحكومت طرفندن میسیونرلرە ویرلمش اولان « یاردیمجی چارەلرەك بوموفقیتدەعظیم رول اوینادیغی ادعا ایدیور. بوتاریخجی دییور، كە یرلی خلقلرك اك بویوك قسمی ، موردوالر ، آرلر، چیرمشلر وچواشلر خرەستیانلغە مقاومت ایدەبیلەجك برایشلەنمش دینی تعلیماتە مالك اولمادقلری كبی، اسكی بتپرستلك(شامانیلك) دیننك سالكلرینی روس دینی تعلیمات وآیینلرینـك تأثیرندن قورویا بیلەجك دوزكونجە تشكیل ایدلمش روحانیلر صنفندە مالك دكل ایدیلر، یرلی اهالینك اكثری روسلرایلە یان ـ یانە یاشار كن، بونلرك دیلی وعادتلری ایلە برابر ، خرەستیانلغك دە هیچ اولمازسە ، طیش (آیین) جهتلرینی تمسەمشدر . حكومتك « یاردیمجی چارەلری» ایسـە ، روس پاپاسلرینە ، خرەستیان دینی قبولدە تردد ایدەنلری وروسلردن اوزاقلردە یاشایانلری دوندورمك ایشندە قوت ویرمشدر .

حكومتك « یاردیمجی چارەلری » ــ روس حـكومتی قازان یوردندەكی میسیونرلرە آشـاغیدەكی « یاردیمجی چارەلر » ایلە معـاونتدە بولونمشدر : یكی دونمەلر قانتورینك روحانی آژانی غیر روس كویلرینە وعظونصیحت مقصدیلە كیدر كن، كندیسنی قورومق ایچون یانینە برقاچ نفرعسكر آلیردی. محلی مأمورلر اللرندە بولونان چارەلرك هپسی ایلە اركا معـاونت ایتمەیە بورجلی ایدیلر [۱] . مسلمان املاكداولرك اورتودوقسلغی قبول ایدەن كولەلری، اكر صـاحبلری مسلمانلقدە قالورلرسـە، كولەلكدن آزاد ایدیلیورلردی [۲] . مسلمانلر یاخود شامانیلرایلە بر كویدە یاشایان یكیدونمەلری روس كویلرینە یاخودیكی خرەستیانلر كویلرینە نقل ایتمك حكومت مأمورلرینك وظیفەسی ایدی [۳] . لاكین بونقل، كوچەنلرك پریشانلغنە سبب اولدیغی كورولونجە ۱۷۴۳ سنەسی ۲۸ ایلولندە بر فرمان چیقاریلوب، یكی خرەستیانلری یرلرندە براقاراق، اوزدینلرندە قالانلرك

[۱] « سابق قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی » صحیفە ۱۶۷ .
[۲] مالوفك عینی اثری : صحیفە ۵۰ .
[۳] كنە اورادە صحیفە ۱۸۵ .

نقلی امر ایدلمشدی [١] . ١١ ایلول فرمانک ١٣ نچی ماده‌سی موجنجه، «روم مذهبنی قبوله ترغیب ایچون » هر بر یکی خره‌ستیان هرتورلو ویر کولردن ، حکومت خدمتلرندن اوچ ییل مدتله، عسکرلکدن ایسه مدتسز معاف طوتولیوردی. عینی ماده‌دن آکلاشیلدیغنه کوره ، عفو ایدیلن بو ویر کولر وخدمتلرک هپسی اسکی دینلرنده قالانلرک صیرتنه یوکله‌تیلمشدر [٢] .

کونلرک برنده (دمیتری سه‌چه‌نوف) حبسخانه‌لرده بولونان بعضی غیر روسلرک ، حبسدن آزاد ایدلدیکی تقدیرده خره‌ستیانلق قبول ایده‌جکلرینی آکلاندقلری، لاکین بوایشه حبسخانه‌ادارەسنک مانع اولماسی حقنده مرکزی حکومته برعریضه یازمش ایدی ...

سه‌نات ایله سینود اتفاق ایله، بوکبی غیرروسلر حبسخانه‌دن چیقارلسونلر، وافتیز ایدلسونلر، لاکین حبسدن چیقارلمالری خره‌ستیانلق قبول ایتدکاری یوزندن اولدیغی کندیلرینه ایچه آکلاتلسون، دییه امر ایتمشلردر [٣] . بنه بو دوره‌ده آدام اولدیره‌نلری ، یاخود باشقه آغر جنایتی مرتکب اولانلری‌ده خره‌ستیانلق قبول ایدنجه جزادن عفو ایدرلردی [٤] .

١١ ایلول فرمانک ١٥ نچی ماده‌سنده « مقدس وافتیزی» قبول ایده‌نلره ویریله‌جك هدیه‌لر بویله صایلمشدر : هرآدامه آلتی مثقاللق باقر خاچ، بردانه کتن کوملك، قابا چوقه‌دن بردانه قافتان ، بردانه قالپاق ، برجفت ألدیوەن ، چوراب وچاریق ویریلیر. بللی باشلی آداملره ایسه‌دورده‌ر مثقاللق کموش خاچ ، آرشینی ٥٠ قاپیکلك بوبالی چوقه‌دن قافتان، چاریق یرینه ٤٥ قاپکلك برجفت چیزمه ویریلیر. قادین‌ـقیزلرک ایسه هربرینه‌بر باشلق، برکتن کوملك ویریلیر. آقچه

[١] ١٧٤٠ نچی ییل ١١ ایلول فرمانک ٦ نچی ماده‌سی .

[٢] روسیه ایمپراطورلغنک مکمل قانونلر مجموعه‌سی : جلد ١١ صابی ٨٢٣٦ .

[٣] مالوفك عینی کتابی : صحیفه ٤٩ . [٤] « سابق قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی » صحیفه ١٦٩ .

هدیه‌سی ایسه شو اوچ‌جوده اوله‌شدیریلیر: ۱۵ یاشندن یوقاری ار کشیلرکه هر برینه بر روبل اللیشر قابك، ۱۰ یاشندن ۱۵ یاشینه قادار اولانلره بر روبل، ۱۰ یاشندن آشاغی، چوجقلره اللیشر قابك، ۱۲ یاشندن یوقاری قادینلره بر روبل، ۱۲ یاشندن آشاغی قیز چوجوقلره ایسه ۵۰ شه‌ر قابك ویریلیر[۱].

۱۸نجی عصرك ۳۰نجی ییللرنده باشقردلقده قیاملر.

روس حکومتی، باشقردلر ایله قازاق-قیرغیزلری آیرمق، باشقردلرك آرقا طرفنه کچمك مقصدیله ۱۷۳٤ سنه‌سی - جایق ایرماغینه دوکولن - اور [۲] چاینك آغزینه برقلعه بنا ایتمه‌یه قرار ویردی.

اوزمان پترسبورغده بولنان، باشقرد آقصاقالی (تله‌که‌ی توقچورا اوغلی) حکومتك بو قرارینی دویونجه، باشقردلرك صاییلیلرندن اولان کیلمه‌ك آبزه (۳) برمکتوب کوندروب، بوقرار حقنده خبر ویرمش واونك اصل هدفی، نه اولدیغنی آکلاتمش، وکنایه‌لی جمله‌لرایله بوتشبثه الده‌سلاح اولاراق مقاوت ایتمك لزومینی بیلدیرمشدر. و. ویته‌وسکی دییور، که جایق و « اور » ایرماقلرینك قاریشدیغی یرده بر قلعه بنا ایدیلنجه کندیلرینك هر طرفدن قوشانیلمش بر وضعیتده قالاجقلرینی باشقردلر دوغری تخمین ایتمشلردر (٤).

[۱] مکمل قانونلر مجموعه‌سی جلد ۱۱ صایی ۸۲۳۶.

[۲] بوقلعه ایلك اولجه « اورنبورغ » تسمیه اولنمش ایسه‌ده، شیمدیکی اورنبورغ شهری قورولونجه، « اور » چایی آغزنده‌کی شهره « اورسك » آدی ویریلمشدر.

(۳) معروف دین عالملرینی بزم اجدادیمز « آبز » تعبیر ایدر اولمشلر. بوسوزك عربجه « حافظ » دن بوزولدیغی ظن ایدیلیر. شیمدی بو سوزك بریغی توركستاندن کتیرلمش « ملا »، « داملا »، « حضرت » سوزلری طوتمش، « آبز » ماده‌سی یالکز « آغابك » معناسنده‌کی « آبزی » سوزنده، برده « آبلا »، « باجی » معنالرینه کلن « آبزتای » سوزلرنده قالمشدر.

(٤) « ا. ا. نه‌پلیویف واورنبورغ اولکه‌سی » جلد ۱ صحیفه ۱٤۱

کیلمه‌ك آبز درحال (توقجورا) نك اخطارینه مناسب حاضرلغه باشلادی. بەیەن جیانغول اوغلی ، سیدبای اراتقول اوغلی ، ایسانبای کەمەت اوغلی آدلی آقساقاللرایله قازان یوردندن قاچمش اولان امین نامنده‌کی ذات کیلمه‌ك آبزك ایلك آرقاداشلری ایدیلر . « نوغای یولی » نده بولنان « حاجی‌مسجدی روسلره قارشی اولاجق قیامك ایلك پلانی چیزلمش ایدی . مشاوره مجلسنك قرارینه کوره ، قیام ، ۱۷۳۵ سنه‌سنده (اور) چایی آغزینه قلعه قورمق فکرینی ایلەری سورەن و « اورنبورغ ئەکسپەدەسیونی » نك باشی اولان ایوان کیریلوفك اوفادن جایق ایرماغنه دوغری یورویه‌جك قافله‌سینه باصقین اتمکله باشلایه‌جق واونك ایلەریله‌مه‌سنه ممانعت ایتمه‌یه‌چالیشیلاجق‌ایدی. واقعا ، کیلمه‌ك آبز اوفا قلعه‌سنه ۱۶۰ چاقرم مسافه‌ده کیریلوف قافله‌سینه هجوم ایتمش‌ایسه‌ده، اونك حرکتنه مانع اولامادی و۱۷۳۵ سنه‌سنك ۱۵ آغستوسنده « اورنبورغ » قلعه‌سنك تەمەلی آتلدی . بوکا باقمقسزین ، باشقردلق قازان کبی قاینایوردی . هریانده روس جزا فرقه‌لری ایله شدتلی چارپیشمالر ، روس قورغانلرینه بهادرانه هجوملر دوام ایدییوردی .

روسلرك پایەقدری دهشتلی غدارلقلر — بو قیامی باصدیررکن روس باشبوغلری‌اووقته قادار مثلی ایشیدلمه‌مش وحشتلر اجرا ایتمشلردر . باشقرد قیامجیلرینه قارشی « نوغای یولی » نده ایش کورن مایور (آستانکوف) ، جایق ایله صاقمار ایرماقلری آره‌سنده ۶۰۰ باشقرد اسیرینی قیلیجدن کچیرمش ایدی ، که بونلر ایچنده قادین و قیزلرده اکسیك دکلدی (۱) . عینی باشبوغ صاقمار قورغانندن تابینسکی قورغانینه یورور کن، ۱۷۳۹ سنه‌سی تموزینك ۳ ی ایله ۸ ی آراسنده ۲۰۸ اسیری اولدیرتمش ، کویلرده اوتوز باشقردی قازیغه اورمش و اون ایکی کویی یاقمش ایدی (۲) . جنرال (سویمونوف) آدلی بر جلاد الینه کچیردیکی باشقرد قیامجیلرینی، اللرینی،آیاقلرینی ، دیل‌وبورونلرینی

(۱) ریچقوف : « اورنبورغ تاریخی » : صحیفه ۲۱۵ .

(۲) عینی کتاب : ۱۱۶ .

کسمکله اشکنجه ایده ، ایده اولدیریوردی (۱) . آله کسی تەفکیلف (۲) نامندەکی برباشبوغ ، (سبربولی) نده اللی باشقرد کوینی ییقمش ، (سەیانتوس) نام کویدەکی باشقرد یوردلرینی قارا کلق کیجەده آتشلەمشدی . کویك ۱۰۰۰ کیشیلك اهالیسندن بیوك برقسمی اولدورولمش ۱۰۵ کیشی ایسه برآنباره قاپاتیلاراق ، دیری - دیری‌یه یاقیلمش ایدی (۳) .

جنرال (رومەنتسوف) طرفندن طوتساق (اسیر) ایدیلمش باشقردلردن ۵۰۰ کیشی میزەله قلعەسنده آسیلمش ایدی . فقط بو وحشتلر باشقردلرك یاواشلاماسنی دکل ، بالعکس طاشغینلغنی موجب اولویوردی ...

ایمپراطوریچه آننا ایوانقیزی ۱۷۳۶ سنەسی مایسنك ۲۳نده نشر ایتدیکی فرماننده کندینك باشبوغلرینه ، اونلرك وحشتلری ایچون ، مدحلر یاغدیردقدن صوکرا ، ممکن اولدیغی قدر چابوق ، قیامك باش رهبری اولان کیلمەك آبزی یاقالاماسی امر ایدیوردی . نهایت ، ۱۷۳۷ سنەسی ابتداسنده باشقردلرك مقاومتی قیریلدی وقیامك رئیسلری اولان کیلمەك آبز [٤] ، آقای کوسم ، یوسف وباشقەلری روسلر طرفندن یاقالاندیلر [٥] .

ایمدی مرحمتسزجەسنه « تأدیبلر » باشلادی . اونلرك آتلرینی ، پارەلرینی حتی روس ضابطلرینه کولەلیکه طاغتمق ایچون ، قاریلرینی وچوجوقلرینی

(۱) ن . فیرسوف : « سابق قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی » صحیفه ۲۸۳ .

(۲) روس خدمتنده بولنان بر خائن تاتار میرزاسیدر ، که مسلمانجه آدی قطلوغ محمد اولوب ، حامیلری طرفندنده کندیسنه روسجه آلەکسی اسمی ویرلمشدر . بو آلچاغك ثروت و منصب ایدینمك اوغورنده ایل ویوردیمزه ایتدیکی کونولکلری یالکز بوندن عبارت دکل ، حسابسزدر . بو آدامك آدی تاریخمزك قارا لوحەسنده روس یارداجیسی صاتلمش شاه علی آللایار اوغلی آدی ایله یان - یانه قونولمایه مستحقدر .

(۳) فیرسوفك عینی کتابی : صحیفه ۲٦۷ .

[٤] کیلمەك آبز « تابینسکی » قلعەسی جوارنده ۱۷۳۷ سنەسنك شباطنده یاقالانمشدی .

[٥] بوراده مذکور اوچ رهبر پترسبورغه کوندەرلمشلر ، باشقەلری میزەلەده اعدام ایدیلمشلر ایدی .

آلیورلر، صوڭرا باشقردلرك كندیلرینی شدتلی جزالره دوچار ایدیورلردی. بك چوق باشقردلر دهشتلی اشكنجه‌لر ایله اولدیرلدیلر ، بر چوقلری استنطاق اثناسنده‌كی اشكنجه‌لردن اولدیلر، ۵۰۰۰ قادار آدام عسكرلك خدمتنه آلندیلر یاخود بالطبق دڭزی ساحلنده‌كی (روغه‌رویك) لیماننه كوره‌ك جزاسنه كونده‌ریلدیلر [۱] .

اجتماعی - اقتصادی تدبیرلر — اشبو قیاملك تمام آلەولەندیكی زمانده پترسبورغ حكومتی ۱۷۳۶ سنه‌سنك ابتداسنده باشقردلرك برداها قیام ایتمه‌لرینه مانع اولمق مقصدیله (اورنبورغ ئەكسپه‌دیسیونی) رئیسی كیریلوف طرفندن ترتیب ایدیلمش اجتماعی - اقتصادی تدبیرلر لائحه‌سنی تصدیق ایتدی . بو تدبیرلر اشته بونلردن عبارت ایدی: تارخانلرك[۲] امتیازلرینی الغا ایده‌رك، بوتون باشقردلری ویاساقلی» صنفنه چه‌ویرمك؛ میشه‌رلر، تیپته‌ر وه «بوبیل» [۳] لرك باشقردلردن كرالادقلری طوپراقلری كندیلرینه تملیك ایتمك؛ آوده سلاح، كویلرده ده‌میرجیلر وده‌میرجی دكانی بولوندورمامق ؛ شهرلردن كویلره ده‌میرجیلر ، قویومجیلر جیقارمامق ، صوچلیلری سوركونه كوندرمك یاخود اعدام ایتمك ، باش رهبرلری ایسه ، اولجه عفو ایدلمش اولسه‌لرده ، « عبرت آمیز » طرزده اعدام ایتمك ، باشقرد كویلرینك اورتاسنه مستحكم قاراغولخانه‌لر قورمق، باشقردەجیین، (اجتماع)لرینی منع ایتمك ، هر بر « یول» [٤] ایچون یالڭز بر آخوند براقمق، بو آخوندلره جامع فرمانی اولمقسزین یڭی مسجدلر ومكتبلر تأسیس ایتمه‌مك، اسلام دینی

---

[۱] و. ویته‌وسكینك عینی كتابی : جلد ۱ صحیفه ۱۵۱ وفیرسوفك عینی كتابی : صحیفه ۲۷۵ .

[۲] « تارخان » اسكی توركجه‌ده ویركولر ، خدمتلردن آزاد كیشی دیمكدر . تورك - تاتار خانلری ایسته‌دكلری آداملره « تارخانلق یارلیقلری » ویررلردی . بوكبی تارخانلق، بعضی باشقرد عائله‌لرینه روس چارلری طرفندنده ویرلمشدی [۳] « بوبیل» طوپراغه مالك اولمایان كویلو معناسنه كان روسجه سوزدر .

[٤] باشقردلق اداره ایچون « اوصی یولی » ، « سبر یولی » ، « نوغای یولی » و « قازان یولی » نامنده دورت ایالته بولنمش ایدی .

پروپاغانداسی یاپمامق حقنده یمین ایتدیرمك ؛ باشقردلره قازان والیسنك مساعدەسنی آلماقسزین اصل قازان تورکلری ایله صهریت تأسیس ایتدیرمەمك، والینك مساعدەسی ایله‌یاپیلان ازدواجلرك هر بری ایچون ویرکی اولاراق برباش دراغون آتی، مساعدەسز یاپیلان ازدواج ایچون ایسه اوچ دراغون آتی آلمق. باشقرد طوپراقلرینی صاتین آلمانی کیم استەرسه ، اوكا مساعده ایتمك (١)

قیاملك یکی باشده آرودمرسی — ١٧٣٩ سنەسی حزیرانك اون یدیسنده (اورنبورغ نەکسپەدیسیونی) نك رئیسلکنه فعال ، غایت غدار ، هیچ کیمسەیه شفقت ایتمەنی بیلمەیەن (٢) کنەز (پرنس) واسیل اوروسوف تعیین ایدیلدی. او، شیمدیکی اورنبورغ شهرینی تأسیس ایدەجك ، شو یکی اورنبورغ قلعەسندن باشلایوب، جایق (اورال) ایرماغی بوینەویرخنویایتسکی (بوکونکی ویرخورال) قورغانینه قادار واوندن شرقه دوغری (اوی) و (طوبل) صولری بوینجه قورغانجقلر قوراجاق ایدی . کوروليوو، که باشقردلرك کیریلوف زماننده قورقدیغی ، باشقرد یوردینی قوشاتما مسئلەسی اوروسوف کونلرنده تماميله میدانه کلەجکدی . بوندن باشقه اوروسوفه باشقردلقدەکی اداره طرزینی ده کیشدیرمەیه‌ده امر ویرلمشدی ، که بوکا کوره، باشقرد بکلری(آقصاقاللری)روس حکومتنك مناسب کوردیکی آداملردن سچیله‌جکلردی (٣) . باشقردلر عموماً ، کندیلرینی تدریجاً بوسبوتون کوله وضعیتنه صوقاجق حکومت تدبیرلرینی پك چابوق سەزیورلردی . آکلاشیلان ، اونلر حکومتك بوکبی حربی ـ تعبیەوی واداری ـ سیاسی تدبیرلرندن ارکنجه خبرداراولمشلر. بوکا علاوةً ، اوروسوف باشقردلنی اداره ایشینه باشلار ـ باشلاماز اهالی‌یه کستاخانه میدان اوقویاراق، اولجه عفو ایدلمش اولان ، نفوذلی باشقردلردن جیائغول ـ اورازای ویولداش

(١) مکمل قانونلر مجموعەسی : جلد ٩ ، صایی ٦٨٩٠.

(٢) و. ویتەوسکی : « ا. ا. نەپلیویف واورنبورغ اولکەسی» : جلد ١ ، صحیفه ١٦٤.

(٣) مکمل قانونلر مجموعەسی : جلد ١٠ ، صایی ٧٨٧٦ .

منلانك ، ١٧٣٩ سنه‌سی ٢٠ آغستوس عالی فرمانه بناءً ، باشقردلرك كوزلری اوكنده آصیلاجقلرینی اعلان ایتمشدی (٤) . بونك نتیجه‌سی چوق‌گجیكمه‌دی ،

باشقردلر ینه آیاقلاندیلر . غدار اوروسوف ، اونك آرقاداشی جلاد جنرال سویمونف كندیلرینك قورقودیجی اعداملری ایله ایشلك اوكنی آلامادیلر ... ١٧٤٠ سنه‌سی مارتنده كنیش مقیاسده قیام باشلادی .

قیامی اداره ایدن قاراصاقال – بو قیامی یومات اولوسی باشقردلرندن اولان و (قاراصاقال) لقبینی طاشییان میكلی غول آدلی كیمسه اداره ایدیوردی . (قاراصاقال) فوق‌العاده بهادرلق ، صوغوق قانلیلق ومتانت ایله ممتاز ایدی : موفقیتدن طاشقینلغه كلمز ، موفقیتسزلكدن شاشقینلغه دوشمه‌زدی . صانكه او باشبوغ وقوماندان اولاراق یاراتیلمشدی : اونك كلیشی كوزه‌ل ، نه راست كلشسه اونكله سلاحلانمش آدام ییغینلری ، منتظم عسكرلره قارشی جسورانه چیقارلر وطوپدن باشقه هیچ بر شیدن ، یایان عسكرلردن‌ده ، آتلی عسكرلردن‌ده یلمازلردی (١) .

قیامی باصدیریلیركن نلر یاپیلیوردی — شو قیام كونلرنده اوروسوف ، بری مینزه‌له‌ده ، بری اورنبورغده اولاراق ، ایكی « حكم قومیسیونی » تشكیل ایتمشدی . بو قومیسیونلرده اسیر دوشمش اولان باشقردلری استنطاق واشكنجه ایدرلر ، آتشه آتارلر ، قازیغه اورورلر ، قابورغه‌لرینی قیرارلر ، باشلرینی كسه‌رلر وآصارلردی (٢) . باشقردلری دهشت استیلا ایتمش وبو دهشت ، قیامجیلرك صیغندیغی طاغ واورمان ایچلرینه قادار صوقولمشدی . (قاراصاقال) طایانامادی ، قازاق – قیرغیز چوللرینه چكیلوب كیتمه‌یه مجبور اولدی . ١٧٤٠ سنه‌سی حزیرانده اوروسوف ایله سویمونوف ، باشقردلر آنجاق قانونی حكومته

---

(٤) كنه اوراده ، ٨ نجی ماده .

(١) و . ویته‌وسكینك عینی كتابی : جلد ١ صحیفه ١٦٦ – ١٦٧ .

(٢) كنه اوراده : صحیفه ١٦٩ .

حسن اختیارلری ایله بویونا کمکله کندیلرینی ، عائەلرینی هلاکدن ، ملکلرینی بوسبوتون پریشانلقدن قورتارابیلیرلر مثالنده براعلان چیقاردیلر (١) باشقردلر روس مأمورلرینه تسلیم اولمایه باشلادیلر . لاکین و . ویتەوسکی دییور، که : قیامجی باشقردلر آراسنده الده سلاح اولاراق اولمەیەقرار ویرەنلر ، اشکنجەلره بویوك متانت ایله تحمل ایدەنلر ، مدهش اعدام جزاسنی جسورانه قارشیلایانلر. کندی کندیلرینی زندانلرده آچلقدن اولدورەنلرده بولونیوردی (٢) .

قیام بوسبوتون باصدیرلدقدن صوکرا قیامجیلرك صاغ قالانلرندن بش بیك قادار آدام ، قادین و چولوق ـ چوجوقلری ایله اورنبورغ (شیمدیکی اورسکی) قلعەسنه یوز طوتمشلردی . بونلری قلعەدن اون ایکی چاغرم یرده طوردروب محافظه آلتنه قویدیلر .

مدهش سیاست میدانلری — اوروسوفك امریله ١٧٤٠ سنەسی آغستوسك ٢٥ نده شهردن آلتی چاغرم یرده‌کی تپه اوزرنده ، عظیم بر خلق کتلەسی اوکنده « قارا صاقال قیامی » نك صوجلیلرینه «سیاست میدانی» قورولدی . ایلك اول فرمان اوقوندی، صوکرا آشاغیده‌کی « سیاست »لر اجرا قیلندی: « قارا صاقال » ك باشلیجه آرقداشلری اولان تینەر(قانتوره)، باشقردلردن یونس اسماعیل اوغلی ، جیانغول اوسەکەی اوغلی ، قاراباش و یعقوب قاسیش اوغلی یوکسك طاش دیرەکلره میخلانمش دەمیر قازیقلره اورولدیلر. اوتبر کیشی شونلر ایچنده « قارا صاقال » ك یدی یاساولی ، قابورغەلرینه دەمیر چنکل صوقولاراق آصلدیلر . ٨٥ کیشی‌نی بویونلرندن آصدیلر ، یکرمی بر آدامك باشلرینی کسوب یوکسەك صیریقلره طاقدیلر . قیامك رئیسلرندن بری اولان آلانجیانقول اورنبورغه کتیرلەدن مقدم کندی ـ کندینی اولدورمشدی . بودفعه اونك‌ده اولو جسدینی جزایه دوچار ایتدیلر : باشینی کوکدەسندن کسوب صیریغه طاقدیلر . لاکین جزالر بونکلەده بیتمەدی : بریغین باشقردلر

---

(١) ن . فیرسوف : « سابق قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی » صحیفه ٢٩٩ .

(٢) عینی کتابی : جلد ١ صحیفه ١٦٩ .

اورنبورغدن صاقار قورغانه سوق ایدلدیلر و میرآلای یالچیقوفه « تحقیقاتی » دوام ایتدیرمك ایچون امر ویرلدی . یالچیقوف ایسه « تحقیقاتی » شو یولده دوام ایتدیردی : ایلولك نصف اخیرنده برتبه اوزرنده اللی باشقردی آصدی. ۱۵۰ باشقردك باشینی کسدی، بو اعدام ایدیله‌نلردن جمله‌سینك قاریلرینی چولوق-چوجقلرینی روسلره داغیتدی اوچیوزکیشی«قاراصاقال»،مجبوراولارق قاتیلدقلرینی سویله‌مشلر ، بوتون صوچلرینی اشکنجه‌سز اعتراف ایتمشلر وباشقه‌لرینی‌ده خبر ویرمشلر ایدی . بو آداملرك قباحتی کوچوك صاییلاراق جزالری‌ده خفیف اولمشدی، که قامچی ایله دوکولدکدن صوکرا بورونلری وقولاقلری کسیله‌رك صادق « آقصاقال » لرك نظارتی آلتنده یاشامق شرطیله کویلرینه صالیویرلمشلر ایدی . جنرال سویمونوف ، عینی طرزده‌کی « سیاست میدانی » نی میزه‌له‌ده قورمشدی ، که ۱۷۰۷ سنه‌سی قیامینك رهبرلرندن بری اولان ، دەلی پترو طرفندن عفو اولونان و « قاراساقال » قیامی کونلرنده اوز اولوسنده صلحپرورانه اوطوران آلدار ایسه‌کی اوغلی‌ده اوراده قتل ایدیلمشدی .

روس مؤلفلرندن ریچقوف ، باشقرد قیاملری حقنده‌کی حکایه‌سنی شو سوزلر ایله بیتیریور : اشته ، ۱۷٤۰ سنه‌سی اجرا ایدلمش اولان شو کبی اعداملر ، نه‌کزه کوسیونلر سایه‌سنده ۱۷٤۰ سنه‌سنده باشقرد یوردینه دهشت ویریلدی و ۱۷۳۵ سنه‌سندن بری دوام ایده‌کلن باشقرد قیاملری شو ۱۷٤۰ سنه‌سی تماماً باصدیرلدی (۱) .

باشقردلرك ویردیکی قربانلر — ۱۸ نجی عصرك ۳۰ نجی سنه‌لرنده‌کی استقلال مجادله‌سی باشقردلره‌اوجوزه‌مال اولمامشدر. الك قوتلی رهبرلر، ایل-یورد منفعتلرینك الك فعال مدافعلری روسلر ایله مجادله‌ده هلاك اولدیلر . یالکز ، ریچقوف طرفندن طوپلانلمش رسمی معلوماته کوره ، باشقردلق تورکلرندن ۱۷۳۵ دن ۱۷٤۱ ه قادار وقوعه کلن صاواشلرده محو اولانلر ، اعدام ایدیله‌نلر ، زندانلرده اوله‌نلر ، بالطبع ساحللری آلایلرینه عسکرلکه ،

---

(۱) « اورنبورغ تاریخی » نام کتابی .

(روغەرویك) » كورەك جزاسنه كوندریلەنلر و كولەلكە داغتیلانلرك صاییسی ۲۸٤۹۱ » چیقیور . بونلر ایچندن ۷٤٥٥ آدام اعدام ایدلمش ، ۱۳٥ آدام كورەك جزاسنه سورولمش و ۲۸۸۲ آدامدە كولەلكە اولەشدیرلمدر. محاربەدە هلاك اولانلر حقندە ریچقوف كندیسی دییور، كه رسمی ایستاتستیق اونلرك هیچسنی قید ایدەمەمشدر . بوقیاملر انثاسندە ٦۹٦ باشقرد كویی یاقلمش ، ییقلمش؛ جزا اولاراق، ۱۸۳٥۱ باش آت وبوینوزلی طاوار مصادرە ایدلمش و۹۸۲۸ روبل ۲۹ قاپك آقچە طوپلانیلمشدر [۱] .

باشقرد قیاملرینك دینی ـ اجتماعی سببلری — بزبوقاریدە باشقردلق قیاملرینك اكثر اقتصادی ـ سیاسی سببلرینی صایدق، فقط بوقیاملرك میدانە كلەسندە روس حكومتنك دینی صیقشدیرمالری دە آزرول اوینامامشدر. میسیونر محرر یەفیم مالوف بومناسبتلە یازیور : « ۱۸ نجی عصرك ناباشندن اعتباراً مسلمانلرك حالی ایمرەنەجك بر حالدە دكل ایدی. برنجی پترونك نەدن عبارت اولدیغی بزە ایی بللی اولان قانونلری، طبیعی مسلمانلرك روسلرە قارشی مناسبتنك ایلەشمەسنە سبب اولمامشدر. بنە، ۱۷۳۱ سنەسی زویە شهرندە « بوغورووەسكی ماناستیر » دە میسیونر قومیسیوننك آچیلماسی دە مسلمانلری روسلرە قارشی تدبیرلر آراشدیرمایە سوق ایتمشدر » [۲] .

مسلمانلرە قارشی دینی تضییقلر

بو دوردە قازان یوردینك یرلی خلقلرینی ظاهراً اولسەدە خرەستیانلغە دوندورمك ایچون یاپیلان عمومی تدبیرلردن باشقە ، مسلمانلرە قارشی آیریجە

[۱] باشقردلق یوركارینك جزالری وضایعاتی حقندەكی اشبو معلوماتی و. ویتەوپسكینك اسمی بوقاریدە یادایدلمش كتابنك برنجی جلدندن وپروفسور فیرسوفك « سابق قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی » نام كتابندن آلمشم .

[۲] « یكی دونمەلر قانونری » آدلی اثری ، صحیفە ۱٦۷ .

شدتلی تضییقلر یاپیلیوردی. بونلردن بری روس حکمدارلرینک اسکیدنبری معروف بر نوع باربارلغی ایدی، که اوده، مسجد ومدرسه‌لری ییقمقدن عبارتدر. فیرسوف روس ایمپراطوریچه‌لرندن آننا ایوان‌قیزی والیزابت پتروقیزی زمانلرنده‌کی میسیونرلك فعالیتلرندن بحث ایدرکن یازیورکه: «مملکتده اسلام دیننك قوتی، اونك اهالی آراسنده طاینماسی ملالرك نفوذ وتأثیرندن ایله‌ری کلدیکنی، ملالرك تأثیری ایسه، یالکز عبادت یری اولمایوب، وعظ وتعلیم یری ده اولان مسجدلر واسطه‌سیله محافظه ایدلدیکنی کورونجه، مملکتده اسلامك شواسداد کاهیتی کوشه‌تمه‌یه لزوم کورلدی [١]. ایشته بوندن اوتوری ١٧٤٢ سنه‌سی تشرین ثانیسنك ١٩ نده چیقمش اولان سه‌نات فرمانی ایله، قازان ولایتنده یکی تأسیس ایدیله‌ن، باخصوص یکی دونه‌لر یاشایان کویلرده بولونان مسجدلری بوزمایه ویکیدن قورمایه اصلا مساعده ایتمه‌مه‌یه امر ایدلدی. «یکی دونه‌لر قانتوری»نك فعالیت ساحه‌سی اولان قازان، سمبر، آسترخان ینه وارونه‌ژ ولایتلرنده بوکا میدان ویرمه‌مکله شدتلی تنبیه ایدلدی [٢]. شوفرمان موجبنجه ١٧٤٤ سنه‌سنك حزیرانه قادار اولان ایکی ییل ظرفنده یالکز قازان ولایتنده ٤١٨ مسجد بوزولدی [٣]. بکا اویله کلیورکه روسلر طرفندن بوزولمش اشبو جماعت یوردلرینك هپسی ده مسجد اولماسه کرك. غالبا بوراقم، بوزولمش مدرسه ومکتبلری ده احتوا ایدیورکه بوکی تعلیم وتدریس یوردلری ایدیل بویی مسلمان تورکلرنده مسجدلر یاننده بولونیوردی. ذاتاً فیرسوفك بوقاریده‌کی «وعظ وتعلیم یری» عباره‌سنده بوکا ایماوارددر چونکه ایدیل بویی مسلمان تورکلرنده تعلیم یوردلری مسجدلردن آیری اولوردی.

[١] سابق قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی» صحیفه ١٧٩.

[٢] ی. مالوف: «یکی دونه‌لر قانتوری حقنده» صحیفه ١٢٦.

[٣] ی. مالوف کندیسنك شو اثرنده برقازانلی تورك النده‌کی یازمه مجموعه‌دن شو سوزلری عرب حروفاتی ایله عیناً نقل ایدیور: «ملتده بی یوزده‌قرق اوچده مسجدلر بوزولدی، آز قالدی. آت ییلی ایردی، پیتر قیزی یلساویت شاه ایردی. صوك کیری یاساماغه الوق امر ایتدی الله‌نك امری ایلان».

فیرسوفك کندیسیده عینی کتابك باشقه بر یرنده روس روحانیلرینك میسیونرلق فعالیتی یوزندن پك چوق مسلمان مکتبلرینك قاپاتیلدیغنی قید ایدییور.

دونمه‌یلرك مصمسینه دوشنه آغر ویرکیلر و خدمتلر — ۱۷٤۰ سنه‌سی ۱۱ ایلول فرمانی یکی دونمه‌لری ویرکیلردن، دولت خدمتلرندن وعسکرلکدن معاف طوتیور و عفو ایدیلەن شو ویرکی و خدمتلری اسکی دینلرنده قالانلرك صیرتنه یوکله‌تیور. حال بوکه یکی دونمه‌لرك صایسی کوندن کونه آرتیوردی و شو نسبتده اسکی دینلرنده قالانلرك وضعیتده کیتدکجه آغرلاشیور و عینی زمانده شکایتلر چوغالیور، ویرکیلر دهشتلی صورتده آرتیور، حیات آغرلغی یوزندن کشیلر اورمانلره، ایراق یرلره قاچوب کیدییورلر، یرلرنده قالانلری ایسه صوك درجه پریشان اولیورلردی (۱). مثلا، قازان ولایتنده نفوس ویرکیسی اوده‌مکله مکلف اولانلرك صایسی ۳۱۹۰۸۵ آدام ایدی. بونلر ایچنده ۱۷٤۹ سنه‌سی ۲ کانون ثانی ابتداسنده ۱۷۰۷۵۹ یکی دونمه وارایدی. او وقت بونلردن ۳۰۱۵۳ کیشینك عفومدتی کچمش، ۱٤۰٦۰٦ کیشینك عفو مدتی داها کچمه‌مش ایدی. دونمه‌یانلرك عددی ایسه ۱٤۸۳۲٦ ایدی. دیمك دونمه‌لرك صایسی دونمه‌یه‌نلرك صایسندن ۲۲٤۳۳ آدام زیاده ایدی و شو دونمه‌یه‌نلرك صیرتنه ۱۷٤۸ سنه‌سینك صوك یاریسی ایچون جان باشینه ۵۳ قاپکدن، مجموعی ۷۹۸۵۰ روبل دوشمشدی و ۳۷۹۵۸۱ روبلده تداخل وارایدی، که اونلردن، یکونی ٤۵۹٤۳۱ روبل ویرکی و تداخل آقچه‌سی ایسته‌نیوردی. بوکا علاوةً، اونلردن آت و قرعه نفرلری آلنمش و آلنمقده ایدی (۲). بومناسبتله فیرسوف دییور: «بتپرست اهالینك همان‌همان جمله‌سی اورتودوقسلغه کچمش، یالکز محمدی تاتارلر امتناعده ثبات کوستریورلردی. بناءً علیه،

(۱) س. صالاویوف: «روسیه تاریخی» جلد ۲۳، صحیفه ۱۵.
(۲) کنه اوراده.

اكثر اونلر اوچ ییل مدتجه هر بر یکی دونمه ایچون ویرکی اوده‌مه‌یه ، هم کندیلری هم اونه‌کیلر ایچون قرعه نفرلری ویره‌مه‌یه مجبور ایدیلر (١) .

باسه پاپاس لوقا قاناشه‌ویچك زوربالقلری — ١٧٣٨ سنه‌سنده (اوستوغ) شهرندن قازان پسقبوسلغنه (لوقا قاناشه‌ویچ) نامنده‌کی بر پاپاس کتیرلدی . بو آدام غایت چیرکین متعصب و دین اوغورنده هیچ بر واسطه‌دن چکینمه‌ین بر میسیونر ایدی . بونك غایت چیرکین زوربالقلر یاپدیغی سیرك اولمازدی . لوقانك خره‌ستیانلق ایچون یوز قاراسی اولان ایشلری حقنده پاپاس (پلاتون لیوبارسکی) غایت یوموشاتلمش عباره‌لر ایله شو سوزلری یازیور : « محمدیلر خره‌ستیانلغه میال اولمادقلرندن ، (لوقا قاناشه‌ویچ) بعضا اونلری یودیجی قبوله تضییقلر ایله‌ده مجبور ایتمك ایسته‌یوردی : اونلرك کویلرینك اورتاسینه کلیسالر، چاصوونالر (٢) تأسیس ایدر ، یکی دونمه‌لر ایچون آچدیغی مکتبلرینه اونلرك چوجوقلرینی زورله آلیر ، اونلرك یورتلری یاننده صلیب یوروپشلری یاپار و باشقه بك چوق اونلرك کوجینه کیده‌جك ایشلر اجرا ایدردی ، که بونلری کوره‌ن تاتارلر عمومی بر قارغاشه‌لق چیقارمقدن کوچ حال ایله امتناع ایدرلردی (٣) . »

لوقا، دائما مسلمانلر ایله اوغراشدیغندن، بونلر اونی بك ایی طانیورلر وحق کندیسنه « آقساق قاراطون » [٤] دیلان بر لقب‌ده ویرمشلردی . « آقساق قاراطون »ك قازان شهرنده‌کی فعالیتی حقنده یه‌فیم مالوف یازیور، که ١٧٤٩ سنه‌سی

(١) فیرسوفك عینی کتابی : ٢٠٨ ـ ٢٠٩ صحیفه‌لر .

(٢) فرانسزجه‌سی شاپه‌لدر ، که کلیسا دکل‌ده کلیسامسی بر شیدر .

(٣) « پرووسلوونی سابه‌سه‌دنیك » مجموعه‌سی، ١٨٦٨ سنه‌سنك آغستوس کتابی صحیفه ١٠٣ .

[٤] قازان تورکلری مجرد پاپاس (موناخ)لری «قاراطون» تعبیر ایته‌کلرندن بو سوز «طوپال راهب» دیمك اولویور. «طون» اسکی تورکجه‌ده عموماً کیم، روبا معناسنده اولدیغندن ، «قاراطون» ـ «قارا کیم» معناسنه اولویور . پاپاسلرك قارا کیم کیدیکی هرکسه بللیدر .

وقوعه کلمش بویوك یانغندن صوکرا [۱] اوه‌خایلی مشکلکلر ایله قازانده تاتار محله‌سنده ایکی کلیسا قورمایه موفق اولمشدی . بونلرك بری آغاچدن اولوب ، « درت ایخیلچی » نامنه آدالمش، دیکری‌ده طاشدن اولوب «زاقاری‌والیزابه‌ت» نامنده‌کی عزیزلرك آدلری ایله قوتلولانمش ایدی . شوصو کنجی کلیسایه تمه‌ل آتیلیرکن واونی تقدیس ایدرکن، اوجوارده‌کی تاتارلری کوجه‌ندیرمك مقصدیله ماناستیرلر وکلیسالردن مقدس تصویرلر، خاچلر وکلیسا بایراقلری کتیریلوب ، حسابسز خلق‌ایله خاچلی یورویش اجرا ایدلمشدی [۲] . قازان تورکلری لوقا قاناشه‌ویچك زوربالقلرینه ، لیوبارسکینك یازدیغی کبی ، بوسبوتون مقـاومتسز قالمامش اولسه‌لر کرك. چونکه (مرجانی)نك ألیازیلری آراسنده (۲ نجی قسم « مستفادالاخبار»ك مسوده‌لری ایچنده) شوسوزلره تصادف‌اولنمش: «مسلمانلر آراسنده « آقساق‌قاراطون» دیمکله معروف لوقا قاناش اوغلی هجرتدن ۱۱۴۲ـ ۱۱۵۳ ییللرده ایمپراطوریچه آننا زمانده‌دین حقنده مسلمانلره‌تضییقات‌یاپاراق، مسجد ومناره‌لره تعرض‌ایدوب، اونلری ییقمق تشبثلرنده بولونمش. اوزمانلرده ایشبولاط نامنده‌کی برذات ، مسلمانلری طوپلایوب ، پسقپوسـك (مرجانیجه اسقف) تعرضلرینه مقاومت ایده‌رك ، روسلر ایله دوکوشمش » [۳] .

حکومتك مجبوری مسامحه‌سی ــ قازان مسلمانلرینك هریاندن ایشیدیله‌ن ناخشنودلغی ، اونلرك عمومی قیامندن قورقو ، الیزابه‌ت پترو قیزی حکومتینی برآز انصافه کلمه‌یه مجبورایتمش، یعنی ۱۷٤٤ نجی ییلده بوحکومت ، مسجدلری واونلره ملحق‌مکتبلری (٤) بوزمق‌یولنده‌کی غیرتکشلکنی خایلی ا کسیلتمه‌یه مضطر قالمشدر ؛ بعض برشرطلرایله خرستیانلر بولونمیان محلرده یکی مسجدلر

---

[۱] مرجانی ، بویانغینی « اورازمات‌اودی» تعبیر ایدییور . یانغین اورازمات آدلی کیمسه‌ نك ‌ئوندن چیقمش اولاجاق .

[۲] « یکی‌دونمه‌لر قانتوری حقنده ». [۳] « مرجانی » مجموعه‌سی صحیفه ۳۳۳ .

(٤) بوعباره‌یی‌فیرسوف کتابندن نقل‌ایدییورم. مؤلفك شوسوزی‌ده بنم بوقاریده‌کی روسلر قازان تورکلرینك ساده مسجدلرینی دکل ، مکتب ـ مدرسه‌لرینی‌ده ییقمشلردر دنیله‌ن فرضیه‌می تأکید ایتمیورمی ؟

تأسيسنه‌ده مساعده ايدلمشدر . ي. مالوف ديبور، كه شو كوندن اعتباراً محمديلرك مسجد ويرانه‌لرندن يكيلرى پيدا اولمايه باشلادى (۱) . فقط حكومتك بو مساعده‌سى مسلمانلرى پك اوقدر تطمين ايتميوردى . چونكه ، حكومت مسلمانلر ياشايان يرلره برقاچ خره‌ستيانى اسكان ايتمكله ياخود اوراده‌كى بر قاچ مسلمانى خره‌ستيانلغه دوندورمكله مسلمانلرى ايسته‌ديكى زمان مسجد قورمق حقندن محروم ايده‌بيليردى .

قازانده مسلمانلرده‌كى متانت — ايكى ايمپراطوريجه‌نك ميسيونرلرينك اشبو دينى جهوده‌كى عمومى تعرضلرى كونلرنده قازان مسلمان توركليكى نه درجه طايانا بيلمش؟ بو سؤاله ن . فيرسوف شويله جواب ويريور : « مسلمانلرى خره‌ستيانلغه دوندورمك ، بتپرستلرى دوندورمك كبى قولاى اولمامشدر . ايديل بويى مسلمانلغى ايلك زمانلرده (۱٦ و ۱۷ عصرلرده) ده روسلرك « آيدينلاتمه » حركتينه دائما شدتلى مقاومت كوسترمشدى ، شيمدى (۱۸ نجى عصرده) ده كنديسنه ياپيلان هجوملرى شايان تحسين بر متانت ايله دفع ايتمشدر (۲) .

ينه او ، روس حكومتينك ۱۸ نجى عصرده مسلمانلرك دينى عقيده‌سنه قارشى قوللانديغى غدارانه تدبيرلرى صايدقدن صوكرا ديبور : حكومت ، ايشى عينى ثبات وعينى پلان ايله ۱۷۵۵ سنه‌سنه قدر دوام ايتديردى . لاكين بتپرستلر آراسنده قازانيلان موفقيته مشابه بر شى مسلمانلر آراسنده أصلا قازانيلامادى . نه ميسيونيرلرك نصيحتلرى نه خره‌ستيانلغه دونه‌نلره ويريله‌ن امتيازلر ، نه يكى دونه‌لر ايچون اوده‌مه‌يه مجبور اولدقلرى آغير ويركيلر ، نه مسجدلرى ييقمق ونه‌ده باشقه تضييقلر مسلمانلره تأثير ايده‌مدى . اونلر ايله يان – يانه ياشايان بتپرستلر همان عموما دينه‌جك درجه‌ده دوندوكلرى حالده ، مسلمانلرك الك بويوك قسمى بابا – دده دينده ثابت قالدى . اوزمانكى قازان ولايتنده ۱۷۵۵ سنه‌سى

(۱) « يكى دونه‌لر قانتورى حقنده » صحيفه ۱۲۷ .

(۲) « سابق قازان پادشاهلغنك يرلى اهاليسى » صحيفه ۱۲۷ .

١٠٣١٧٥ اركك مسلمان تورك واردی، که شونلردن آنجاق ٣٦٧٠ ی خرستیان دیننده ایدی (١) .

ایکی ملتك روحانیلرینی مقابسه — میسیونیرلق فعالیتینك قازان تورکلری آراسنده موفقیت بولامادیغنك سببنی فیرسوف شویله ایضاح ایدییور : « بو ، هرشیدن زیاده مسلمان روحانیلرینك حیات طرزندن و اونلرك مسلمانلر آراسنده‌کی موقعندن ایله‌ری کلیوردی. اجتماعی حیاتده روحانیلرك بولونشندن مقصد نه اولورسه اولسون اونلرك روحانیلری همان شو مقصده ایریشدیره‌جك تشکیلات و موقعه مالك ایدیلر. بزم اورتودوقس روحانیلرنده بوکبی تشکیلات ده، موقع ده یوقدی. روس پاپاسی محله اهالیسنك فکری هیچ صورولمادن تعیین اولوندیغی حالده، مسلمان ملاسی هرزمان منتخب اولور و بوندن اوتوری اوبك کندی منفعتلری اونی سچه‌ن اهالینك منفعتلری ایله صیقیجه باغلی اولوردی . روس اورتودوقسلری بعضی یرلرده کلیسالرك اوزاقلغندن طولایی پاپاس یوزینی پك نادر کوردکلری حالده، مسلمانلرده هرکویده بر مسجد، بر یاخود برقاچ ملا بولونیوردی، که بو ملالر محله اهلی ایله صیقی تماسده بولونیورلردی . بزده اوقومه‌یازمه‌بیلمه‌یه‌ن ویك جاهل پاپاسلر آز اولمازدی، مسلمانلرده ایسه، ملالر، اونلر نظرنده روحانیت وظیفه‌لرینی باشارمق ایچون لازم اولان تحصیلی کورمش کیمسه‌لردن سچیلیردی . روس پاپاسی خلق آراسنده سفیل، محقر ومنفور اولدیغی، کندیسنك فعالیتی ده یالکز عبادت وآیینلری اجرایه منحصر قالدیغی حالده، ملانك ایل ایچنده بویوك حرمتی واردی واونك ایشی ده یالکز دینی آیینلری مه‌قانیك روشده اجرادن عبارت اولمایوب، عینی زماندن او، کندی دینداشلرینك کنج نسلینك معلمی، جماعتك ده قاضیسی وحق طبیبی اولوردی (٢) .

او زمانکی ملالرك یارارلقلری — فیرسوف دوام ایده‌رك دییور، که بوکبی تشکیلاته وایل ایچنده بودرجه نفوذه مالك، اولان، استقلال کونلرینی خاطرده

---

(١) کنه اوراده صحیفه ١٨٢ .

(٢) عینی کتاب (سیاح لەپخیندن روایت) : صحیفه ١٧٧ .

طوتان ، اهالی‌یی‌ده شو استقلال خاطره‌لری ایله تربیه ایدن روحانیلر الندن اونلرك معنوی اولادلرینی قاپمق قولای براقش دکلدی . بالعکس ، بو روحانیلر کندیلری خایلی موفقیتله بتپرستلر حتی خرستیانلر حسابنه کندی معنوی رعیه‌سینی چوغالتمایه چالیشیورلردی وبو یولده دوچار اولاجاقلری شدتلی جزالردن أصلا یلمازلردی . حتی شیمدی‌ده (۱۸ نجی عصرده) غیر روسلری ، نه بهانه اولسه‌ده ، خرستیانلغه دوندروب بتیرمه‌یه قرار ویرلمش کونلرده بیله مسلمان روحانیلری اسلام پروپاغاندالغندن وازکچمه‌مشدرلر . حکومتك شدتلی تعقیبلری ، غالبا برمدت بو پروپاغاندایی کدوشه‌تمش ایسه‌ده ، مسلمانلری خرستیانلغه دوندورمك ایشنده هیچ بر تدبیرك نظره چارپان فائده‌سی کورلمه‌مشدر (۱).

او زمانلرده قازانلیلرده‌کی مدنیت درجه‌سی - بوقاریده‌کی ، ایکی خلقك روحانیلرینی مقایسه‌دن آکلاشلیور ، که او زمانلرده قازان تورکلرنده مدنیت درجه‌سی روسلرککندن داها یوکسك اولمشدر . بوکا دائر بنه برروس مؤلفك شهادتی دیکله‌یلم . ۱۸ نجی عصرده قازان تورکلری کویلرینی زیارت ایتمش اولان روس ضابطی ریچقوف (۲) اونلرده‌کی تربیه وتعلیم ایشلری حقنده شویله یازیور : « تاتار کویلرینك اکثرندن کچه‌رکن اونلرك چوجوقلرینی تاصیل تربیه ایدیشلرینه دقت ایتدم . اونلرك چوجوقلرینی تربیه‌ده تعقیب ایتدیکی اصول (مه‌تود) لری شایان تحسیندر . زیرا اونلر چوجوغه تا کوچوك یاشندن دین احکامینی وانسانك وظیفه‌لرینی اوکره‌تیورلر . بونك ایچون همان هر بر کویده بر عبادت یوردی وچوجوقلر ایچون مکتب بولونیور ، که معلمی‌ده کویك ملاسیدر . چوجوق مکتبه کیرنجه ملا اوکا تاتار وعرب دیللرینی اوکره‌تمه‌یه

(۱) کنه اوراده : ۱۴۶-۱۴۹ صحیفه‌لر .

(۲) بو آدام ، کتابك باشنده « تاتار » « تورك » مسئله‌سنه دائر سوزینی نقل ایتدیکمز پترو ریچقوفك اوغلی نیقولا ریچقوفدر .

باشلار ، صوكرا شريعت قاعده‌لريني كوسته‌رر ومقدس قرآنك دقايقيني آكلاتور . بو كبي تربيه‌دن قيز چوجوقلرده محروم دكلدرلر » (١).

ميسيونرلك فعاليتنك اجتماعی - اقتصادی نتيجه‌لری — روسلرك ١٨ نجی عصرده قازان يوردنده‌كی ميسيونرلك فعاليتنك اجتماعی - اقتصادی نتيجه‌لری حقنده فيرسوف شو سوزلری يازييور : « ١٨ نجی عصرك ٤٠ نجی ييللرنده حكومت طرفندن ايله‌ری سورولمش اولان آيدينلاتمه مسئله‌سی واونی حل ايتمك ايچون قوللانيلان اصوللر، خرستيانلغی قبول ايتمه‌ين غيرروسلرك يالكز دينی عقيده‌لرينه تماس ايتمكله قالمايوب، اونلرك اجتماعی حياتنده‌كی باشقه جهتلرده‌ده پك درين ايزلر براقمشدر . شو آيدينلاتمه حركتندنطولايی پك چوق مسجدلر ييقلدقدن ، پك چوق تعليم يوردلری قاپاتلدقدن ودونه‌نلرايله دونمه‌ينلر آراسنده قوتلی دشمانلق پيدا اولدقدن باشقه ، بو حركت ، سائر نامساعد اجتماعی - اقتصادی احوال ايله برابر، اونلرك مادی رفاهيتنی تا اساسندن صارصمشدر . اونلر ، اوز طوراقلرينی براقوب ، باشقه يرلره كوچمه‌يه مجبور اولورلر ، يكی دونمه‌لره احسان ايديله‌ن امتيازلرك آغرلقلرينی كندی اوموزلرنده طاشيمايه مضطر قالورلردی . طبيعی اونلر حكومتك بو تكليفلرينه اعتراضسز بويون اكميورلردی » [٢]

بوتون مملكتك خرابه‌زاره دونمه‌سی — فيرسوف دوام ايدرك دييور ، كه آيدينلاتمه فعاليتنك ييقيجی نتيجه‌لری يالكز مسلمانلرك اجتماعی حياتنه دكل ، بوتون اولكه‌نك حياتنه تأثير ايتمشدر . فوق العاده بر غيرتكشلك ايله ايله‌ری سوروله‌ن آيدينلاتمه فعاليتی حكومت ايچون تورلو مشكلات ، وكرك دونمه‌لرك ، كرك اسكی دينلرنده قالانلرك اجتماعی - اقتصادی حياتنده بويوك بر قاريشيقلق طوغرمشدر . يكی دونمه‌لر ، يالكز ارتدادلرندنطولايی بيك تورلو زحمتلر چكمه‌يه معروض قالورلردی : بونلرك روس كويلرينه نقل ايديله‌نلری روسلردن ومأمورلردن

(١) قاپيتان رچقوف سياحتنك كونده‌لك يازيلری » صحيفه ٥ .
[٢] عينی كتاب : صحيفه ٢٠٤ .

چکیورلر، اولکی برلرنده براقیلانلری ایسه مسلمان اولان قارداشلرینك تضییقاتنه دوچار اولورلردی » [۱] .

الیزابت حکومتنك آیلمه‌سی — روس مأمورلرینك دینی تضییقلری، روس روحانیلرینك مقدساته تعرضلری، قازان مسلمانلرینك بونلره بویوك بر متانت ایله مقاومت ایتمه‌لری اعظمی برقوتله ۱۷۵۵ نجی سنه‌یه قادار دوام ایتمشدر، که شو سنه‌ده قازان مسلمانلرینك عمومی ناخوشنودلغی و باشقردلقده آلەولەنمش اولان یکی برقیام، باشدن چیقمش، الیزابت حکومتنی بر آز آیلمه‌یه مجبور ایتمشدر. عدالت وانسانیت دویغولری دکل ، یالکز شو جدی واقعه‌لردر، که آرغین روس « آیدینلاتیجی »لرینی کندیلرینه کلدیه، روس حکومتنی ده قازان مسلمانلرینی پریشان ایدەن آفرویرکیلری اکسه‌لتمه‌یه، دونمه‌یه‌نلری جبراً تهجیر ایتمکدن ، مسجد، مدرسه‌لری ییقمقدن واز کچمه‌یه و کستاخ « آقساق قارا طون »ی قازاندن کوتورمه‌یه مجبور ایتمشدر [۲] .

باشقردلقده ۱۷۵۵ نجی ییلده‌کی قیام.

۱۸ نجی عصرك اورتاسنده أصل قازان تورکلری روس ظلمنه ألده سلاح مقاومت ایدر وضعیتده دکل ایدیلر. او کونلرده قازان یوردنده روس حاکمیتی محکم یرلشمش، قازان شهری ده ایدیل بوینك باش حربی اس الحرکه‌سنه چه‌وریلمش ایدی، که اوراده کلیتلی عسکری قوت بولوندرلیوردی. بوکا باقاقسزین، تحملی

---

[۱] عینی کتاب : صحیفه ۱۹۶ .

[۲] ۱۵۵۵ نجی سنه‌سی ، قازان مسلمانلرینك عمومی ناخوشنودلغینی اعتباره آلاراق، لوقا قاناشه‌ویچی « بیلوتوزه‌رسکی »یه نقل ایتمشلر. بو مناسبت ایله ؛ . مالوف یازیور: « لوقا قاناشه‌ویچ نقل ایدلدی . او نقل ایدیلنجه محمدیلرده کندیلرینك مسجدلری ایله قازان شهرینك ایچ قلعه‌سنه دوغری یورومه‌یه باشلادیلر، حال بو که لوقا قاناشه‌ویچ بوراده ایکن ، اورتودوقس کلیسالری تاتار محله‌لرینه دوغری یورویورلردی » (« یکی دونمه‌لر قانتوری حقنده » صحیفه ۱۶۷ .

توكه‌مش قازان توركلرى ١٧٤٨ سنه‌سى روس حاكميتنه قارشى آياقلانمه‌يه حاضرلانمشلر [١] لاكين قازانليلرك بوفكرى حكومت آژانلرى طرفندن ميدانه چيقارلمش وقازانه عجلةً يكى عسكرى فرقه‌لر كتيرلمش ايدى، كه بو عسكرلرك برقسمى شهرك تورك محله‌سنه، برقسمى ده شهردن ٤٠ چاقرم مسافه‌ده‌كى تورك مسلمان كويلرينه يرلشديرلمش ايدى [٢] . بوكا اوسته‌لك تورك كويلرينه برچوق جاسوسلرده كونده‌رلمشدى [٣] . بوكبى تدبيرلر سايه‌سنده قيامك اوكى آلنمش ايسه‌ده ، حكومت هنوز مسلمانلر حقنده‌كى كور سياستنى دوام ايتديروب طوروبوردى. اوزمان روس ميسيونرلرينك « آيدينلاتمه » فعاليتى باشقردلغه‌ده ايريشمش ايدى . انصافسزجه صيقيشديرمالر ايله خرستيانلغه دوندورولمش اولان باشقردلره اسكى دينلرينه دونمه‌يه مساعده ايدلميوردى : اكثريا اونلرك بابا - دده دينه دونمك حقنده‌كى رجالرى التفاتسز براقيلير وبعضاً رجا ايده‌نلر جزايه‌ده اوغراتيليردى [٤] . فيرسوف باشقردلرك ١٨نجى عصر اورتاسنده‌كى وضعيتنى تصوير ايدركن شويله يازيور : « شيمديلك بوتون اولاراق اونلرك يالكز دينى قالمشدى. لاكين اوكا ده ضربه ايندير يلمك اوزره ايدى. ايديل بويندن مسجدلرى بوزمق، خرستيانلقدن امتناع ايدنلرك وركيلرينى آرتيرمق، بابا-دده يوردندن قوغمق حقنده‌كى خبرلرك ، ويارديم ديله‌ين آوازه‌لرك متماديا كله‌سى باشقردلرك قورقوسنى آرتيردقجه آرتيريوردى [٥] . ي. مالوف ١٨نجى عصرك ٣٠نجى ييللرنده وقوعه كلمش اولان باشقرد قياملرى حقنده كندى نظرلرينى سويله‌دكدن صوكرا بويله ديور: « لاكين شونى ده قيد ايتمليدر، كه باشقردلر وعموماً مسلمانلر دين ايچون مجادله‌يه كيدن باشلامق نيتيله موقت سكونته كلمشلردى.

---

(١) و . ويته‌وسكى . « ا . نه‌پليويف واورنبورغ اولكه‌سى » جلد ٥ . صحيفه ٨٤٥ .

[٢] كنه اوراده : صحيفه ٨٤٧ .

[٣] و. ويته‌وسكينك عينى كتابى : جلد ٥ صحيفه ٨٤٦ .

[٤] ن. دوبرووين : «پوغاچوف واونك آرقاداشلرى» جلد ١ صحيفه ٢٢٥ .

[٥] عينى كتاب ، صحيفه ٢٢٦ .

۱۸نجی عصرك ٤٠نجی ییللرندن اعتباراً روسلرك تاتارلر ایله مناسبتی ناصل اولدیغنی ومسلمانلر ایچون خطرلی کونلرك حلولنی یوقاریده کوردك. ایشلك بر پاتلاق ویرمه‌سی ایجاب ایدردی ، که اوده میدانه کلدی [۱]

دیکر طرفدن ، روسلرك اداری ـ اقتصادی ظلملری ده باشقردلری آز تهییج ایتمیوردی . باشقردلرك اداری مختاریتی کوندن ـ کونه ییپراتلیوردی . ۱۷٥٤ سنه‌سی حکومت باشقردلقده طوز انحصاری قانونینی تطبیق ایتمك ایسته‌مشدی، که بوقانونه کوره، باشقردلر یاساق (ویرکی) اوده‌مکدن عفو ایدیلوب، طوزی حکومتدن صاتین آلمایه مجبور ایدیله جکلردی. اوللری ایسه اونلر طوزی کندی اولکه‌لرنده اکسیك اولمایان طوزلی کوللردن مجاناً آلیورلردی. کوچنمش اولان باشقردلر ، طوزی روس خزینه‌سندن آلمایاجاقلرینی ، اسکیسی کبی «الله تعالی خزینه‌سی» ندن آلاجاقلرینی اعلان ایتمشلر ایدی [۲]. بوندن باشقه، حکومت مأمورلرینك رشوتچیلکی ، استبدادی ، آزغینلغی ، حکومت ایشلرنده‌کی سورونجمه هپ باشقردلری طاشقینلغه کتیریوردی [۳] . و . ویته‌وسکی: «باشقرد قیاملرینی باصدیرمش اولان آداملرك غدارلقلری ده بوکا علاوه ایدیلسون» دییور. باشقردلره قارشی کیریلوفلك شدتلی تدبیرلری، سه‌رکییف، خاخلوف ، آریسنف ته‌فکیلف کبی کیمسه‌لرك غدارلقلرینی صایمازسه‌ق بیله ، داها چوقدن دکل سویمونوف واوروسوف امری ایله قارداشلری وبابالرینك دیللری، بورونلری، آیاق وألّلری کسیلدیکنی، دیری دیری به قازیقلره اوردولدقلرینی، زندانلرده آچلقدن اولدوردولدکلرینی باشقردلر داها اونوتمامشلردی [٤] .

[۱] «یکی دونه‌لر قانتوری حقنده» صحیفه ۱٦۸ . (مالوف بوسوزی ایله ۱۷٥٥ نجی ییل قیامنه ایما ایدییور) .

[۲] ن . دوبرووینك عینی کتابی : جلد ۱ ، صحیفه ۲۰٥

[۳] و . ویته‌وسکینك عینی اثری: جلد ٥، صحیفه ۸٥۰ ودوبرووینك عینی اثری: جلد ۱ صحیفه ۲٥٥ .

[٤] ویته‌وسکی : جلد ٥ ، صحیفه ۸٥۸ .

۱۷۵۵ سنه‌سنك مایسنده باشقردلر آیاقلاندیلر . بودفعه قیامك رهبری آبز عبدالله (باطرشاه) علی اوغلی ایدی .

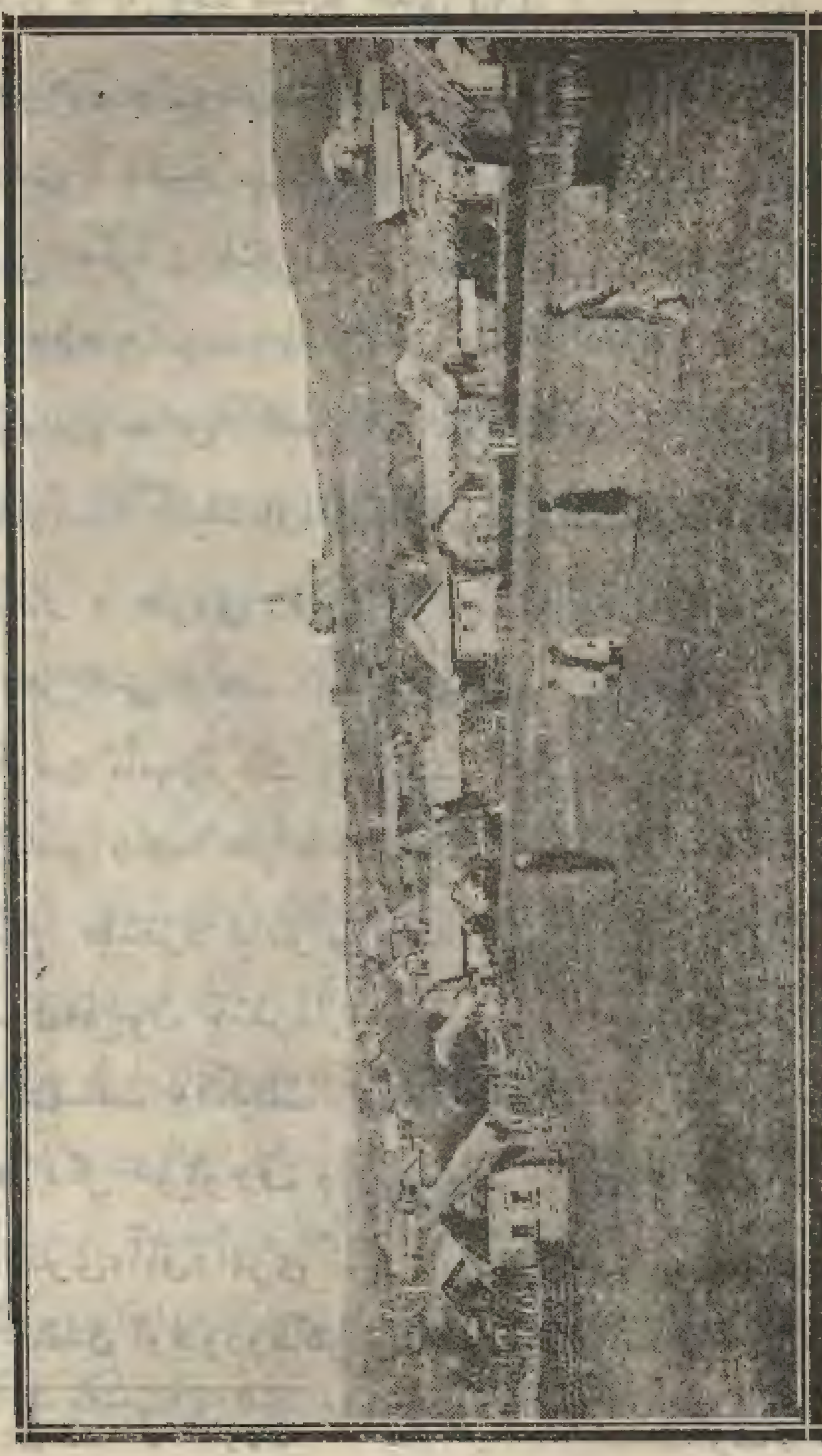

بر باشقورد کویی منظره‌سی.

قیامك رهبری باطرشاه — بوذات، زمانداشلرینك شهادتینه کوره ، عقل صاحبی برذات اولوب ، مسلمانجه ممتاز برعالم و روسلرك اوزلاشماز دوشمانی ایدی. قیامك باشلاماسندن چوق مقدم او، باشقرداولکه‌سنی باشدن باشه دولاشمش، چوجوقلری اوقوتمش، بویوکلره وعظ و نصیحت ایله‌مش، عینی زمانده اهالی

آراسنده‌كی سوز و شكایتلره قولاق ویرمش ، فقط كندیسی سویله‌مكدن زیاده باشقه‌لرینی دیكله‌مه‌یه اهمیت ویرمشدر. كندیسی هم كوزل سویله‌مك ، هم‌ده تأثیر ایتدیرمكله ممتازایدی . باطرشاه اصل قازان توركاری ایله‌ده ، قازاق ـ قیرغیزلر ایله‌ده مناسبته كیرمشدی : اونك آژانلری قازان ولایتنده‌كی مسلمان كویلرنده‌ده ، قازان ـ قیرغیز چوللرنده‌ده دولاشیورلردی . او ، روس حاكمیتنه قارشی یالكز باشقردلق توركارینی دكل ، آوروپانك جنوب شرقیسنده‌كی بوتون تورك ـ مسلمان عنصرینی آیاقلاندیرمق استیوردی . او ، هرطرفه تهییج آمیز مكتوبلر داغیتمش و برده اوزون و تأثیرلی بر خطابنامه چیقارمشدی(١) . باطرشاه كندیسنك خطابنامه‌سنده مسلمانلرك روس تسلطندن اولكی وضعیتی پك واضح تصویر ایله‌یه‌رك ، بوكا مقابل اونلرك روس بویوندروغی آلتینه دوشدكدن صوكراكی حاللرینی بیان ایدیور . روس تأثیری ایله ده كیشمكده اولان مسلمان حیاتینی تحلیل ایدره‌ك ، مسلمانلرك روس ظلمنه معروض اولوب ، یابانجیلر ایله اختلاط ایتمكده ، حق دینلرینی بیله ده كیشدیرمكده اولدقلرینی یانه یاقیلا آكلاتیور . باشقردلرده بولك بولونمادیغنه آجیور ، « كندی ایچنده باریشیقلیق بولونمایان خلقده نه‌كبی ایلك ونه‌كبی عاقبت اولابیلیر ؟» دیه صوریور . كندیسنك خطابنامه‌سنده روسلرك دینی تضییقلرینی تصویر ایتمكله برابر اونلرك اقتصادی صیقیشدیرمالرینی ، سیاسی هدفلرینی‌ده اونوتمیور ، ازجمله ، طوز انحصاری حقنده‌كی قانونك باشقردلری صومق ایچون بكی بر آلت اولدیغنی ، قازانلیلر و باشقردلره مسلط اولونمش روسلر طرفندن قازاق ـ قیرغیزلره‌ده اسارت بویوندروغی اوروله‌جغنی ، قازاق ـ قیرغیزاولكه‌سی جوارینه قورغانلر تأسیس ایدن روسلرك بوندن مقصدی تاشكند ، بوخارا وسائر شهرلرك مسلمانلرینی اله كچیرمك اولدیغنی ، روسلرك هدفی باشقردلر ایله قیرغیزلری بوزوشدیرمق و شوسایه‌ده بوتون مسلمان یوردلرینی ضبط ایتمك اولدیغنی یازیور .

---

(١) بو پك مفید تاریخی وثیقه‌نك روسجه ترجمه‌سی پترسبورغده دولت آرشیونده (خزینهٔ اوراقنده) محافظه ایدلمش ایمش . بو ترجمه‌یی ویته‌وسكی ، مذكور اثرینك ٥نجی جلدینه علاوه‌سنده تماميله نقل ایتمشدر .

قیامی باصدرماده نه‌پلیویف — او کونلرده اورنبورغ ایالتینی جنرال
ا . نه‌پلیویف اداره‌ایدیوردی. او، قیامی باصدیرمق یولنده هیچ برواسطه‌دن
امتناع ایتمه‌مشدر: عسکری قوت ، آلداتمق، ساخته‌کارلق، صاتین آلمق، مرحمت
و غدارلق کبی ، چارلرك هپسی بواوغورده قوللانلمشدر. اوواوقا، باطرشاهك
تصوراتیدیکی کبی باشقردایله قازاق- قیرغیزلرك آراسبی بك مهارتله آچابیلمشدر(١).
او ، اورنبورغ آخوندی ابراهیم عبدالرحمن اوغلی نامنه (٢) باشقرد یوردینه
و قیرغیز صحرالرینه اویدورما خطابنامه‌لر داغیتمشدر، که بونلردن ابراهیم ملا
اصلا خبردار دکلدی (٣) .

نه‌پلیویفك قیامجیلره قارشی سوردیکی عسکری قوتلر - باطرشاه بو قیامی
عظیم بر احتیاط ایله کیزلیجه حاضرلامش ایسه‌ده وروسلر ایله مجادله فکری
باشقردلر آراسنده بك‌یایوله.(عمومی)اولسه‌ده، ایکی طرفك قوتلری آراسنده‌کی
فرق بك بویوك ایدی . ١٨ نجی عصرك اورتاسنده باشقردلقده بك چوق
قورغانلر ومسلح آداملر طرفندن محافظه‌ایدیله‌ن برخایلی عملاتخانه‌لر بولونیوردی.
قیامك باشلادیغی آنده نه‌پلیویفك اداره‌سی آلتنده ٢٤٣٥٧ کیشیلك عسکر
وار ایدی ، که بونك ١٣ آلابی‌منتظم‌عسکر ایدی (٤). بوندن‌باشقه نه‌پلیویف
جایق قازاقلرندن ، دون قازاقلرندن وستاوروپول دونغه قالموقلرندن بیکار، که
جمعاً ٣ بیك آدام‌جلب ایتمشدی (٥). ینه‌او، ١٤٥٥ سنه‌سنك ٢٠ آغستوسنده

(١) جنرال نه‌پلیویفك کندی خاطره‌لری (« روسکی آرخیف » مجموعه‌سی ١٨٧١
ییل صایی ٤ .)

(٢) بومعلومات نه‌پلیویفك کندی خاطره‌لرندن آلندی . جنرال ، « اورنبورغ
آخوندی » دیمکله اکتفا ایده‌رك ، اسم قید ایتمیور . بن‌بواسمی « روسکی آرخیف »
مجموعه‌سنده جنرالك خاطره‌لرینی نشر ایتمش مایقوفك چیزکی آلتی یازیسندن (نوط)
اقتباس ایتدم . او ، شویله تخمین ایدیور .

(٣) نه‌پلیویف خاطره‌لری : صحیفه ٦٦٩ .

[٤] ویته‌وسکینك عینی اثری : جلد ٥ صحیفه ٨٦١ .

[٥] نه‌پلیویفك خاطره‌لری (« روسکی آرخیف » مجموعه‌سی ١٨٧١ ییل صایی ٤
صحیفه ٦٦٥) .

سه‌ناته مراجعت ایدوب ، برقاچ آلای بکی عسکر طلب ایتمش ایدی . سه‌نات اورنبورغه ۳ دراغون (آتلی) آلای کوندرمه‌یه قرار ویرمشدی، که ۲۷۰۰ سونکو تشکیل ایدیور (۱) . شویله‌لکله، نه‌پلیویفك باشقرد قیابجیلرینه قارشی سوردیکی عسکرلرك عددی ۳۰ بیکدن‌ده اکسیك دکل ایدی . ینه نه‌پلیوفك کندی سوزینه کوره ، (۲) او ، برقسم باشقرلر ایله تیپته‌رلردی‌ده قیابجیلره قارشی آیاقلاندیرمایه موفق اولمشدی .

قیابجیلرك یکیلمه‌سی- باطرشاه‌قازان ولایتنده‌کی مسلمانلرك باش قالدیرماسینه، قازق-قرغیزلرك یاردیمینه کوونمش ایدی. فقط اونك اومدقلری میدانه کلمه‌دی. قازان شهری واطرافی، روس عسکرلری ایله طولدیغندن ، قازانلیلر قیامه جسارت ایده‌مه‌دیلر . قیرغیزلرده باشقردلره اهمیتلی یاردیم ویره‌مه‌دیلر ، چونکه «کچی‌یوز »(کوچوك اوردا) نك نه‌پلیویفه صادق خانی و آقصاقاللری بوکی یاردیمه طرفدار دکلدیلر (۳) . نه‌پلیویفك ایی سلاحلانمش عسکرلری باشقرد اولکه‌سینه هر طرفدن آقین ایده‌رك ، کلیشی کوزه‌ل، نه ال کچمشسه اونك ایله‌سلاحلانمش قیابجی کومه‌لرینی محو ایتمه‌یه باشلامشلر. اوچه‌ده باشقردلر ایله آرالرنده اقتصادی نقطه‌لرده تضاد بولونان ونه‌پلیویف طرفندن دورلو اقتصادی وعدلر ایله ترغیب اولونان میشه‌رلر وتیپته‌رلرك برقسمی قیابجیلری ایزله‌مکده روس‌عسکرلرینه معاونت ایتمشلردر. بوندن اوتوری قیابجیلر، ایچندن چیقلماز بر وضعیتده قالمشلر . برقسم قیابجیلر کندیلکندن طانامایاجقلرینی کوروبجه ، قیرغیزلره صیغنمق ، ممکن اولورسه‌اونلردن یاردیم آلاراق، روسلر ایله قاوغایی دوام ایتدیرمك ایچون کری باشقردلره‌دونمك‌فکریله جایق(اورال) ایرماغینه دوغری چکلدیلر . فقط نه‌پلیویف قیابجیلرك قازاق بوز قیرلرینه چکیلمك احتمالینی کوز اوکنده طوتدیغندن ، اونلرك جایقدن کچمه‌لرینه مانع

[۱] ویته‌وسکینك عینی کتابی جلد ٥ صحیفه ۸٦۲ .
[۲] نه‌پلیویفك خاطره‌لری : ٦٦۹ - ٦۷۰ صحیفه‌لر .
[۳] نه‌پلیویفك خاطره‌لری: ٦٦۷ - ٦٦۸. صحیفه‌لر .

اولاجاق چارەلری دوشونمشدی وبویوزدن‌بك‌چوق باشقردلر جایق کچیدلرنده روس قازاقلری وقالموقلر طرفندن محـو ایدلمش ایدیلر (١) .بونکله برابر ، بش‌بیك باشقرد ، قرغیزلره قاووشا بیلمش ایسەده، بو قارداش ایل اونلری قوجاق ایله دکل یچاق ایله قارشیلامشدر.

باطر شاهك وعائلەسینك آلین یازیسی — قیامك رهبری باطرشاه کندیسنك بعض شـاکردلری ایله اورمانلرده ، طـاغلرده کیزلیجه وقت کچیریوردی . سەنات ١٧٥٥ سنەسی تشرین اولنده چیقاردیغی فرمانده باطرشاهی یاقالایان آدامه ٥٠٠ روبل مکافات وعد ایتدی. ٥٦ نجی سنەسنك ٦ آغستوسندەچیقان فرمانده ایسه بومکافاتك ایکی مثله آرتیرلدیغی اعلان، یعنی ١٠٠٠ روبل وعد ایدیلدی. ١٧٥٦ نجی سنەسی ٨ آغستوسنده « اوصی یولی » نده اوفا شهرندن ١٥٠ چاقریم مسافەدەکی (آزیك) کویندە ٨٠ یاشـندەکی میشەر سـتارشینا (آقسـاقالی) سلیمان دیوای اوغلی، باطر شـاه آزی یاقالایوب اورنبورغـه یوللادی [٢] . اورادن وطنپرور آز عیفی ییلك کوز موسمنده پترسـبورغه

[١] کنه اوراده : صحیفه ٦٧٠ .

[٢] ایمپراطوریچه الیزابەت پترو قیزی ١٧٥٦ سنەسی ٢٠ آغستوسنده «سەنات» وردیکی یارلیغنده س . دیوای اوغلینی پترسـبورغه جلب اتمەیی امر ایتدی . شو بویوروق موجبنجه ، نەپلیویەف، سلیمانی عینی ییلك ایلولنده روس قازاغی قاپرال آشماریِن یته میشەر کاتب محسن عبدالله سلیم اوغلی ایله برابر پترسبورغه یوللادی . تشرین‌اولك صوکنده یولجیلر پترسبورغه ایرشدیلر . مسافرلری ایی برخانەیه ایندیردیلر . کانون‌اول ٢٦ ده اختیار سلیمان ایمپراطوریچه حضورینه چیقدی : اونك کولەر یوزینی کوردی ، طاتلی سوزینی دیکلەدی. لاکین صوکرا خستەلاندی و ٥٧ نجی سنه شباطك ١٤ نده اولدی . یولداشی محسن سلیم اوغلی اونی کندیسـندن قالمش ١٥٠ روبل پارەنك ٤٠ روبلنی خرج ایدەرك ، شهرك (ویبورغ طرفی) آدلی قسمنك طوپراغینه مسلمان مراسمی ایله کومشدر ؛ اختیار اولدیکندن ، روس حکومتنك کندیسـنه حاضرلامش اولدیغی مکافاتلری آلامامشـدر . بونلر ، اختیارك کندی رجاسی ایله کندی یرینـه ستارشـینالغه تعیین ایدلمش اولان اوغلی داوده وریلمشـدر . مکافاتلر ایسه شونلردن عبارت ایدی : ١) ٨٣ معیارلی کوموشدن یاپلمش ؛ فونت (برفونت ٠،٤١٠ کیلو- غرام) ٤٦ مثقال (بر روس مثقالی - ٢،٢٦٦ غرام) آغرلغندەکی بر بافراج ، ٢) قایشی ایله برابر بر قیلیچ ، ٣) کوموش صیرمالی بر قوشاق ، ٤) بر قافتان، ٥) بر قامزول (ایچ قافتان) و ٦) بر قالپاق .

(تاینایا کانسه‌له‌ریا) یه کونده‌ریلدی. او، بوجیلقده خسته‌لاندیغندن، اونی برمدت موسقوا شهرنده آلیقودیلر. او، استنطاق ایدیلیرکن، ایمپراطوریچه‌دن باشقه کیمسه‌یه هیچ برسوز سویله‌مه‌یه‌جگنی آکلاتمش. ایمپراطوریچه‌نك اونی قبول ایده‌مه‌یه‌جگی بیلدیریله‌رك، «سرلری»نی ایمپراطوریچه‌یه یازوب ویرمه‌یی تکلیف ایدیلنجه او، ظرفك ایمپراطوریچه‌یه آچیلمادن تسلیم ایدیله‌جکنه دائر «اوبه‌ر سیکره‌تاره خروشچه‌فه یمین ایتدیرمشدر. بیلدکلرینی یازوب ویردکدن صوکرا باطرشاآبز موسقوادن پترسبورغه یوللانمش. حقنده یاپیلان تحقیقات ۱۷۵۷ سنه‌سنده بیتدکدن صوکرا او، «شلیسه‌لبورغ» قلعه‌سنه حبس اولونمشدر، که اوراده أل وآیاقلری زنجیرله‌نمش اولدیغی حالده، آیری بربکجی محافظه‌سی آلتنده طوتولمشدر. باطرشاه اوراده بش ییل اوطورمش و۱۷۶۲ سنه‌سی ۲۲ تموزنده کویا قاچمق تشبثنده بولونورکن یاقالانمش وشو زمان کویا اصلاً اورلمقسزین، یاره‌لانماقسزین وفات ایتمشدر. ایشته ۱۷۵۵ سنه‌سی قیامی قهرماننك عاقبتی بویله اولمشدر.

باطرشاه‌آبز عائله صاحبی ایدی. اونك حرمی ده توقیف اولونارق چوجوقلری ایله برابر «اوفا قانچلاریا» سنك صیقی نظارتی آلتنده محافظه ایدیلمکده ایدی. ۱۷۵۶ سنه‌سی مارتنده باطرشاهك زوجه‌سی، أل وآیاقلرینه زنجیرطاقیلوب ایکی اوفاق قیزی ایله برابر موسقوایه کونده‌ریلمشدی. بو عائله‌نك عاقبتی نه اولدیغی بللی دکلدر [۱].

باشقردلر قیامی واصل قازانه تورکلری — قازان شهری روسلر طرفندن ۱۵۵۲ سنه‌سی ضبط ایدلمش، قازان مسلمانلرینه قارشی یاپیلان دینی وملی تضییقات ۱۷۵۵ سنه‌سی برمقدار خفیفله‌شمش ایدی. بو، ایکی حادثه‌در، که آرالرنده ایکی عصرلق زمان واردر. روسلرك قازان تورکلرینی محو ایتمك سیاستی شو ایکی عصر مدتنجه دوام ایتدیردکلرینی خاطره کتیریرسه‌ك بونجه آغیر محنتلره دوچار اولوب ده، محو اولمایان بو خلقك متانتنه حیران اولمامق قابل دکلدر.

[۱] قادینك کوله‌لیکه ویرلدیکنی، چوجوقلرك واقتیز ایدلدیکنی ظن ایدرسه‌ك، هیچ ده یا کلمش اولمایاجاغز.

شودیی صیقیشدیرمالر آناسنده بك‌چوق قازان تورکلری قاما نهرینك اوته طرفینه ، باشقرد یوردینه قاچمایه مجبور اولمشلردر. ن. فیرسوفه کوره، باشقرد قیاملرینك ترتیبجیلری قازان قاچاقلری اولمشدر . بومناسبتله اوشویله یازییور: « حقیقتده باشقرد یوردی روس حاکمیتینه بویون اکمه‌یه راضی اولمایان، اسکی محمدی نظاملرك عودتندن اومود کسمه‌یه‌ن قازانلیلرك مستملکه‌سینه دونمشدی. اونلر کندیلری ایله برابر بورایه قوتلی روس دوشمانلغی کتیرمشلر ، اورمانلی، طاغلقلی اولکه‌نك کندیلرینه مساعد شرطلرینه کووه‌نه‌ره‌ك ، مجادله‌یی یکیله‌مشلر ایدی » . ینه اونك فکرینه کوره ، باشقرد قیاملری تصادفی و خالص یرلی حادثه‌لر اولمایوب، کرك قامانك بو یکی کرك اوته‌کی طرفنده بولونان، روس حاکمیتندن ناخوشنود عنصرلردن جمله‌سنك مشترك ایشی اولمشدر . بوکا دائر او یازییور: « باشقردلقده‌کی اهالینك قاما نهرینك بو طرفنده اوطوران مسلمان وعموماً غیرروس اهالی ایله مناسبتده بولونیشی حکومتی آریجه مشغول ایدییوردی. روس حکومتینك تطبیق ایتمك ایسته‌دیکی یکی نظاملرده ممنون اولمایان، مأمورلرك ظلملرندن ایکله‌ین بو اهالی قاما یرماغینك اوته طرفینی بو یکی نظاملردن قورتولمق ایچون صیغیناجق بریر دییه باقمایه آلیشمشدی، عموماً باشقردلقده‌کی، روسلره قارشی عصیان روحی قامانك بو یکی طرفنده یاشایان غیر روسلر ، خصوصاً تاتارلر طرفندن تقویه ایدیلمشدر » [۱]

---

[۱] « سابق قازان پادشاهلغینك یرلی اهالیسی »

ایکنجی قاته‌رینا کونلری .

قازان تورکلرینك پوغاچوف قیامینه اشتراکی — ایکنجی قاته‌رینا کونلرنده ۱۷۷۳ — ۱۷۷٤ سنه‌لرنده وقوعه کلمش اولان « پوغاچوف قیامی » نه بن آنجاق قازان تورکلرینك و باشقه یرلی خلقلرك اشتراکی جهتندن تماس ایده‌جکم .

ن . دوبرووین « ۱۷۵۵ سنه‌سی قیامی حقنده اوزون — اوزادی‌یه سویله‌دکدن صوکره دیبور، که : « روسلر ، معدنه پك زنکین اولان باشقرد طوپراقلرینی ضبط ایتمکده واونلره اعمالاتخانه‌لر قورمقده دوام ایدیبورلردی . مثلا ، باقیرودومیر اعمالاتخانه‌لری صاحبی (ایوان توه‌ردیشف) باشقرد (یولای) ك طوپراغینی غصب ایده‌رك ، اوزرینه اعمالاتخانه قورمشدی ، که بو باشقرد صوکره‌لری پوغاچوفك فعال آرقاداشی اولمشدر . یرلی اهالی بوکبی اغتصابلره فوق‌العاده دشمانلق کوزی ایله باقار ، لاکین آچیقدن — آچیغه مقاومت ایده‌مدیکندن ، ایی کونلری ، مساعد فرصتی بکله‌ردی » (۱) .

« پوغاچوف قیامی » ندن بر آز اول ایدیل بویی واورال جواری یرلی اهالیسنك وضعیتنه دائر ن . فیرسوف « پوغاچوفشچینا » (۲) نامنده‌کی اثرنده شویله یازیبور :

« ایدیل بوینده‌ده تاتارلر (قازان تورکلری دیملك) ، چیرمشلر و چواشلر پك فنا یاشیورلردی . بونی اونلرك مشهور قاته‌رینا قومیسیونه (۳) کیده‌ن‌ده پوته‌لره ویردکلری

---

(۱) « پوغاچوف و اونك ارقاداشلری » جلد ۱ صحیفه ۲۷۷ .

(۳) پترسبورغ م . وولف شرکتی نشری .

(۳) ایمپراتوریچه ایکنجی قاته‌رینا طرفندن ۱۷٦۷ سنه‌سی طوپلانمش و ۱۷۷٤ سنه‌سی داغیلمش « یکی قانونلر لایحه‌سی ترتیب ایتمك قومیسیونی » .

تعلیماتی اثبات ایدییور. اونلر بو تعلیماتده مقام و رتبه صاحبی اولان کمسه‌لرك جبر و ضربلرندن آجی، آجی شکایت ایدییورلر یرلی رنجبرلر، آچلقدن ـ آجیقه زوربالق

یمیلیان پوغاچوف قفسده .
[عصری بر محکوکاتدن آلنمش رسم]

ایده‌نلر یالکز روس املاکدارلری اولمایوب، روس رنجبرلری‌ده بونلرك ایزینه

باصیورلردی ، که شو صو کنجیلری غیرروس رنجیرلرك اکینلك طوپراقلرینی، چاییرلقلرینی ، اورمانلرینی اغتصاب ایدییورلردی . بوکبی زورلقلردن شکایتلر دائما نتیجه‌سز قالیوردی . بو قبیل یاغمالر نتیجه‌سنده بعضی یاساقلی کویلرنده اهالی طوپراقسز قالمش وحکومته ویرکیلری اوده‌یه‌من وضعیته دوشه‌شدر . اهالینك طوپراغینی غصب ایدیش، یرلی اهالی آراسنده کوی بروله‌ته‌ری (مسکین) نك ظهورینه سببیت ویرمشدر، که بویله‌لری کویلرینی براقوب ، کچینمك ایچون اوزاق یرلره کیتمه‌یه مجبور اولورلردی (۱) طبعی ، بوکبی وضعیت ایدیل بویی واورال جواری غیر روسلری ممنون ایده‌مزدی ، بوندن اوتوریدر، که زادکان ومتغلبه مظالمندن قورتامایی تبشیر ایده‌ن حرکت اونلر طرفندن پك جدی مظاهرت کورمشدر .

واقعا ، بوغاچوف ظهور ایدوبده ، چوقدن بکله‌نلش «مساعدفرصت» حلول ایدیجه، باشقردلر «دون آتامانی »نك ایلك متفقلری اولمشلر (۳) وبوتون باشقرلق قیام آله‌وی ایله طوتوشمش ایدی . بعضی تاریخجیلر دیبورلر، که باشقردلر بونجه جدیتله اشتراك ایتمش اولماسه‌لردی ، « بوغاچوف فتنه‌سی » اصلا بونجه کنیشلك کسب ایتمه‌زدی .

بوغاچوف باشقردلره تام استقلال وعدایتمش وباشقرد طوپراقلرینه یرله‌شمش اولان بوتون روسلری اورادن چیقاراجغنی وعد ایتمش ایدی [۳] . ساخته ایمپراطورك بوکبی پك جالب وعدلری ایله قانادلانان باشقردلر، مظلوملرك مشترك ایشی اولان قیامك موفقیتله نتیجه‌له‌نمه‌سی ایچون صوك غیرتلرینی صرف ایتمشلردر .

قازان تورکلری وقازان یوردینك باشقا غیرروسلری ده «بوغاچوف حرکتی» نه بویوك برآرزو ایله قاتیلدیلر . ۱۷۷٤ نجی ییلك یازنده (بوغاچوف) قازانه یاقلاشیرکن ، اونك قازان اولکه‌سنده‌کی کویلیلرك قاتیلمه‌سی یوزندن بویودکجه

---

(۱) ن . فیرسوف : « بوغوچوفشچینا » .

(۲) آله‌کسی له‌فشین : « قیرغیز ـ قازاق اوردالری وقیرلرینی تصویر » جلد ۲، صحیفه ۲۵۹، پترسبورغ ۱۸۳۲ ییل .

[۳] ر. ایغناتیه‌ف مقاله‌سی .

بویویەن اوردوسی غایت هیبتلی بر عدده ، یعنی ۲۰ بیـك آدامه بالغ اولمشدی [۱] .

صلوات یولای اوغلی — «پوغاچوف قیامی» کونلرندەکی باشقرد حرکتینی اداره ایدەنلر ستارشینا (آغا) (یولای) ایله اونك اوغلی صلوات باطر اولمشدر. خصوصاً کندینك یارارلقلری ایله اشبو صوکنجیسی ممتازیت کسب ایتمشدر. اشبو تاریخی سیما حقنده بر آز معلومات ویرمك ایستیورز [۲] . ایغناتیەف دییور، که صلوات یولای اوغلی یالکز پوغاچوفك آرقاداشی اولدیغندن طولایی دکل، اورنبورغ اولکەسندەکی باشقردلرك و باشقه مسلمانلرك قیامینه اوك آیاقلق ایتدیکندن اوتوری ده ۱۸ نجی عصرك ایلەری کلەن ارلرندن بری صاییلمالیدر. باشقردلر، صلواتی بوکونه قادار خاطرده طوتیورلر: اونك کوچی، بهادرلغی، قهرمانلقلری حقنده پك چوق حکایەلر، شرقیلر دیللرده طولاشیور. باشقردلرك دیدیکنه کوره، شرقیلرك اکثری ، هم ارتجالجی هم شرقیجی اولان صلواتك کندیسی طرفندن ترتیب ایدلمشدر. اونك باباسی یولای ۱۷٦۸ سنەسی «شایتان کودی» سانجاغنك آغالغنه برآغزدن سچلمش ایدی. «پوغاچوف عصیانی» نك عرفەسنده صلوات آنجاق ۲۰ یاشنده ایدی . او ، جسور، ماهر بینیجی اولماقله برابر، سلاحی اوستالقله قوللانیر وفوق الطبیعه قوته مالکدی .

یولای، صداقت ماسکەسی آلتنده روسلغه قارشی دهشتلی بر دوشمانلق بسلیور واوج آلمایه صوسامش اولوب بوطویغویی اوغلنده تلقین ایدیوردی . پوغاچوف ظهور ایدنجه محلی مأمورلر صلواتی بر کروه باشقردلره رئیس ایدوب بر فرقه پوغاچوفجیلری دفع ایتمك مقصدیله اورنبورغ طرفنه یوللامش ایدیلر. فقط صلوات پوغاچوفجیلر ایله یوز یوزه کلنجه اونلر ایله چارپشما یرینه قیامجیلره

[۱] ن. دوبرووین : «پوغاچوف واونك آرقاداشلری» جلد ۳ صحیفه ۸۷.

[۲] صلوات یولای اوغلی حقندەکی معلومات، ر. ایغناتیەف نامندەکی بر تتبعجینك قازان دارالفنونی یانندەکی آثار عتیقه جمعیتی خبرلرینك ۱۱ نجی جلدندەکی « باشقرد صلوات یولای اوغلی » باشلانلی تاریخی مقالەسندن اقتباس ایدلدی. ایغناتیەف ایسه اومعلوماتی اوفا ولایتنك اوراق خزینەسندن آلمشدر.

التحاق ایتمش وطوس ـ طوغری اورنبورغ یقیننده‌کی (به‌ردی) قصبه‌سنده بولونان پوغاچوفك یاننه کتمشدر . ایغناتیه‌فك دیدیکی اوزره ، بو کورشمه چاغنده صلوات ، آتامانك باشقردلر وباشقردلق حقنده‌کی پلانلرنی تماميله اوکره‌نمشدر .

صلوات درحال ایشه باشلادی . ۱۷۷٤ سنه‌سی نیسان اورتاسنده اونك قوماندانی آلتنده ایکی بیکدن زیاده کیشی واردی . صوکرا او آیری ـ آیری قیامجی کومه‌لرنی کندی قوماندانی آلتنده برله‌شدیردی ، صفدن چیقانلرك یرنی هپ یکی آداملر ایله طولدریوردی اوبرقاچ دفعه مشهور جنرال (میخالسون) ایله‌ده چارپشمش ایدی . قیامجیلر اوصی (osa) قلعه‌سنی ضبط ایتدکدن صوکرا صلوات آدی « پوغاچوف قیامی » تاریخندن موقةً غایب اولویور .

پوغاچوف یاقالاندقدن صوکرا صلوات باشقردلقده‌یکیدن ظهور ایتمش وحالا اونك اسمی مستولیلره دهشت ویرر اولمشدر . لاکین روس آلایلری صلوات فرقه‌لرنی یکوب کندیسنی کیزلنمه‌یه مجبور ایتدیلر . ۱۷۷۵ سنه‌سی ، پوغاچوف موسقوه‌ده آصلدقدن صوکرا ، صلوات‌ده یاقالانوب ، قازان شهرینه « سیکریتنایا کامیسیا » (کیزلی قومیسیون) یه کونده‌ریلمش ایدی . صلواتك باباسی و باشقردحرکتنك فعال عنصرلرندن بری اولان یولای آغاده اورایه یوللانمشدی . اونلر « سیکریتنایا کامیسیا » ده آنجاق یدی کون آلیقولمشلر ، صوکرا موسقوایه « تاینا اکسپه‌دیتسیا » یه (کیزلی اکسپه‌ده‌سیونه) یوللانمشلر . اوراده استنطاق ایدلدکدن صوکرا تحقیقاتی دوام ایتدیرمك ایچون اونلری کری اورنبورغه چه‌ویرمشلر و برآز صوکرا اوفایه نقل ایتمشلر . بابا ایله اوغل حقنده تحقیقات تمام اولدقدن صوکرا محکمه ، قرارنی اعلان ایتمش . بوقرار موجبنجه اونلره معلوم اولان بوتون جنایتلری ایچون ، « جنایت » یاپیلمش یرلرده قامچی ایله اورولاجقلردی . اوروشلرك صاییسی شو صورتده تقسیم ایدلمشدی . یولای آغایه : (سیم) اعمالاتخانه‌سی یاننده قرق ، (قاتاف ـ ایوانوفسکی) اعمالاتخانه‌سی یاننده قرق بش ، (اوست ـ قاتاف) اعمالاتخانه‌سی یاننده قرق بش ، (آرلوفکا) کوینده

قرق بش (مجموعی ١٧٥) قامچی اورولاجقدی . صلواته ایسه ، (سیم) اعمالاتخانه‌سی یانده یکرمی‌بش، (بولای) کوینده‌یکرمی‌بش، (قراسنااوفیمده) یکرمی‌بش، (قونغورده) یکرمی‌بش، (اوصی) ایرماغی‌اوزرنده‌کی (یلده‌ك) کویی یانده یکرمی بش (مجموعی ١٢٥) قامچی بیدریله‌جکدی . صوك جزا رندن، یعنی‌بولای‌آغا (آرلوفکا) کویندن، صلوات باطر (یلده‌ك) کویندن اتلرینه دامغاباصیلوب، بورون قانادلری دیلنوب‌اوفایه کوندریله‌جکلر واورادن ابدی کوره‌ك‌جزاسنه(روغه‌رویك) لیمانینه‌یوللاناجقلردی. بولای‌ایله صلواته‌اشبو تحمل‌ایدلمز جزا هیچ برتورلو طی‌یاردیم کوسته‌رلمه‌دن اجرا ایدلمشدی. ١٧٧٧ سنه‌سی ایلول ٢١ نده بولای ایله صلواتی‌اوفاده ولایت قنجلارباسینه‌چاغیردیلر. محکوملرکلنجه ، اونلرك‌أتلرینه‌دامغا باصیلمادیغی، بورون قانادلرینك دیلنمه‌دیکی ظاهراولدی . بووظیفه‌لری‌باشارمق کندیسنه‌حواله ایدلمش‌اولان (تره‌تیاکوف) آدلی مأمور چاغیرلدی . او ، دامغالرك ، نه دفسه ، سیلندیکنی ، بورون قانادلرنده‌کی‌دیلیکلرك‌ده بتیشدیکنی، چونکه دامغا دمیری‌ایله ماشه‌نك‌اسکیمش اولدیغنی سویله‌دی . درحال ولایت قنجلارباسنده بولای ایله صلواتك أتلرینه یکیدن دامغا اورولدی و بورون قانادلری یکیدن دیلندی ، (تره‌تیا کوف) ده مأموریتندن قوغلدی ...

مسلمانلرله اوزلاشما سیاستی .

ایمپراطوریچه ایکنجی قاته‌رینا کوننده « پوغاچوف قیامی » ندن‌اول‌قازان مسلمان تورکلرینك روحانیلری ، مسجد و مدرسه‌لرینك حقوقی وضعیتنده هیچ بر ده کیشکلك حصوله کلمه‌مشدی ، یعنی اونلر أولکیسی کبی، هنوزهیچ برحقوقه مالك دکل ایدیلر . کرچه ایکنجی قاته‌رینا حکومتی ١٧٦٤ سنه‌سی شیمدی‌یزه معلوم‌اولان « یکی‌دونمه‌لر قانتوری » نی قاپاتمش ، آننا و الیزابه‌ته‌ك مسلمانلق ایله مرحمتسز مجادله سیاستندن امتناع ایتمش ایسه‌ده ، مسلمانلرك

دینی احتیاجلرینه پك اوقدر اهمیت ویرمیوردی . ایکنجی قاته‌رینا حکومەت مسلمانلر ایله آکلاشما سیاستنی آنجاق « پوغاچوف » قیامی » ندن اون سنه صوکرا کوزه‌تمه‌یه باشلایور. کچمش کونلرك تجربه‌لری آچیقجه کوسترمشدی، که جنوب شرقی آوروپا تورکلرینی تماماً روسلاشدرمق یاخود خرستیانلغه چه‌ویرمك اصلا قابل دکلدر . ١٨ نجی عصرك صوکلرینه قارشی مسلمان دنیاسنه قیدسزلق سیاستنك فائده‌سزلکی حتی ضررلیلکی کونش کبی عیان اولدی. او زمانك قاتمرلی سیاسی ـ اقتصادی احوالی‌ده بوساحه‌ده فعال و اوزلاشدیجی بر سیاست طوتمانی املا ایدیوردی . بو احوالك بعضیلرینی آشاغیده سویله‌یه‌جکز .

قازاق ـ قیرغیز مسأله‌سی — وقتیله ده‌لی پترو کندیسینك باش دیلماجی آله کسی ته‌فکیلوف : « قیرغیز ـ قازاق اورداسی صحرانشین و تابانسز بر ایل ایسه‌ده، بوتون آسیا یورتلری و ایللرینك قاپوسی و آناختاریدر » دیمش و اکر ته‌فکیلوف، قیرغیز ـ قازاق اورداسینی روسیه‌یه اطاعت ایتدیرمه‌یی عهده‌سنه آلورسه، مصارف ایچون کندیسنه بر میلیون روبل آقچه ویره‌جکنی آکلاتمشدی [١] . ایشته شو « آناختار » آکسزین روسیه الینه کچدی. مسئله شوندن عبارت: روسیه‌نك اورنبورغ اولکه‌سی ایله همحدود اولان «کیچی یوز» (کوچوك اوردا) نك خانی بولغایر (أبوالخیر) جونغاریا قالموقلرینك چاپوللرندن بزار اولدیغندن ، روسیه حمایه‌سنه صیغنمایه مجبور اولمش و ١٧٣٠ سنه‌سی ایمپراطوریچه آننا ایوان قیزینه مراجعت ایده‌رك کندی اورداسینی روسیه تابعیتنه قبول ایتمه‌سی حقنده باش اورمشدر . فقط (بولغایر) بونك ایچون ایکی شرط قومش : بری خانلق پایه‌سینی بولغایر صوینه حصر ایتمك ، ایکنجیسی «اور» ایرماغی آغزینه قووولاجق قورغانده خانه قارا کون کلدکده صیغیناجق یر ویرمك. خانك رجاسی سه‌وینجله قبول ایدلدی وخانلق پایه‌سینی «دائمی اولاراق» (بولغایر) اولادینه حصر ایتمك حقنده سوز ویرلدی بنه قازاق خانینه ملجأ اولاجق (روسکی) قلعه‌سی قورولدی . لاکین خانلری طرفندن روس چاریچه‌سنه صاتلمش، « کیچی یوز » قازاقلری بو روسیه

[١] ن. پاپوف : « و. ن. تاتیشچه‌ف واونك زمانی » صحیفه ١٧٣ .

تابعلکینی اصلاح ایتمیورلردی و بوندن اوتوری اونلر روسلرك «جنوب یوردلری»نه دوغری ایلریله‌مه‌سنه مانع اولمایه چالیشیورلردی . حالبوکه کرك آلیش ـ ویریش ایچون ، کرك سیاسی تجسسلر ایچون اورتا آسیا ایله مناسبته کیرمك ١٨ نجی عصرك صوك یاریسنده‌کی روس سیاستجیلرینك یوکسك املی اولمشدر. آله‌کسی له‌فشین دیبور ، که [١] ١٧٥٢ نجی سنه‌سی (یعنی الیزابه‌ت کونلرنده) روسیه‌نك نور علی خان (بولغایر اوغلی) ایله مناسباتندن مقصد، اصل قازاق ـ قیرغیز ایشلری اولمایوب ، خیوه، بوخارا، تاشکند اولکه‌لرینه ـ واونلر واسطه‌سیله اورتا آسیانك باشقه قسملرینه حتی او زمانلرده تورلو زنکینلکلرك قایناغی صاییلان هندستانه قادار تجارت کروانلری یوروتمه‌یه یول آچمق ایدی . هر نه قادار هندستان ، قازاق قیرلرندن پك اوزاقده ایسه‌ده، شو قیرلری روسیه نفوذی آلتینه کچیرمکله او ایراق اولکه‌یه دوغری ایلك آدیمی آتمق ایستنیلیوردی . بو یولده قیرغیز خانینك یاردیمی روسلر ایچون پك لازم ایدی. ایکنجی قاته‌ریننانك، حکمدارلغنك ایلك ییللرنده‌کی سیاستی حقنده له‌فشین دیبور ، که بو سیاستك باشلیجه هدفی تورکستانه تجارت کروانلری یوروتمك وقیرغیز صحرالرینی اسکان ایتمك اولمشدر [٢] . فقط بوکبی چالیشوب چابالاملره رغماً ، تورکستان ایله آلیش ـ ویریش مناسبتی اوتوز ییل مدتنجه پك آزایله‌ریله‌مشدی. بونك سببی‌ده قازاق صحرالرنده‌کی «آسایشسزلق» ایدی . سرکش قیر چوجوقلرینی روس حاکمیتنه سلاح قوتیله بویون اکدیرمك وروس کروانلرینی اورنبورغدن خیوه‌یه وبه‌ریکیسندن اوته کیسنه تشییع ایتمه‌یه زورلامق پك‌ده قولای ایش دکل ایدی... ایشته بوندن اوتوریدر، که ایکنجی قاته‌رینا حکومتی ١٨ نجی عصرك ٨٠ نجی ییللرنده قازاق ـ قیرغیزلر آراسینه «دوستانه صوقولمق» چاره‌لرینی آراشدیریوردی . ١٧٨٤ سنه‌سی اورنبورغ اولکه‌سی والیلکنه (قالغایلغینه) اصل لیفلاندأسوجلرندن وآکلاشیلان ، دور اندیش بر آدام اولان بارون ایغلستروم تعیین اولونمشدی.

[١] «قیرغیز ـ قازاق قیرلری واووردالرینی تصویر» جلد ٢ صحیفه ٢٠٠ .
[٢] کنه اوراده صحیفه ٢٩٩ .

بو آدامك تنسيبى موجبنجه، ايكنجى قاته‌رينا حكومتى ۱۷۸۵ سنه سندن اعتباراً قازاق قيرلرى حدودنده‌كى شهر ـ قلعه‌لره خزينه حسابنه مسجدلر تأسيس ايتمه‌يه كيريشيور .

شو ۱۷۸۵ سنه‌سى اورنبورغ وطرويسكى شهرلرنده مسجدلر آچيلمشدى. بو مسجدلرك آچيلديغندن خبر آلنجه قاته‌رينا ، بارون ايغلستروم نامنه ۱۷۸۵ سنه‌سى ۱۴ ايلولنده كونده‌رديكى فرماننده شو سوزلرى يازمشدى: « سزك ۶ آغستوس تاريخلى راپورگزدن طرويسكى اورنبورغ قلعه‌لرنده قورولمش مسجدلرك آچيلديغندن خبردار اولدقدن صوكرا هيچ شبهه ايتميورم، كه بوكبى عمومى عبادت يورتلرى ، بزم حدودلرمز جوارنده ياشايان قونوب كوچه‌ن خلقلرى‌ده جلب ايده‌جكلر . بو حال ايسه، ايله‌ريده اونلرى سركشلكدن واز كچيرمك ايچون شدتلى تدبيرلردن داها تأثيرلى اولاجاقدر » [۱] . قاته‌رينا عينى يازليقده ايغلستروم‌ه مذكور شهرلرده « قازان مدرسه‌لرى طرزنده تاتار مدرسه‌لرى » تأسيس ايتمه‌يى، تجار مسلمانلك فائده‌سنه كروانسرايلر ياخود تجارت خانلرى قورماينى امر ايديور. ينه «مسلمانلرك عادتنه كوره ناصل مناسب اولديغنى تاتارلردن اركره‌نوب » مسجدلرك چوره‌سنه طاش ديوار چكمك ايله توصيه ايديور. يكى جامعلرى اهالينك كلوب كيتمه‌سى ايچون قولايلى يرلره بنا ايتمه‌يى، مسجدلرك ممكن اولدقجه بويوك ، حتى بش بيك آدام صيغدير وجه‌سنه واسع اولمه‌لرينه اعتنا ايتمه‌يى امر ايديور. قاته‌رينا قازاق ـ قيرغيز مدرسه‌لرينه معلملرى قازان توركلرندن كتيرمكله تكليف ايديور [۲] . ايغلستروم نامنه ويرلمش باشقه بر فرماننده او يازيور: «مختلف قيرغيز اوروغلرينه ملالر يوللامق بزم ايشلريمزه چوق مفيد اولور. بونك اوزرينه سز قازان تاتارلرندن امنيتلى ملالرى جلب ايدوب اورالره كونده‌ركز واونلره قيرغيزلرى بزه قارشى صادق طوتمق حقنده تعليمات

[۱] « روسكى آرخيف» مجموعه‌سى، ۱۸۸۶ ييل ، كتاب ۳ ، صايى ۱۱ (غراف ايغلستروم آرشيفى) .

[۲] كنه اوراده .

ویرکز. بوملالری یوللارکن کندیلرینه آزبوجوق آقچه‌ویره‌بیلیرسکز وبزه خدمت اوغورنده التزام ایتدکلری وظیفه‌لرینی صداقت وغیرت ایله ایفا ایدنجه بویوك مکافاتلرده مظهر اوجاقلرینی وعد ایتمه‌لیسکز.

بونلردن کورونیور، که ایکنجی قاته‌رینا حکومتی دین و«قوما» یازما حاملکی ماسکه‌سی آلتنده ملا - معلملری روسیه حاکمیتی منفعتنه پروپاغاندیستلر وسیاسی آژانلر صفتیله قوللانمشدر. بو ملالرك قاته‌رینا طرفندن یوکلتلمش وظیفه‌لرینی نه‌درجه موفقیتله باشاردقلرینی بیله‌مه‌یز، فقط شوراسی معلومدر، که بارون ایغلستروم قیرغیزلقده‌کی اداره طرزینی بوسبوتون ده‌کیشدیرمه‌یه قرار ویروب، نورعلی خانی اوفا شهرینه سورمش، بولغایر خان اوغللری ایله (صیریم باطر) آراسنده واقع اولان غاوغالری وار قوتیله کوروکله‌مش وقیرغیزلری تأدیب ایچون ایکی - اوچ دفعه روس عسکرلری سوق ایتمه‌یه مجبوریت دوشمشدر.

روسیه‌نك جنوب وغربده‌کی هدفلری — بوندن باشقه او زمانکی روسیه‌نك جنوب وغربده بك جدی هدفلری وارایدی. ایکنجی قاته‌رینا روسیه‌سی تورکیا ایله بردفعه چارپشمش و«کوچوك قاینارجه» معاهده‌سی موجبنجه قریم وقوبانك «استقلال»ینی تأمین ایتمش ایدی. لاکین یاقین استقبالده تورکیا ایله یکیدن برمصادمه‌نك وقوعه کله‌جکنی روسیه پك ای بیلیوردی. قریمك کوز بویار استقلالی، البت، اونی روسیه‌یه الحاق ایتمه‌نك برمقدمه‌سندن عبارت ایدی. واقعا، «کوچوك قاینارجه» مصالحه‌سندن صوکرا روسیه «مستقل» قریمك ایچ ایشلرینه کستاخانه بورون صوقمایه باشلایور ونهایت، ١٧٨٣ سنه‌سی برطرفلی قرار ایله قریمك روسیه‌یه الحاق اولوندیغنی اعلان ایدیور. غربده ایسه، روسیه لهستان ایشلری ایله پك زیاده مشغول ایدی. معلوم اولدیغی اوزره ایکنجی قاته‌رینا حکومتی منتظماً لهستان ایشلرینه قاریشیور وبویورتده متمادیاً انتریقه وفساد ایله اوغراشیوردی، تاکه بوممکلتی پارچالامق اکمال ایدلسون وبو پارچالایشده روسیه آرسلان پایی قاپسون...

«پوغاچوف فتنه‌سی»ندن اینی بردرس آلان قاته‌رینا حکومتی، کندیسنك

جنوب وغربده بوکبی مهم تشبثلری وارکن، طبیعی، مملکتك شرق ولایتلرنده سکون وامنیتك حکم سورمه‌سنی آرزو ایدر، اورالرده، روس ایمپراطوریچه‌سنك سیواستوپول و قارا دکز ساحللرینه دوغری سرعتله ایله‌ریله‌ین ظفر آرابه‌سنك تکرلکنه طاباق صوقاجاق بر حادثه‌نك ظهورینی اصلا ایسته‌مه‌زدی . ایشته شو کبی سیاسی واقتصادی سببلر یوزندن ایکنجی قاته‌رینا حکومتی کندی حاکمیتی آلتنده‌کی مسلمان تورکاره‌دین ایشلری ساحه‌سنده بر درجه مساعده‌کارلق ایتمشدی . ایکنجی قاته‌رینانك مسلمانلر حقنده‌کی سیاستی اوندن أولکی ایکی ایمپراطوریچه (آننا والیزابت) سیاستنه بکزه‌میورسه‌ده ، تاریخده موقعی اولان بر خلقی قناعتله‌ندیره‌جك درجه‌ده‌ده دکلدر . قارئلر بونی آشاغیده یازدقلریمزدن اوکره‌نه‌جکلردر .

« اورنبورغ محمدی روحانی مجلسی » ـ روسیه‌نك جنوب ـ شرقیسنده یاشایان مسلمان تورکلردن روس حکومتنك او کونلرده نه درجه قوشقولاندیغی قاته‌ریناتك اورنبورغ اولکه‌سی قالغابی (والیی) ایغلستروه ۱۷۸۷ سنه‌سنك ایلولنده ، یعنی ایکنجی تورك ـ روس محاربه‌سی باشلادقدن صوکرا یازدیغی فرمانلرندن آچیقدن ـ آچیغه کورنیور . بوفرمانلرك برنده (تاریخی ۱۰ ایلول) یازیلیورکه : « بزم تبعه‌مزدن اولوب ده سزك اداره ایتدیککز ولایتلرده یاشایان ، یاخود اونلرك جوارنده قونوب کوچن خلقلر ایله پك احتیاطکارانه معامله ایدیکز ، اونلره جبر وتضییق یاپلماسون ، یاپیلدیغی تقدیرده اونلره قانون موجبنجه حقلرینی طلب ایتمه‌یه مساعده ایدیلسون » (۱) . عینی کونله تاریخلنمش باشقه بر فرمانده یازیلیور: « شونیده علاوه ایتمه‌لی یز، که بوخلقلر آراسنده دینداشلری یاخود باشقه فنا نیتلی آداملر طرفندن بزه ضررلی اغوالر وتلقینلر یاپلماسون . بوکا پك دقت ایدیکز ! ضررلی تلقینلر وپروپاغاندالری تا ابتداسنده وممکن

(۱) « غراف ایغلستروم آرشیفی » (« روسکی آرخیف » مجموعه‌سی ، ۱۸۸٦ نجی ییل کتاب ۳، صایی ۱۱) .

اولدقجه خفیف جزالر ایله کسه‌لیسکز (۱) ۲۷ ایلول تاریخلی باشقه بر بویورقده قافقاسیا والیسنه کوندریلن بر فرمانك نسخه‌سی ایغلستروم‌ه‌ده کوندریلدیکی خبر ویریله‌رك دینیلیورکه « محمدی شریعتی طوتان خلقی پك دقت ایله کوزه‌تمك ، اونلر آراسنده‌کی هر بر حرکته قارشی احتیاط اوزره بولنمق حقنده قافقاسیا والیسنه کوندردیکمز فرمانك بر نسخه‌سنی سزه‌ده کوندروب اوراده یازیلان تعلیمات موجبنجه ایش کورمکی امر ایدییورز»(۲). ایکنجی قاته‌رینا مسلمانلره اولان « عاطفت » نی اکمال ایتمك ایچون، کندیسنك « جنرال ـ باروجیکی » ایغلستروملك تنسیبی یوزندن ، ایکنجی تورك ـ روس محاربه‌سینك شدتلی کونلرنده ، یعنی ۱۷۸۸ سنه‌سنك ۲۲ ایلولنده « ملالر وباشقه مسلمان روحانیلری تعیین ایتمك وروسیه‌ده‌یاشایان مسلمان روحانی منصب صاحبلرینی اداره ایتمك ایچون اوفا شهرنده برروحانی مجلس قورمق » حقنده بارون ایغلستروم نامنه برفرمان چیقارمامش وعینی‌زمانده روسیه‌ده‌کی بوتون مسلمانلر ایچون مفتی تعیین ایتمك حقنده « سه‌نات » ده برفرمان‌ویرمشدر(۳). واقعا ، کله‌جك ۱۷۸۹ سنه‌سی بارون ایغلستروم اوفا شهرنده (اورنبورغ محمدی روحانی مجلسی) تسمیه ایدیلن دینی مؤسسه‌یی آچمشدر .

ایلك مفتی محمدجان حسین ـ قاته‌رینا حکومتی بودینی مؤسسه‌یی (دوخوونی صوبرانیا) تأسیس ایدرکن ، البت ، کندیسنك سیاسی أمللرینی برنجی پلانده طوتمشدر. بو ، شوندن آچیقجه کورونیور ، که مسلمانلر ایچون آچیلمش دینی مؤسسه‌یه رئیس سچمه‌یی مسلمانلرك کندیلرینه حواله ایتمك نه‌کزر ، مفتی تعیین ایدرکن اونلرك رأیلری بیله آلنمامشدر : حکومت کندیسنك « خدمت » لری پیشنده قوشان دالقاووق برملایی طوتوب ، مسلمانلره مفتیلك تعیین ایدیویرمشدر . اشبو

(۱) غراف ایغلستروم آرشیفی .

(۲) کنه اوراده

(۳) قاته‌رینانك بوفرمانلری « روسیه ایمپراطورلغنك مکمل قانونلر مجموعه‌سنك ۲۲ نجی جلدنده ۱۶۷۱۰ ـ و ۱۶۷۲ » صایلرده درج اولنمشدر

قارغالی قصبه‌سی ملاسنك بزم نقطهٔ‌نظردن منکشف‌اولان خدمتلر باشاردیغی ، روس خزینه‌سندن آیلق آلدیغی، شو «خدمتلر» واسطه‌سیله کندیسنه جاه‌واقبال آراشدیردیغی قاترینانك ایغلستروممه یازدیغی یارلیقلرندن ایی آکلاشیلیور . ایمپراطوریچه ۱۷۸۵ سنه‌سی ۷ نیسان تاریخیله ایغلستروممه یازدیغی بر یارلیغنده دییورکه : «اوفا نامه‌ستنه‌چیستواسی » [۱] سعید قصبه‌سی (قارغالی) آخوندی محمد جان حسین اوغلیغی اونك اهلیق یوزندن ، کندی تنسیبکزه کوره ، اوراده‌کی حدودایشلرینده، طیش یوردلره دائرخدمتلرده قوللانکز! کندیسنه ییللق ۱۵۰ روبل معاش ویره‌جکز » [۲] . ۱۷۸٦ سنه‌سی ۹ آغستوسده ویرلمش اولان‌یارلیقده یازیلیور: «کندی یانکزده‌حدود ایشلرینده واوراده‌کی باشقا خدمتلرده قوللانمق ایچون طوتولان آخوند محمد جان حسین اوغلنك صمیمیت ایله ایش کورمه‌سی حقنده شهادت ویردیککزدن طولایی اونك معاشینی ۳۰۰ روبله قادار آرتیرمایی امر ایدییورز» [۳]. عینی‌ییلك تشرین‌ثانی ۲ سنده ویرلمش اولان یارلیق ایله محمد جان آخوندك آیلغنه ۲۰۰ روبل داها ضم ایدلمش وکندیسنه‌ده «اورنبورغ اولکه‌سینك برنجی آخوندی» عنوانی ویرلمشدر [٤].

اوفا دینی مجلسی آچیلنجه اشبو آدام مسلمانلرك دینی‌رئیسی اولاراق‌تعیین ایدلمشدر . بوکیمسه مفتی اولدقدن صوکراده روس حکومتنه سیاسی آژانلق ایتمشدر . مرجانی ، کندیسنك بك‌جوق حادثه‌لره یالکز ایما ایله کچمك عادتی اوزره ، برنجی قسم «مستفادالاخبار» نده قازاق خانلری حقنده سویله‌رکن ،

---

[۱] وقتیله شیمدیکی‌اورنبورغ، اوفا، سامارو‌سمبرولایتلری‌طوپدن براداره‌یه تابع ایدیلر ، که اداره مرکزی بعضاً اوفاده ، بعضاً اورنبورغده بولندیغندن ، عینی اولکه کاه‌اورنبورغ اولکه‌سی (اورنبوغسکی کرای) دییه،کاه « اوفا ـ سمبرنامه‌ستنه‌چیستواسی» دییه‌تعبیر اولنمشدر. بزم «دوخوونی‌صوبرانیا»نك اوفاده‌بولندیغی حالده «اورنبورغسکی» دییه آدلانمه‌سی بوندن ایله‌ری کلیور .

[۲] غراف ایغلستروم آرشیفی .

[۳] کنه اوراده .

[٤] کنه اوراده .

بعض قازاقلرك اشبو محمدجان مفتی او كودی بوزندن روس تابعلكینه كردكلرینی برایكی كلمه ایله یادایدوب كچیور [١] . محمدجان مفتینك ١٧٩٧ سنه‌سی آغستوسنده، دیمك ایمپراطور برنجی پاویل كونلرنده (قوندا) صوبی بوینه كیده‌رك، ایغلستروم پلانی موجبنجه ترتیب ایدلمش قازاق-قیرغیز مشاوره مجلسینی آچدیغینی وه قازاقلرك كیدیش وحركتینی كوزه‌ته‌مك ایچون، برمدت اوراده قالدیغینی آ. له‌فشین یازیور [٢] .

اورنبورغ روحانی مجلسی وقازاقلر — حیرت اولنه‌جق برایشدر، كه ایكنجی قاته‌رینا حكومتی قازاق-قیرغیزلر ایچون مسجدلر، مدرسه‌لر تأسیس ایتدیردیكی حالده، بومسلمانلری « اورنبورغ دوخوونی صوبرانیاه سی نظارتندن طیشاری براقمشدر . حتی صوكرالری كچی یوز واورتا یوز (سیبریا) قازاقلرینك مختاریتلی اداره‌سی بوسبوتون الغا ایدلدكدن ، جایق (اورال) ایرماغینك اوته طرفی « طیش » لقدن ، « ایچ » لكه دوندرلدكدن صوكراده روس حكومتی قازاق - قیرغیزلر ایچون نه آیریجه بر « دوخوونی صوبرانیا » تأسیس ایتمش ونه‌ده اونلری (اورنبورغ دوخوونی صوبرانیا) اداره‌سنه باغلامش . جونكه اونه‌كی ، حكومت حسابنه مسجد ومدرسه تأسیس ایدیشلر ، «روحانی مجلس» قوروشلر ، هپسی آنجاق داهاروس بویوندروغی آلتینه دوشمه‌مش

---

[١] اوفا مفتیلری وایدیل بوینك معروف دین عالملری وسائر معروف ذاتلرینك ترجمهٔ حاللرینی احتوا ایده‌ن ایكنجی قسم « مستفادالاخبار » شیمدی بم الده بولنمدیغندن ، محمد جان مفتی حقنده اوراده نه‌لر یازلدیغنی بیله‌میورم . اونك حقنده رضاءالدین افندی طرفندن یازلمش شیلرده الده یوقدر . ١٩١٤ سنه‌سی چیقمش اولان ١٤ نومرو « شورا » مجموعه‌سنده بوكیمسه‌نك براوكودی باصلمشدی . شومناسبتله رضاءالدین افندی طرفندن ، بوآدامك دین علملرنده پك جاهل اولدیغنه دلالت ایده‌ن ایكی خطاسی كوسترلمشدر . ١) اوكودده « الاشیا تعرف باضدادها » دنیلن عربجه سوزك حدیث اولدیغی ادعا ایدلمش ، رضا افندی بونك حدیث اولمایوب ، آنجاق عادی عربجه برجمله‌دن عبارت اولدیغنی قید ایدییور . ٢) بوندن‌ده بدتری محمد جان مفتی بواوكودنده بقره سوره‌سینك قرآنده برنجی سوره اولدیغنی یازییور . بوكونكی مفتی ایسه ، بقره سوره‌سنك برنجی سوره اولمایوب ، ایكنجی سوره اولدیغنی ایغلستروم مفتیسنك خاطرینه دوشوریور .

[٢] « قیرغیز - قازاق اوردالری وقیرلرینی تصویر » جلد ٢ صحیفه ٣١٩ .

مسلمان تورکلری یاواشدیرمق مقصدیله یاپیلان سیاسی تدبیرلردن عبارت ایدیلر. ۱۸ نجی عصر چیقارکن ایسه، آرتیق او کبی تدبیرلره احتیاج قالمامشدی..

قازانده ایلك لیسه‌سنده تورك دیلی — مسلمانلر ایله اوزلاشمق و اونلرك آراسنده «دوستانه صوقولمق» تدبیرلرندن بری‌ده قازان ایلك غیمنازیا (لیسه) سنده تورك دیلی صنفی آچمقدر.

ایمپراطوریچه الیزابت پترو قیزی زماننده ۱۷۵۸ سنه‌سی قازانده ایلك روس غیمنازیا (لیسه) سی آچیلمش ایدی. لیسه آچیلدیغندن اون سنه گچدکدن صوکرا ایکنجی قاته‌رینا زماننده «تاتارجه‌دن روسجه‌یه و بالعکس ترجمه ایدن ماهر دیلماجلرك لزومی دقته آلاراق» بومکتبده تورك دیلی تعلیم ایتمکه قرار ویرلمش وقاته‌رینانك ۱۷۶۹ سنه‌سنك ۱۲ مایسنده چیقمش فرماننده بویله دیلمشدر: «قازان لیسه‌سنده، ایسته‌ین طلبه‌لر ایچون تورك دیلی درسلری صنفی آچیلسون. قازانده اسکی ویکی بیسته تاتارلرینك مبعوثی (۱) و اوراده‌کی ترسانه اداره‌سنده دیلماج (ترجمان) اولان سعید خلفه اوغلی معلملکه تعیین ایدلسون و کندیسی «ولایت ترجمانی» رتبه‌سنه ترفیع ایدیلوب، آیریجه معاش تخصیص ایدلسون، او کندیسی وچوجوقلری نفوس ویرگوسندن عفو ایدلسونلر، تا که بوسایه‌ده او، کندیسنه یوکله‌تلمش دیلماجلق و معلملك خدمتلرینی حقیله ایفا ایده‌بیلسون و اولادی‌ده دولت خدمتی ایچون لازم اولان تربیه‌یی کوره‌بیلسونلر» (۲).

لیسه‌ده تورك دیلی درسلری ۱۷۶۹ سنه‌سنك ٥ تشرین ثانیسنده باشلانمشدی.

---

(۱) بوقاریده‌چیزکی آلتنده ذکر ایدلمش «یکی قانونلر لائحه‌سی ترتیب ایتمك قومیسیونی» نده سعید خلفه اوغلی‌ده مبعوث اولمش. بوقومیسیونده قازان یوردی وغربی سبر تورکلرینك ۲٤ مبعوثی وار ایدی، که ۱۸٦۱ ده چیقمش اولان «روسکی وه‌ستنیك» مجموعه‌سنك ۱۲ نجی جلدینه علاوه ایدلمش «ده‌پوته افندیلرك اسملکی» نده آدلری مذکوردر.

(۲) ولادیمیروف: «قازان ایلك لیسه‌سی حقنده تاریخی یازی» جلد ۱. قازان ۱۸٦۷ ییل.

تورك دیلی معلملری اولاده خلفه اوغللری — قازان ایلك لیسه‌سنده تورك دیلی معلملکی اوزون زمانلر ارثی اولاراق ، خلفه اوغللری (خالفینلر) عائله‌سنده قالمشدر (١). سعیددن صوكره ١٧٨٥ سنه‌سنك مارتنده بومأموریته اونك اوغلی اسحاق کیرمش و ١٨٠٠ سنه‌سی ایسه اوغلی ابراهیم کلمشدر . بوصوکنجیسی لیسه خدمتنده ایکن ١٨٢٨ سنه‌سی اولمشدر. خلفه اوغللرینك لسان تعلیمی حقنده پروفسور (قوواله‌وسکی) دییور ، که اونلرك تعلیم اصولی قیصه‌جه صرف ، نحو قاعده‌لری ، تورکجه‌دن (قازان تورکجه‌سی) روسجه‌یه وبالعکس ترجمه ایتمه‌یه ومکالمه واسطه‌لریله بولسانی عملی صورتده اوکره‌تمه‌یه معطوف ایدی . بونلرك مکتبندن برچوق متخصصلر یتیشمشدر، که دولت خدمتنك مختلف باماقلرنده حکومتك بکله‌دیکی حقیله ایفا ایتمشلردر [٢] . مستشرق ومیسیونر نیقولا ایلمینسکی ایسه، خلفه‌اوغللرینی جانلی خلق دیلنه اهمیت ویرمیوب ، اوزمانکی ملالر کبی ، یاپمه « کتاب دیلی » ایله اوغراشماقله تعییب ایدیور [٣] .

سعید خلفه اوغلی تورك دیلی معلمکنده — قازان ایلك لیسه‌سنده تورك دیلی صنفی آچیلدیغنده هیچ بردرس کتابی یوقدی. بوندطولانی موسقوا دارالفنونی، لیسه مدیرینه مکتوب یازوب تورك دیلی درس کتابلرینی قازانده‌کی روحانی مکتبدن صورمایی امر ایتمشدی. چونکه بومکتبده دونمه‌تورك شاکردلری‌ده بولونیوردی. اوراده‌تورك‌دیلی درس کتابلری‌بولونمشمی، یوقمی، — بوخصوصده بتم منبعم سکوت ایدیور [٤] . لاکین‌شوراسی معلومدر، که سعیدخانی کندیسی برقازان تورکجه‌سی الفباسی ترتیب ایتمش وآکلاشیلان، ایشلك باشنده الیازیسی

(١) خلفه اوغللرینه عائد منبعلر ایچون زکی ولیدی بکه مدیونم .

[٢] « قازان دارالفنوننده آسیا دیللرینی اوکره‌تمه‌نك کیدیشی وموفقیتلرینه برنظر» صحیفه ٤ .

[٣] « تورك‌-تاتار دیلی درسلرینه باشلانغیچ » آدلی اثری.

[٤] یمنی‌و. ولادیمروفك« قازان ایلك لیسه‌سی حقنده تاریخی یازی» آدلی اثرینك ١نجی جلدی .

حالنده قوللانلمش و آنجاق ١٧٧٨ سنه‌سی موسقوا دارالفنونی مطبعه‌سنده باصلمش وعینی ییلك ١٤ ایلولنده قازان لیسه‌سنه ١٠٠ نسخه کونده‌ریلمشدر [١] . سعید خلفی بر روسجه - تورکجه لغت‌ده ترتیب ایتمشدر، که طبع اولونمه‌دن قالمشدر [٢] . (ص. بولیچ) نامنده‌کی روس مؤلفی دییور، که ١٨ نجی عصرده‌کی غیر روس الیازیسی لغت کتابلری صیراسنده بو لغت کتابی‌اك بویوکیدر، که تقریباً ٢٥ بیك سوزی احتوا ایدیور. آکلاشیلان اثرك مؤلفی قازان ایلك لیسه‌سنده تورك - تاتار دیلی معلمی سعید خالفندر [٣] . بو سوزلك (لغت کتابی) اوچ قسمه بولنمشدر، که قرق اوچ صحیفه‌دن عبارت ایکنجی قسمی قازان تورکجه‌سنی طوغری اوقوما ویازمانك قاعده‌لرینی احتوا ایدیور [٤] .

ابراهیم خلفه اوغلی — اسحاق خلفی اوغلی ابراهیمك قازان ایلك لیسه‌سنده قازان تورکجه‌سی معلملکنه تعیینی ١٨٠٠ نجی سنه‌سی، یعنی ایکنجی قاته‌رینا اولدکدن صوکرا واقع اولمش ایسه‌ده خلفه اوغللرینه بر داها عودت ایتمه‌مك ایچون اوکا عائد معلوماتی ده بوراده یازمایی مناسب بولویوردم. او، ١٨١٢ سنه‌سی قازان دارالفنوننده تورك دیلی معلملکنه‌ده تعیین اولنمش و ١٨٢٣ نجی سنه‌سی ایسه عینی دارالفنونده شرق ادبیاتی مدرس معاونلکنه سچلمشدر . ابراهیم خلفی کندیسندن صوکرا ادبی ایزلرده براقشدر. ١٨٠٩ سنه‌سی قازان ایلك لیسه‌سی

---

[١] ص. بولیچك دیدیکنه کوره، بو مطبوع الفبانك بر نسخه‌سی پترسبورغ دارالفنونی کتبخانه‌سنده وارمش («روسیه‌ده دیل بیلکیسی تاریخی» صحیفه ٤٢٥) .

[٢] بو لغتك یازمه نسخه‌لری پترسبورغ عمومی کتبخانه‌سنده، قازان دارالفنونی کتبخانه‌سنده، پترسبورغده‌کی آسیا موزه‌خانه‌سنده وارمش. لاکین سعید خلفی آدی آنجاق شو صوکنجی نسخه‌ده یازیلی ایمش، که ایشته بونك یاردیمیله اثرك سعید تألیفی اولدیغی آکلاشلمشدر. (ص. بولیچك عینی اثری، صحیفه ٤٢٦) .

[٣] عینی اثری: صحیفه ٤٢٦ . [٤] ١٨٠٤ سنه‌سی باباس غیغانفك روسجه - تاتارجه لغتی طبع اولونوب، قازانه کونده‌ریلدکده پروفسور یاقوفکین دیمش ایدی، که کنه‌ز پوته‌مکینه اتحاف ایدلمش لغتك نسخه‌سی (یعنی سعید خلفی لغتی) ناصلسه طابولسکی شهرینه اوغرامش وانتحال اولوناراق بوتون یاکلشلقلری ونقصانلری ایله برابر باصلیویرمشدر. (ن. بولیچ: «قازان دارالفنونك ایلك ییللرندن»، جلد ١ صحیفه ١٥٢ (نوط) .

مطبعه‌سنده اونك تورك‌دیلی الفباسی وقاعده‌لکی [٤] باصلمش . بو، روسیه‌ده‌ حق بوتون آوروپاده قازان تورکجه‌سی ایچون مطبوع ایکنجی قاعده‌لك اولوب ، اوندن اول چیقمش ، پاپاس غیغانوف قاعده‌لکنه نسبةً داها مکمل ایمش [٥] . ١٨١٩ سنه‌سی دارالفنون طلبه‌سنه بر درس کتابی اولمق اوزره « احوال جنکیز خان وآقساق تیمر » آدلی کتابی نشرایتمشدی . کتابك باشینه تورکجه، روسجه مقدمه‌لر یازمش وصوکنه ایسه ٧ صحیفه‌لك لغتجه علاوه ایتمشدر. ١٨١٨ سنه‌سی ویانه‌ده چیقان « Fundgruben des Orients » مجموعه‌سنده ابراهیم خلفینك بر مقاله‌سی باصیلمشدر، که مؤلف اوراده « آلتون اوردا » خانی تیمورقوتلوقك مشهور یارلیغینی ایضاح ایتمشدر (١). ١٨٠٧ سنه‌سی

---

[٤] بوسوزی فرانسزجه « غرامه‌ر » ، آلمانجه « غراماتیك » سوزلری معناسنه قوللانیورم.

[٥] ابراهیم خلفینك شوالفبا ـ قاعده‌لکنك بر نسخه‌سی قازان دارالفنونی کتبخانه‌سنده موجودمش .

(١) اویغور حرفلری، اویغور، چغتای لهجه‌لرندن مخلوط بر دیل ایله یازلمش اولان شو یارلیغك بر نسخه‌سی ١٨١٣ سنه‌سی تورکیاده‌کی آوستریا ـ مجارستان ایلچیخانه‌سی مأمورلرندن (فون‌رآب) طرفندن استانبولده آله‌کچیریلوب ، مشهور مستشرق (هامه‌ر)ه کونده‌ریلمشدی . مستشرق کندیسی اویغور ـ چغتای دیللرینی بیلمه‌دیکندن بو یارلیغی ایضاح ایتمك ایچون قازان دارالفنونده‌کی مدرس (فره‌ن)ه کونده‌رمش ، به‌ریکی‌ده بو ایشی باشارمایی ابراهیم خلفه اوغلینه حواله ایتمشدر . صوکرالری بو یارلیق، مشهور آله‌کساندر کاظم بکك شاکردی وقازان دارالفنونی پروفسوری ایلیا بره‌زین طرفندن، داها صوکرالری نیقولا ایله ایلمینسکی ، ویلهلم رادلوف طرفنده‌ده شرح وایضاح ایدلمشدر. بو یارلیق پك چوق خطالی اولاراق، شهاب‌الدین مرجانینك ١ نجی قسم « مستفادالاخبار »نده‌ده درج اولنمشدر (صحیفه ١١٠ـ١١١) . رضانور بك « تورك تاریخی » نامنده‌کی اثرینك ، ٢ نجی جلدنده « تیمور قوتلوق خانك بر یارلغینی درج ایدییورم » دیدیکی حالده غالبا زکی‌ولیدی افندینك قازانده ١٨١٢ ده مطبوع « تورك وتاتار تاریخی »ندن نقلاً، یارلیغك آنجاق یاریسینی درج ایتمشدر . بنه درج ایدیله‌ن قداریسی، ولیدی افندی اثرنده‌کی کبی، پك خطالی اولدیغندن وسوزلر حقنده‌ده هیچ بر ایضاح ویرلمه‌دیکندن، یاپوله‌ر بر کتاب ایچون بونك اهمیتنی‌ده آکلایامیورم . بو یارلیق حقنده الك صوك علمی یازی آ. صامویلوویچك پترسبورغده ١٩١٨ سنه‌سی نشرایدلمش « آسیا مجموعه‌سی » نده چیقمش اولان (صحیفه ٨٨٨ ـ ١١٢٤) « تیمور قوتلوق یارلیغینه بر قاچ تصحیح »

آلمانیاده‌کی روستوق شهرندن قازان دارالفنونه مدرسلکه کتیرلمش وصو کرالری فن دنیاسنده بویوك اشتهار قازانمش (فره‌ن)، بزم ابراهیم خلفی ایله دوستلق پیدا ایتمش واونك یاردیمیله قازان تورکجه‌سنه آشنالانمش. ینه اونك واسطه‌سیله عالم ملالر ایله معارفه پیدا ایتمش، پترسبورغه کتدیکندن صو کراده ابراهیم ایله مناسبتی کسمه‌مشدر (۱). ۱۸۲۸ سنه‌سی ابراهیم خلفی، فره‌ن ایله برلکده مشهور خیوه خانی ابوالغازی بهادرخانك (شجرهٔ ترك) نامنده‌کی اثرینی نشرایتمشلر. بو باصمه‌نك باش طرفنه فره‌ن لاتینجه بر مقدمه یازمش، ابراهیم خلفی ده بو کتابك اهمیتی، اثرك مختلف یازمه نسخه‌لری، پروفسور فره‌ن و کتابك طابعی (غراف رومه‌نتسوف) حقنده بر خاتمه درج ایتمشدر. ینه کتابده منذ کوراسم خاصلرك الفبه صیراسی ایله ترتیب ایدلوب کتابك صو کنه علاوه اولونمش فهرستده ابراهیم خلفی طرفندن دوزولمشدر. ابراهیم خلفینك فره‌ن ایله برابر چالیشماسینه دائر و. ولادیمیرف شو سوزلری یازییور: «فره‌نك علمی خدمتلرینك قیمتینی دوشوره‌مکله برابر بوراده شونی ده قید ایتمه‌لی یز، که اونك « آلتون اوردا » Numismotipue (آقچه تتبعاتی) ینه دائر اثرلرینك اك چوق قسمی، و نشری اوکا نسبت ایدیله‌ن تاتار تاریخنه عائد اثرلر، شبهه‌سز، ابراهیم خلفی ایشیدرلر، چونکه فره‌ن روسیه‌یه کله‌دن اول تاتار ـ تورك دیلینی بیلمیوردی » (۲).

سرلوحه‌لی مقاله‌سی اولسه کرك. محرراوراده برقاچ کلمه‌لره مهم تصحیحلر یاپیور ویارلیغك هیچ ده اوریژینال برشی اولمایوب، قوپیه، حتی بوزوق بر قوپیه اولدیغی، اونك استانبولده اویغور، چغتای ادبیاتنه صراق اویانان ۱۵ و ۱٦ نجی میلادی عصرلرده یازلدیغینی ایله‌ری سوریبور.

(۱) ن. بولیچ : « قازان دارالفنوننك ایلك سنه‌لرنده » جلد ۱. صحیفه ۱٦۳.

(۲) « قازان ایلك لیسه‌سی حقنده تاریخی یازی » جلد ۱، صحیفه ۵۰

ایکنجی قاته‌رینادن صوکرا[۱].

قازانده عرب حروفاتی ایله ایلك مطبعه — قازان ایلك لیسه‌سنده شرق دیللری تعلیمی شرق کتابلری باصیلماسینی ده ایجاب ایتمشدر. ینه ۱۸ نجی عصرك صوکلرینه دوغری قازان تورکلری، حکومته مراجعت ایده‌رك، مسلمانجه دینی - اخلاق اثرلر باصمق ایچون قازانده عرب حرفلری ایله برمطبعه بولوندرماسینی رجا ایتمشلر[۲]. ایشته شو کبی سببلردن طولایی حکومت پترسبورغده‌کی آسیا مطبعه‌سنك ایکی دستگاهدن مرکب برقسمینی قازانه یوللایوب، ایلك قازان لیسه‌سی نظارتنه تسلیم ایتمشدر. شویله‌جه قازانده عرب حرفلری ایله ایلك مطبعه ۱۸۰۱ سنه‌سی، دیمك ایمپراطور ۱ نجی آله‌کساندر زماننده قورولمشدر. بومطبعه تورك ضابط وکیلی ابوالغازی بوراش اوغلنه کرایه ویرلمش وسانسورلغه‌ده عبدالرزاق اوغلی[۳] تعیین اولنمشدر. قارل فوقس: «بومطبعه‌ده‌کی ایشچیلرك هپسی تورکلر اولوب، یالکز مرکب ایله کاغدی روسلردن صاتین آلیورلر» دییور[۴].

مطبعه اوچ ییل بوراش اوغلی اداره‌سنده قالمش، شو اوچ ییل ظرفنده اوءآشاغیده‌کی کتابلری طبع ایتمشدر:

(۱) قاته‌رینانك وفاتی ۱۷۹۶ ده‌در.

(۲) و. ولادیمیروفك عینی اثری، جلد ۱، صحیفه ۷۱.

(۳) بنم کوردیکم روسجه منبعلرده بو کیمسه‌نك کندی آدی یازلمایوب یالکز فامیلیا آدی اولان «عبدالرزاقوف» ذکر ایدیلیور.

(٤) «احصائی واتنوغرافی جهتدن قازان تاتارلری». قازان ۱۸٤٤ ییل.

استوانی کتابی (۳۰۰۰ نسخه) ، « شرائط الایمان » یاخود « ایمان شرطی » (۱۱۰۰۰ نسخه) ، فوزالنجات (۳۰۰۰ نسخه) ، پرکولی یاخود پیر علی وصیتی (۱۲۰۰ نسخه) ، ثبات العاجزین (۱) (۳۰۰۰ (هفتیك (قرآننك یدیده بر قسمی) (۷۰۰۰ نسخه) ، قرآن شریف (۲۰۰۰ نسخه) « پاره‌له‌نمش (اجزاء) قرآن (۱۰۰۰ نسخه) ، مجموعی - ۳۱۲۰۰ نسخه تشکیل ایدیبور (۲) . ۱۸۰۷ سنه‌سی بومطبعه یوسف آپانای اداره‌سنده بولنمش . بو یلده ۱۹۰۰۰ نسخه « ایمان شرطی » ، ۳۰۰۰ نسخه هفتیك ، ۱۰۰۰ نسخه پرکولی ، ۱۲۰۰ نسخه استوانی ، ۱۲۰۰ ثبات العاجزین ، ۱۵۰۰ نسخه قرآن شریف باصلمشدر (۳) . ۱۸۰۷ سنه‌سی أولجه باصلمش بعض کتابلر ایله برابر « ثبات العاجزین » ایکی دفعه طبع اولنمش یته یکی بر کتاب (« سیف الملوك » کتابی) آرتمشدر . ۱۸۰۸ سنه‌سی‌ینه یکی بر اسم (« جواهر بهیه ») اوستەله‌نمشدر. ۱۸۱۹ سنه‌سی ابراهیم خلفی‌نك « احوال جنکیزخان واقساق « تیمر » باصلمش .

فوقسك دیدکنه کوره ، بومطبعه بر یونس اوغلی اجاره‌سنده بولونمش . اوزمان بومطبعه‌ده پك کوزه‌ل صورتده قرآن شریف طبع اولونمشدی ، که مجلد اولاراق ، مه‌کدرجه (یزلی) یپلاق پاپارنده یکرمی بش روبله صاتیلیوردی .

مطبعه‌نك لیسه نظارتنده‌کی یکرمی آلتی ییللق حیاتنده عرب حروفاتی ایله باصیلان کتابلرك انواعی پك آزدر : چونکه قرآن ایله هفتیکی بر طرفه قویدقدن صوکرا یالکز سکز تورلو کتاب قالیور . چونکه مطبعه ۱۸۲۹ سنه‌سی دارالفنون اداره‌سینه ویریله‌دن مقدم شوسکز (قرآن وهفتیك ایله اون) اسمده‌کی

(۱) بو ایلك مطبوع کتابلردن « شرائط الایمان » او زمانلرده قازان تورکلرینه الفبا خدمتنی ایتمشدر ، که کیم اثری اولدیغی آچیق بللی دکلسه‌ده ، رضاء الدین فخر الدین افندی اونك مرتضی قطلغش اوغلی نامنده‌کی برملانك یاخود اونك شاکردلرندن برینك اثری اولدیغینی تخمین ایدیبور (« شورا » مجموعه‌سی ۱۹۰۸ ییل صانی ۲۱) . فوزالنجات فارسیدن ترجمه ایدلمش منظوم بر اثردر . « پیرعلی وصیتی » تورکیا تورکلرنجه معلوم محمد پیرعلی اسمنده‌کی ملا اثری اولان برمنظومه‌در . « ثبات العاجزین » صوفی الله‌یار نامنده‌کی بر تورکستان ملاسینك جغتای دیلنده یازلمش اولان منظوم اثریدر . کتاب لسان جهتنده اهمیتدن خالی دکلدر . مؤلفی میلاددن ۱۷۱۳ سنه‌سی وفات ایتمشدر .

(۲ بو استاتیستیق معلوماتی فوقسدن آلندی . (۳) فوقسدن .

كتابلردن باشقه هيچ بر كتاب طبع اولونمامشدر[١] . ينه بو مطبعه پك ضعيفمى اولمش ، نه دندر ، بيلمم ، بعض ييللرده اوراده بوتون سنه مدتجه يالكز بر كتاب باصيلا بيلمشدر.

«آسيا مطبعه سى» دارالفنونه اداره سنده — قازان ايلك ليسه سى نظارتنده كى «آسيا مطبعه سى» ١٨٢٩ سنه سى قازان دارالفنونى مطبعه سينه الحاق ايديلنجه يگيله نمش و بوتونله نمشدر . اوراده «شرائط الايمان» («ايمان شرطى») ، هفتيك وقرآن صيق صيق باصلمايه باشلامش و باصيلان كتابلرك انواعى ده آرتمشدر .

مثلا ، ١٨٣٤ سنه سى قرآن بر دفعه ٦٠٠٠ نسخه و ١٨٣٥ سنه سى ايسه ايكى دفعه باصلمشدر . ١٨٣٩ سنه سى « ايمان شرطى » و هفتيك ايكيشه ر دفعه و ايلك دفعه اولاراق « يوسف وزليخا » كتابى باصلمش ، ١٨٤١ ده « ثبات العاجزين » ايكى دفعه ، و برده رحمت الله اميرخان اوغلنك غره لكى (سالنامه - ييللق كتاب) باصلمش . ١٨٤٢ ده « ايمان شرطى » ، « هفتيك » و « قرآن » ايكيشه ر دفعه ينه «شوريده حال» نامنده كى بر كتاب باصلمش . ١٨٤٣ ده هفتيك اوچ دفعه ، ١٨٤٤ ده قرآن ينه (٤٠٠٠ نسخه) باصلمش . ١٨٤٥ ده پروفسور كاظم بيك ، كنديسى تصحيح ايده رك « مختصر الوقايه » ايله(٢) ، يازيجى زاده نك « محمديه » سنى طبع ايتدرمش وعينى ييلده ابراهيم حقينك « معرفتنامه » سى ، ترجمهٔ حاجى ابو المنيح البيسته وى ، « پندنامه » . لطائف خواجه نصر الدين ، « مهمة المسلمين » نامنده كى كتابلر باصلمش. ١٨٤٨ ده ايلك كره « باقرغان » ، « كسيك باش » ، « مليكه كتابى » ، « بدوام » ، « حكيم آتا » كتابلرى طبع اولنمشدرلر .

١٨٤٧ ده ايلك دفعه « آخرزمان » (« تق عجب ») كتابى ، تعبيرنامه ينه پك چوق « تهليل » لر ، « حزبلر » ، « دعالقلر » - فلانلر و پروفسور كاظم بيك شرحلرى و مقدمه سى ايله ثبات العاجزين باصيلمش. ١٨٤٨ ده باشماق شريف، «يادريم آلما كتابى» مهر شريف، قدح النور- تفسير أبجد، قصهٔ سليمان ينه بر چوق دعالقلر، اوفاق- توفه ك عربجه رساله لر باصلمش. ١٨٤٩ ده

(١) بن بو سوزى آقادهميك Dorn ك Bulletin de L' academie Imperiale des science de St Petersbourg„ كى ١١ نجى جلدنده باصلمش اولان، « قازانده عربجه ، فرسجه و توركجه كتابلرك اسملكى » نه استناداً سويلوورم .

(٢) ٦٠٠٠ نسخه باصلمش وقيصه برزمان ايچنده صاتيلوب بيتمشدر (« روسكى آرخيف » مجموعه سى : ١٨٩٤ ييل ، ٢ نجى كتاب ، صحيفه ٢٨١ .

پروفسور بەزەرین « شیبانی نامە »نی طبع ایتدیرمش بنە ایمان معناسی ، معجزات‌النبی وباشقەلر باصلمش . ١٨٥٠دە ایلك‌دفعە « رسالۂ‌عزیزە » (« ثبات‌العاجزین » شرحی)، رونق‌الاسلام وبرچوق دعالقلر ، طلسملر ، قصیدەلر - فلانلر باصلمش . ١٨٥١دە طوطی نامە ، رسالۂ نور نامە ودارالفنون معلمی آلمان یوسف غوتوالد طرفندن علی بدخشانی‌نك « خلاصة‌الخالصە » نام اثری و٢٨ اسمدە مختلف‌اوفاق رسالەلر ، یاپراقلر (دعالقلر - فلانلر) باصلمش . ١٨٥٢دە باصیلمش شیلردن آقادەمیك Dorn ١٦ اسم ذکر ایدیور، فقط بونلر ایچندە یکی شیلر یوقدر . ١٨٤٢دن ١٨٥٢یە قادار کچەن اون سنە ایچندە دارالفنون مطبعەسندە ٢٣٦٠٠ نسخە بوتون‌قرآن ٤٤٣٠٠ نسخەهفتیك ، ٢/١-٢/١١ فورمالق٤٠ مختلف اسمدەکی رسالەلر ، دعالقلر، طلسملر ، حزبلر ، وردلر وامثالی بر قاچ کرە ، متعدد نسخەلر طبع اولنمشدرلر (١) .

١٨٤٠ سنەسی‌قازاندە آلمان (لودویك شوتس)مطبعەسی قورولمشدر،کە ١٨٤٩ سنەسی بو مطبعە قوقووین (کوکوین) النە کچمش . ١٨٤٣ سنەسی تورك‌رحیم‌جان سعید اوغلی مطبعەسی قورولمش . بوذات اوتوزدفعەدن زیادە قرآن وهفتیك طبع ایتمش (١٦٤٣ - ١٦٦٢) شو خصوصی مطبعەلردە عرب‌حروفاتی ایلە بك چوق‌اوفاق رسالەلر، یاپراقلرطبع اولونمشدر،کە بونلرك کوتو کاغدە باصلمش اولان ، کوتوجە ایشلەنمش قرآن ، هفتیك وباشقە کتابلری دارالفنون‌باصمەخانەسندە‌ایشلەنمش کتابلردن‌داهااوجوز صاتلدیغندن، فقرا حالی‌بە داها الوریشلی اولمشدر. بنەاوزمانلردەقازاندەتورك(چوکین‌ویحیا اوغللرینك) طاشباصمە خانەسی‌دە واردی. بوباصمەخانەدە ١٨٦٠ سنەسندە

---

(١) بو معلومات مذکور آقادەمیك Dorn طرفندن ترتیب‌ایدیلەن‌فهرستدن‌وپروفسور (قارل فویغەت) ك « قازان دارالفنونی علمی یازیلری » مجموعەسنك ١٨٥٣ سنەسی چیقمش‌اولان٢نجی کتابندەکی ، « ١٨٤٢دن ١٨٥٢یە قادار کچمش اولان ١٠ سنە ظرفندە قازان دارالفنوندە آسیا دیللری اوکرەنمەنك کیدیشی وموفقیتی حقندە برنظر» سرلوحەلی مقالەسندن آلندی. لاکین بورایە قادارقید ایدلمش کتابلرك هپسی‌دارالفنون مطبعەسندە باصلدیغنی کسدرەمیورم؛ چونکە Dorn کتابلرك‌باصلدیغی‌مطبعەیی کوستەرمیور. حال‌بوکە ١٨٤٠ سنەسندن اعتباراً قازاندە عرب حروفاتی ایلە باشقە مطبعەلردەواردی.

بر تجوید و ١٨٦١ده عبدالحکیم عبدالرشید اوغلی طرفندن چیزلمش اولان آوروپا وآسیا خریطه‌سی باصلمشدر(١)

شویله‌جه مطبعه‌لر چرغالیغنده خلقده ایسته‌ك آرتدیغندن اولسه کرکدر، که ١٨٥٣ سنه‌سی ظرفنده قرآن شریف یدی کره طبع اولنمشدر . عینی سنه‌ده ایلك دفعه « نصیحت الصالحین » کتابی باصلمش. قازان تورکاری آراسنده پك مشهور « فضائل الشهور » ایلك دفعه ١٨٥٤ده ، اویدیرما حدیثلر مجموعه‌سی اولان « قرق حدیث » کتابی ایلك دفعه ١٨٥٥ده ، قارغالی هبة‌الله ایشان اثری اولان « مجمع الآداب » منظومه‌سی ایلك کره ١٨٥٦ده باصلمشدر. ١٨٥٩ سنه‌سی مشهور مستشرق ومیسیونر نیقولا ایلمینسکی ریغوزی «قصص الانبیاء»سنك اصل جغتایجه‌سنی طبع ایتدیرمشدر(٢). عینی سنه‌ده صالحجان کوکلاش اوغلنك « دیوان حکایات تاتار » (٣) نامنده‌کی اثری ، صوفی‌الله‌یارك « مرادالعارفین»ی تاج‌الدین کاینااوینك هفتیك تفسیری باصلمشدر . ١٨٦٠ ده ایسه وهاب اوغلینك روس الفباسی ، قیوم ناصرینك « قیسقه‌جه تاتار قاعده‌لری » ، « کتاب دیوان رضابی » ، « راحت دل » منظومه‌سی ، حلبی صغیر ترجمه‌سی باصلمش. ١٨٦١ د. « انوار العاشقین» هفتیك تفسیری باصلمش . ١٨٦٢ ده قیرغیز لهجه‌سیله « ایرطارغین»(٤) «منهزاقلی علم حال» « ایکی حاجینك رحلت نامه‌لری » (٥) طبع اولونمش . « شروط الصلاة » کتابی ایلك دفعه ١٨٦٣ ده ، کتاب الالباب ، کنجینهٔ حکمت ابوعلی سینا ١٨٦٤ده ، « آلتی

---

(١) شیمدیکی مفتی تاریخچی رضاافندی فخرالدین بوخریطه‌یی کورمش ؛ خریطه‌نك بویی ٧٤ سانتیمتره اکی ٥٨ سانتیمتره اولوب، سوزلری لطف‌الله‌الاتی نامنده‌کی بری یازمشدر. رضا افندی: « بوندن یارم عصر اول شوکبی کوزه‌ل خریطه یاپمش اولان ذاتلری نه‌دن اونوتمشز عجبا ؟» دییور (« شورا » مجموعه‌سی ١٩٠٨ییل صایی ٢٤).

(٢) ن . ایلمینسکی طرفندن قازانده ١٨٥٧ سنه‌سی طبع ایتدیرلمش جغتایجه قلاسیك اثرلردن اولان « بابرنامه » نم استفاده ایتدیکم ایستانستیق منبعلرنده، بیلمم نه‌دندر ، قید ایدلمه‌دن قالمشدر .

(٣) صالحجان کوکلاش اوغلی اورنبورغده‌کی قاده‌ت قورپوصی (حربیه مکتبی) تورك دیلی معاملکی ایتمشدر ، که شو کتابی اوراده‌کی تورك طلبه‌لر ایچون درس کتابی اولاراق ترتیب ایتمشدر .

(٤) بو منظوم اثری‌ده نیقولا ایلمینسکی طبع ایتدیرمشدر .

(٥) رضا افندی فخرالدین بو اثری ١٩٠٣ سنه‌سی کندی طرفندن مهم شرحلر علاوه‌سیله « اسماعیل سیاحتی » اسمیله یکیدن طبع ایتدیرمشدی .

پارمق، «تعليم الصلاة » ، بخارى زاده ، مرشد المتأهلين ١٨٦٥ ده طبع اولنمشدرلر (١).
باباس بەفيم مالوف ١٨٥٥ سنه سنه قادار كچمش اولان اون ييل اچنده يالكز دار الفنون مطبعه سنده
باصيلان كتابلرك استاتيستيقينى ايراد ايديبور . بز بو استاتيستيقدن آنجاق جالب دقت
اولان بعضى رقملرى آليورز . شو اون سنه ظرفنده : « ايمان شرطى » ١٤٧٦٠٠
نسخه ، مهر شريف - ٩٣٦٠٠ نسخه ، هفتيك ٧٦٠٠٠ نسخه ، ياسين (يس) -
٥٤٠٠٠ نسخه ، « فضائل الشهور » - ٥٤٠٠٠ نسخه ، ام الصبيان - ٥٤٨٠٠ نسخه ،
نورنامه - ٢٤٠٠٠ نسخه ، قرق حديث - ٢٤٠٠٠ نسخه ، تاتار كاليندارى ٢١٦٠٠
نسخه ، مجمع الآداب - ٢٠٤٠٠ نسخه ، قرآن - ١٩٢٠٠ نسخه ، رسالهٔ عزيزه -
١٥٦٠٠ نسخه و هفتيك تفسيرى - ٥٦٠٠ ١ نسخه طبع اولنمشدرلر. مالوف استاتيستيقنه
كوره شو اون سنه اچنده دار الفنون باصمه خانه سنده توركچه ، عربچه باصلمش كتابلرك
نسخه صاييسى - ١٠٨٤٣٢٠ در (٢) .

كتابلر باصيلماسينك تجربه لرى — ١٨ نجى عصرك صوكلرنده اسلام دينى حكومت طرفندن طانيلوب ، يوقاريده كورديكمز وجهله ، (دوخوونى صوبرانيا) آچيلمش ، مفتى تعيين ايدلمش ايسه ده ، بو حادثه يالكز حكومتك اسلام دينه و مسلمان دين ارلرينك حكومته مناسبتنى يولنه قويمشدر . يوقسه ، بويوزدن بزم يوردمزده اسلام دينينك قوتلنه سنه ، مسلمانچه - توركچه اوقوما - اوقوتما ايشلرينك دوزەلمەسينه يول آچيلمامشدر . اوفا (روحانى مجلسى) نه مكتب مدرسه لر ، قورسلر آچمق ، درس كتابلرى يازمق ايچون حقوق و تخصيصات ويرلمش اولا ايدى ، البت او وقتده كى ايشلره يول آچيلمش اولوردى . لاكين اوفا روحانى مجلسينه مكتب - مدرسه لر آچمايه تشبث حقوقى ويرلمك شويله طورسون ، حتى موجود تعليم يورتلرينه نظارت حقى بيله ويرلمه مشدى . بودينى مؤسسه نك «قوتى و نفوذ دائره سى » روسيه ايمپراطورلغى قانونلرى صووودينك ١١ نجى جلد برنجى قطعه ، دردنجى كتاب ، ٢ نجى قسم ٢ نجى فصلك ١٤٢٤ نجى ماده سنده

---

(١) بز بوراده هر سنه قارشيسنده حجمى ياخود محتوياتى اعتباريله آز چوق اهميتلى اولان كتابلرى قيد ايتدك. يوقسه هر سنه ده برقاچ (بعضاً ٣٠ اسمه بالغ اولويور) كتاب باصلمشدر .

(٢) « پرووسلوونى سابه سه دنيك » مجموعه سى ١٨٦٨ سنه سنك توز كتابى .

كوسته‌رلمشـدر . اوراده مكتب و مدرسه‌لره نظارت دنيله‌ن ماده‌يه ايما بيله يوقدر (١) . روحانى مجلسه ملااولاجق كيشيلرى امتحان ايتمك حق ويرلديكى حالده ، بو مجلسك ايى ، اهليتلى ملالر يتيشديرمك ، خلقده اوقور - يازارلرى چوغالتمق تشبثاتنده بولونديغى بللى دكلدر .

مكتبلر اولكى كبى بيلكيسى آزملالر النده قالمشدى ، يازما قرآن و كتابلر ايسه پك آز ايدى .

ايشته شويله بر زمانده قازانده كتابلر طبع ايديلمه‌يه باشلاماسى تام وقتنده اولمشدر . بوراش اوغلى اداره‌سنده‌كى مطبعه‌ده باصيلوب چيقان قرآن ، هفتيك [٢] و « ايمان شرطى » وباشقه كتابلر پك چابوق طاغيلمايه باشلامش ، مطبوع كتابلره طلب كوندن - كونه آرتمشـدر . بو آرتيش ، كتـابلرك هر ييللق استانيدسيقندن آچيقجه كورونيور . باصمه كتابلر چوغالنجه ملالر ايچه‌جانلانمشلر ، اهاليده اوقور - يازارلرك عددى آرتمايه يوز طوتمش . پروفسور قارل فوقس قازانده ١٨٤٤ سنه‌سى مطبوع اثرنده يازيوركه : « ملالر قرآن تعليماتى يالكز شهرلرده دكل اك فقير كويلرده‌بيله پك موفقيتله نشرايديورلر . همان ، همان هر بر ملانك أونده عادتا برمكتب واردر ، كه او اوراده عرب ديلى اوكره‌تير ، قرآن وشريعتى آكلاتير [٣] . ١٨٥٣ دن ١٨٥٩ سنه‌سنه قادارلچن يدى ييل ظرفنده قازانده باصيلمش قرآن ، هفتيك و « ايمان شرطى » نك عددينى كوسته‌رن رقملر آقاده‌ميك Dorn ى حيرته دوشورمش [٤] . زيرا بو مدت ظرفنـده ٨٢٣٠٠

---

(١) فريم « دوخوونى پراولينياسى » (روحانى اداره‌سى) نه مكتب ومدرسه‌لره نظارت حق خالى كنيش طرزده ويرلمشدر . (عينى ١١ نجى جلدك برنجى قطعهٔ برنجى قسمنده‌كى ١٣٨٤ - ١٣٨٨ و ١٣٨٩ ماده‌لر) .

[٢] هفتيك قرآن كريمك يديه‌برى ديمكدركه بعض سوره‌لرى جامع اولمق اوزره طبع ايديليوردى .

[٣] « قازان تاتارلرى » ٢٣-٢٤ صحيفه‌لر .

[٤] « بيولله‌تن‌ده آقاده‌مى » ده‌كى مقاله‌سنده .

نسخه قرآن ، ١٦٥٩٠٠ نسخه هفتیك ، ٧٧٥٠٠ نسخه «ایمان شرطی» نشر اولنمشدر [١] .

١٩ نجی عصرك ایلك ربعنده قازان توركلرینك فكرودرایت اربابی ایدیل بویی مسلمانلری آراسنه دینی كتابلری چوقچه طاغیتمایه باشقه بر حالده سوق ایتمش ایمش. قازان ایلك لیسه‌سی باسمه‌خانه‌سی حقنده قارل فوقس یازیور : «بیبل (مقدس كتاب) جمعیتلری كونلرنده «آسیا مطبعه‌سی» نده بن آیریجه فعالیت كوردم. او كونلرده تاتارلر كندی دین كتابلرینی، طبق بزم كی بویوك براجتهاد ایله نشرایدیورلردی»(٢). پاپاس ی. مالوف ایسه بویله یازیور: «اوزمانكی احوال، مسلمانلری بوكتاب باصمق ایشنده آیریجه جدیتله چالیشمایه سوق ایدیوردی . معلوم اولدیغی اوزره ، ١٩ نجی عصرك ایلك اون یلنده روسیه‌ده «بیبل جمعیتلری» قورولمشدی. بوجمعیتلرك بعضلری دوغریدن‌دوغری‌یه مسلمانلره وباشقه غیر روسلره قارشی میسیونرلك هدفلرینی كوزه‌تیورلردی . مثلا ١٨١٥ سنه‌سی ایلول ١٨ نده آستراخانده بر «بیبل جمعیتی» قورولمش ایدی [٣]. ١٨١٨ سنه‌سی

[١] پروفسورقارل‌فوینه‌نك بوقاریده ذكر ایدلمش اولان‌مقاله‌سنده یازدیغنه‌كوره ، قازانده باصیلان قرآن، هفتیك وباشقه كتابلراوزمان روسیه محكومیتنده‌كی جمله مسلمانلر آراسنه طاغیلماقله قالمایوب ، توركستان ، خیوه وبوخارا یوردلرینه قادار كیدیورمش .

[٢] احصائی واتنوغرافی جهتدن قازان تاتارلری »

[٣] دربندلی حاجی قاسم كاظم بیك‌اوغلی‌اولوب‌مكمل مدرسه‌تحصیلی كورمش‌بولونان محمدعلی‌میرزا آستراخانده‌كی انكلیز بیبل‌جمعیتی میسیونرلری‌ایله اختلاط نتیجه‌سنده ١٨٢٣ سنه‌سنك یازنده‌خرستیانلغه دونمش‌وآله‌كساندر آدینی آلمش‌ایدی. آله‌كساندركاظم‌بیك‌قازان‌وپترسبورغ دارالفنونلرنده تورك وفرس دیللری مدرسلكی ایتدیكی ، علمه خدمتلری ومؤلفاتی اربابنه معلومدر . عجیبدر ، كه صوكرالری قاسم حاجینك ایكنجی زوجه‌سندن دوغمش عبدالستار میرزاده اورتودوقسلغه دونوب نیقولا اولمشدر، كه بوده برمدت قازان دارالفنوننده وبرنجی لیسه‌سنده توركدیلی معلملكی ایتمشدر. بوكا مشابه بر ارتداد قازان شهرنده‌ده واقع اولمشدی . شویله‌كه قازانده «كولبویی مدرسه‌سی» قلفه (خلیفه) لرندن (اوراده عبدالعلام‌صالحی افندی‌مدرس ایكن) صاحب‌كرای احمر اوغلی، میسیونرپاپاس ی. مالوفك صحبتلرینه مداومتی نتیجه‌سنده ١٨٩١ سنه‌سی اورتودوقسلغه

كانون ثانيسنك ٢ سنده آسترخان جمعيتنه بگزه‌ين بر « بيبل جمعيتى » قازانده‌ده آچيلمشدى . ايشته بو جمعيتلر ، خره‌ستيان دينى كتابلرينى ، « تنوير ايتمك » ايسته‌دكلرى خلقلرك ديللرينه چه‌ويروب ، باصوب طاغيتمايه كيريشديلر . اشبو روس وانكليزه « بيبل جمعيتلرى » نك فعاليتنى ، البت مسلمانلر سه‌زمه‌دن قالمادى : اونلر بو جمعيتلرك فعاليتى كيمه قارشى توجه ايدلديكنى بك ايى آكلايوب ، كنديلرينه دشمان اولان قوتى دفع ايتمه‌يه چاليشديلر واونلر « بيبل جمعيتلرى » نه نسبةً داها زياده ايش كورديلر . « آسيا مطبعه‌سى » ندن چيقان كتابلر يالكز مسلمانلر طرفندن اوقونمقله قالمايوب ، دونمه تاتارلر آراسينه‌ده صوقولاراق ، اونلرك قلبلرينه اسكى دينه دونمك طويغوسيني آشيلادى » [١] .

مسلمانلغه دونمك حركتلرى — ١٩ نجى عصرده بزم اجتماعى حياتمزده‌كى حادثه‌لرك برى وقتيله جبراً خره‌ستيانلغه دوندورولمش قارداشلريمزدن بويوك بر قسمنك (« يكى دونمه‌لر » ايچندن) شايان حيرت بر اصرار ايله يكيدن مسلمانلغه دونمك يولنده‌كى حركتلريدر . مسلمان توركلرى ، اونلرك خره‌ستيانلغه دوندورولمش قارداشلرندن آيرمق مقصديله باشقه يرلره نقل ايتمك ١٨ نجى عصرك صوكارينه دوغرى خايلى أكسيلمش ايدى . « كره‌شين تاتارلر » (دونمه قازان توركلرى) ك بر چوقلرى ، خصوصاً اونلرك صابيق كوى اهاليسنك اونده برندن آرتماديغى صورتده اونلرده واوراده‌كى مسلمانلرده باشقه محللره نقل ايديليورلردى . مالوفك ديديكنه كوره ، دين كتابلرينى چوغالدقدن صوكرا مسلمان توركلر « كره‌شينلر » ى يكيدن مسلمانلغه چه‌ويرمك فكرينه كلمشلر . همان ١٩ نجى عصرك باشنده بعضى ملالر ، آزلر « كره‌شينلر » ى مسلمانلغه ميل ايتديرمه‌يه باشلامشلر . ١٩٠٨ سنه‌سنده روس حكومتى « كره‌شينلر » ى

دونمشدى . بو آدامك محمدعلى كاظم بيك درجه‌سنده علم ايله اشتهارى يوق ايسه‌ده ، نيقولا ايلمنسكى اونى : « عالم ملا ، استعدادلى ، غيرتلى ، آرايجى ، متفكر ، فعال ، مسلمان ديللرينى اساسليجه بيلير ، مسلمان علملرينى‌ده ده‌رين اوكره‌نمش » ديبه توصيف ايديور (« نيقولا ايلمنسكينك پابه‌دونوصتسوفه يازدينى مكتوبلرى » ١١٩ نجى مكتوب ؛ صحيفه ٣٧١-٣٧٢) .

[١] « پرووسلوونى سابه‌سه‌دينك » ١٨٦٨ نجى ييل تموز كتابى .

خرەستیانلقدە طوتمق ایچون بعض تشبثلردە بولونمش . مثلا، نیژنی نووغورد پسقپوسی ایکنجی بنیامین زمانندە « کرەشین تاتارلر » ی « اغوا » ایتمەلری ایچون ملالرەپول ویرلمەسی حقندە بویورولدی . چیقمش. مسلمانلغەدونمك حرکتی نیژنی ولایتندە باشلامش ، برآز صوکرا قومشو قازان ولایتندەدە بەلیرمشدر . مالوفە کورە ، کتابلرك بوللغی بك‌چوق مسلمانلردە پروپاغاندا هوسی اویاندیرمش ، خرەستیانلقدن انحراف کوندن کونە آرتمش وپایلمشدر.

١٨١١ سنەسندە قازان ولایتی سپاس سانجاغی (کویوك) کوینك اون درت « کرەشین » (دونمەسی) مسلمانلغە چیقمشلر . ١٨٢٤ سنەسی چیستای سانجاغی (آقبار) ، (راماشکین) کویلرندەکی کرەشینلردن قرق‌درت کیشی رسماً مسلمانلغە چیقمق تشبثاتندە بولونمشلر، اوزون زمان‌چالیشوب چابالادقدن صوکرا مقصدلرینە ایرشمشلر : ١٨٢٧ سنەسی کانون‌ثانیسنك ٣ ندە حکومت اونلری رسماً مسلمان دیە طانیمغە مجبور اولمش . بو حادثە « قلباً چوقدن مسلمان اولان » [١] باشقا « کرەشین » لری‌دە قاناتلاندیرمش ، مذکوراوچ کویدن اهتدا ایدەنلرك تشبثی موفقیتلە بیتنجە، سائر یردەکی «مکرەەلر [٢] دە بوکبی تشبثلرە باشلامشلردر . اونلر ، مسلمانلغە دونمك حقندەکی استدعالرینی ابتدا ولایت ادارەلرینە ویریرلردی . صوکرالری ایسە بوکبی استرحاملر ایلە طوغریدن طوغری‌یە چارە مراجعت ایدییورلردی . ١٨٢٧ سنەسی بوکا دائر چارە اون درت استدعا ویرلمش : قازان ولایتندە ٩٧ کویدن (٧٢ کوی تەتش سانجاغندن ، ١٧ کوی‌زویە سانجاغندن و ٨ کوی چوبل سانجاغندن) ، سمبر ولایتندە ٤١ کویدن (٣١ کوی بووا سانجاغندن ، ١٠ کوی سمبر سانجاغندن ، ١ کوی ستاوروپول سانجاغندن)، دیمك کە قازان پسقپوسلغندن مجموعی ١٣٨ کویدن و ٢٠٠٠ کیشی طرفندن مسلمانلغە دونمك دعواسی

---

[١] اشبو طرناقلر ایچندەکی عبارە بابا‌س مالوفکدر .

[٢] جبراً خرەستیانلغە دوندورولمش تورکلری بزم ملالر شوبلە‌تعبیر ایدرلردی ، کە زورلانمش دیمکدر (١ نجی قسم « مستفادالاخبار » صحیفە ٣١) .

اورتايه آتلمش. بوكا قازان پسقپوسلغی طبشاریسنده‌كی «منحرف» لری‌ده علاوه ايدنجه مسلمانلغه دونمك ايسته‌ينلرك عددی ٢١٠٠ دن زياده‌يه چيقيور [١] . بو استدعالرك هپسينه چار (برنجی نيقولا) دن «آتقاز» (رد) جوابی كلمش . مقدس سينود ١٨٢٧ سنه‌سی حزيران ٢٣ نده قازان‌ه قانسيستوريا » (دينی اداره) ، سينه كونده‌رديكی بويوروغنده كندی طرفندن بو استدعالره بنه « قطعی آتقاز » اولديغی و اصرار ايده‌نلرك محكمه‌يه جلب ايديله‌جكلرينی بيلديرمش ايدی (٣) .

مسلمانلیغه انحراف ايده‌نلری اوكروتلمك — يكيدن اسلامه دونمك آرزوسنده بولونانلری اوكودله‌مك ايچون زويه ، ته‌قش سانجاقلرينه پروتويه‌ری (سوه‌تووبدوف) ، چوبل سانجاغينه پروتويه‌ری (غالبانسكی) ، سمبر ، بووا و ستاوروپول سانجاقلرينه پروتويه‌ری (ميلونوف) تعيين ايدلمشدی . قازان پسقپوسی واليلره مراجعت ايدوب ، اوكوتجيلره دنيوی مأمورلر طرفندن ياردیم ايدله‌سنی رجا ايتمشدی و « دينسزلكه » انحراف ايده‌نلره آكلاتمايه امر ايتمشدی ، كه اونلرك بويولده‌كی تشبثاتی غايت نامناسب وكناهدر هم‌ده بو كبی استرحاملر يالكز قبول ايدلمه‌مكله قالميوب ، چار حضرتلرينك مرحق ، عاطفق ، حدت و غضبه دونه‌رك ، استرحاجيلرك شدتلی جزايه اوغراماليری‌ده بك ممكندر . ١٨٢٧ سنه‌سی روحانی اوكوتجيلر ، ايسپراونيك (قائممقام)لر ، دوورەن پرەدوودیتللری (زادكان آغالری)، پوليس قوميسرلری ايله برلكده مسلمانلغه دونمك آرزو و تشبثنده بولنان توركلری اوكوتله‌مه‌يه كيرشمشلر . هر برنجود (محله) ده زورله كليسايه طوپلانيلان اهالی‌يی بر طرفدن « روحانی بابالر» اوكوتليورلر ، ديكر طرفدن مأمور آغالر تهديد ايديورلردی . « مكره » توركلر ايسه فوق‌العاده بر متانت ايله مقاومت ايتمشلر و بويوزدن بك آغير محنتلر چكمشلردر .

---

[١] « پرووسلوونی سابه‌سه‌دنيك » مجموعه‌سی : ١٨٦٨ سنه‌سنك تموز كتابی .
[٢] كنه اورادە .
(٣) « پرووسلوونی سابه‌سه‌دنيك» مجموعه‌سنك عينی سنه و عينی كتابی : صحيفه ١٣

کرك دنیوی مأمورلر ، کرك اوکودجی پاپاسلر، مرکزدن کلن امر موجبنجه ، مسلمانلغه دونمك تشبثنك رهبرلرینه پك زیاده دقت ایدر، اونلری دائما کوزه‌تله‌یوب طورور، کویلرنده بولونمازلرسه، باشقه یرلردن آراتدیرر، اونلرك اهالی ایله مناسبتنی کسمه‌یه چالیشیر ، اله کچه‌ن و صوچی تحقق ایدن رهبرلره « عبرت آمیز » جزالر ویرر اولمشلردر . مثلا ، زویه سانجاغی « کره‌شین » لری « اغوا » ایده‌ن ایکی ایوانوفك (۱) آرقالرینه اوتوزرقامچی اورولدقدن صوکرا زندانه آتلمش ایدیلر . برده عبدالخالق مولی اوغلی (روسجه آدی میخایل واسیلیه‌ف) اوزمانکی روس حکومت دائره‌لرینی پك مشغول ایتمشدر. بوآدامی « کره‌شین » لر وکیل اولاراق پترسبورغه یوللامشلردی . پك چوق « کره‌شین » لر بوآدامه بیوك اومودلر باغلادقلرندن، یوکسه‌ك منصب صاحبلری اونی هرحالده أله آلمایه قرار ویرمشلر . اونك حقنده مقدس سینود اوبه‌ر پروقورووری ایله داخلیه ناظری جنرال (بیککه‌ندورف) مخابره ایده‌رك بربرینك فکرینی صورمشلردی . اوبه‌ر پروقوروروك تنسیبی ، چارك ده تصویبی موجبنجه اوکا پترسبورغده بر پاپاس واسطه‌سیله اوکود ویردیرمك استه‌مشلرسه‌ده ، او وقت عبدالخالق قازانه کیتمش اولدیغندن ، چارك بوجه اراده‌سینی قازانده اجرا ایتمك حقنده قازان پسقپوسی (فیلاریت) « بویورق » ویرلمشدی .

ماناسترلره حبس ایتمك — ینه رهبرلری وه ضلالت» ده اصرار ایدنلری صیق وسوره‌کلی اوکود ویرمك ایچون ماناسترلره کوتوروب، آیلر ویللرجه حبس ایدر اولمشلردر . مثلا ، چیستای سانجاغی آقیار کویندن اوچ تورکی ۱۸۲۹ سنه‌سی تشرین ثانی‌سنك ۱۷ سندن ۱۸۳۰ سنه‌سی تموزینه قادار قازان جوارنده‌کی (رایف) ماناسترنده اوتورتمشلر ایدی . ماناسترك یوکسه‌ك

[۱] رسماً خرستیان صاییلان، قلباً مسلمان اولان دونمه تورکلرك کندی آرالرنده مسلمانجه اسملری‌ده اولمشدر . فقط مع التأسف منبعلرده هیسنك مسلمانجه آدلری کوسترلمه‌دیکندن بن بونلرك اکثرینی یالکز روسجه آدلری ایله یاد ایتمه‌یه مجبور اولویورم.

دیوارلری ایچنده کربه ، قارا طونلر ، آراسنده یاشامقدن اوصانوب ، ظـاهرآ خرەستیانلقده قالمایه رضـا کوسـتەرەنلری قانسیستوریایه کتیرەرك ، بر دینوی مأمورك کوزی اوکنده : « کندم ، قاریم وچوجوقلرم ایله خرەستیان ـ اورتودوقس دیننده قالمایه راضی اولوب امضا ایتدم ، مثالنده امضا آلیورلرمش . بووا سانجاغی اولوغ آقسا کوینده‌ن بر کیشی قازانده ایوانووسکی ماناستیرینه ، عینی کویدن دیکر بر کیشی، شاترشان کویندن بر کیشی ، شـلانقا کویندن بر کیشی مذکور (رایف) ماناسـتیرینه حبس ایدیلمشلر ایدی (۱) . بونلر شـو ماناستیرلرده صیقی اوکود آلتنده بر سـنه طوتولدقدن صوکراده مسلمانلق دعواسندن واز کچمەمشـلر . بونی کورەن یسقپوس فیلاریت مقدس سینوده مراجعت ایدوب : « بونلر بوراده مسلمانلر ایله مناسبتده بولونیورلر ؛ ایمدی بونلری قازان یسقپوسلغندن اوزاقده بولونان ماناستیرلره یوللارسەق داها ایی اولمازمی ؟ » دییه صورمش ایسەده ، سینوددن بوکا بر تورلو مساعده آلینامامش ایدی . بوآداملر قاریلری واقربالرینك مصرانه رجالری ومحبوسلرك کندیلرینك یالواریشلری نتیجەسنده آنجاق ۱۸۳۳ سنەسی سمبر ولایتی والیسنك نظارتنه دوندورولمش ایدیلر .

چیستای سانجاغی راماشکین کوینك سیف‌الله ایمانقول اوغلیف (روسجه آدی آندری آنتونف)چیستای حبسخانەسندن آلوب ، ۱۸۳۰ سنەسی کانون ثانیسنده اوکوتلەمك ایچون قازان قانسیستوریاسنه کتیرمشلر واوراده‌کی اوکوددن هیچ بر نتیجه چیقمادیغندن ، اونی قازان یاقیننده‌کی (جلانتاو) ماناستیرینه، صوکرا (کیزیچسکی) ماناستیرینه حبس ایتمشلر ایدی . شو ماناسـتیرده اوچ آی طوتولدقدن صوکرا قانسیستوریایه اوکوددن هیچ بر فائده کورولمەدیکی خبر ویرلمش . عینی سنەنك کانون اولنده ینه اونك اصراری حقنده خبر آلنمش. نهایت ۱۸۳۱ سنەسنك مارت اورتاسنده اونی قانسیستوریایه کتیرەرك ، کندیسنه

(۱) مسلمانجه اسملری : بیکبای رجب اوغلی ، ناصر عبدالمن اوغلی ، الیاس ما ك اوغلی ومجید اوغلی .

۱۸۳۰ سنه‌سی مایسنده چیقمش اولان «دونه‌لر» حقنده‌کی دهشتلی فرمانلر وامرلری آکلاتمشلر وبرکره داها اوکوتله‌مشلر. فقط او، بوندن اول قانسیستوریاده وماناستیرلرده قات‌قات اوکوتله‌مه‌لریوزندن خره‌ستیانلقه‌دونه‌دیکی کبی، بودفعه‌ده دونه‌یه‌جکینی، خره‌ستیانلقه دونمدیکی ایچون باش ویرمك اقتضا ایدرسه، اوکاده حاضر اولدیغنی اعلان ایتمشدر (۱). بوکبی صارصیلماز ایمان قوتنه رام اولاراق، روس پاپالری سیف‌اللهی صالیویرمشلردر ظننه دوشمك احتمالی وار. فقط نه‌کزه‌ر. اونك بوکبی متانتی کوره‌ن قانسیستوریا، مستحق جزاسنی ویرمك ایچون اونی ولایت اداره‌سنه تسلیم ایتمش، اداره ایسه جزاسی حقنده برقرار چیقنجه‌یه قادار قالمق شرطیله اونی حبسخانه‌یه آتمشدر، که سیف‌الله‌آغا اوچ هفته صوکرا محبوس ایکن وفات ایتمشدر. (۱۸۳۱ سنه‌سی ٦ نیسان).

بوقاریده مذکور عبدالخالق مولی اوغلی، مالوفك دیدیکنه کوره، چیستای سانجاغی راماشکین کویندن ایمش. بوذات ده متانتده سیف‌اللهك تڭی اولمش. اونی‌ده بر ماناستیرده اوکود چله‌سنده طوتمشلرسه‌ده، خره‌ستیانلقه دوندرمه‌یه موفق اوله‌مامشلر (۲). نهایت قزان جنایت محکمه‌سی اونی، خره‌ستیانلقده دوندیکی وباشقه‌لرنی‌ده دوندورمه‌یه چالیشدیغی ایچون ۳۰ قامچی اورمقله جزالامق و صوکرا سیبریایه کوندرمك حقنده قرار چیقارمشدر. عبدالخالق قامچیلری ییدکدن صوکرا، ۱۸۲۹ سنه‌سی ۲۲ کانون ثانیسنده سیبریایه یوللانیلمق ایچون محل عائدینه تسلیم ایدلمشدی. فقط نه‌دنسه «سه‌نات» عینی ییلك ۲٤ نیسانده عبدالخالقی سیبریایه یوللامایوب، کوینه کوندرمه‌یه، باشقه یرلره کیدوب ـ کله‌سنه مانع اولور درجه‌ده مراقبه آلتنده طوتمایه امر ویرمشدر [۳].

(۱) «پرووسلونی سابه‌سه‌دنیك» ۱۸۷۰ سنه‌سنك کانون ثانی کتابی، صحیفه ٤۷.
(۲) هانکی ماناستیرده ایدیکی بم منبعمده کوسته‌رلمه‌مشدر.
[۳] «مکره‌نورکلره‌ك ۱۹ نجی عصرده رسماً مسلمانلقه دونمك یولنده‌کی حرکتلری حقنده‌کی اشبو معلومات یه‌نیم مالوفك «پرووسلوونی سابه‌سه‌دنیك» مجموعه‌سنده‌کی

شو مسلمانلغه دونمك حركتلرى بوتون ۱۹نجى عصر بوينجه عجيب بر اصرار ايله دوام ايدوب طورمشدر. ۱۹نجى عصرك ايكنجى ياريسنده مسلمانلغه دونمك ايستهين تورکلرى او کودلهمه ايشنى باشارانلر ايچنده قازانلیلره آدی وایشلری بلك بللى اولان نيقولا ايلمينسكىده ، بوانرده اسمى مكرراً ياد ايديلهن محرر پاپاس يهفيم مالوفده بولونيوردى. بو صوكنجيسى كنديسى ۱۸٦٦ سنهسى ايلولنده ماماديش سانجاغندهكى (پيليش) كوينه ، مسلمانلغه دونمكده اولان «مكره» تورکلرى او کودلهمك مقصديله ، واروب بر آى مقدارى اوطورمشــدر، كه بو او کودلهمه ايشنك كيديشى حقنده اوزون-اوزادى يه كونلك خاطرهلر يازمشدر [۲] . بو او کودلهمه ايشلرنده دائماعينى اصول تطبيق ايدلمش وعينى يوللر ايله يورونولمشدر. بالنسبه اك صوك زمانلرك او کودلهمهلرى حقنده مادام (ص. چهچهرينا) شو سوزلرى يازيور :

« مسلمانلغه انحراف ايدهنلر حقنده محله پاپاسى قانسيستوريايه خبر ويريور. اوراسى ايسه، ايشى تدقيق ايتدكدن صوكرا شويله برقرار چيقاريور : ۱) محلى پوليس ادارهسنه اخبار ايتمك ، ۲) او کودلهمهيه مباشرت ايتمك. پوليس ادارهسى خبرى آلير-آلماز صناوووى پريستف (ناحيه پوليس قوميسرى) ، ايسپراونيك (قائمقــام) ، والى وكيلى ، واليتك كنديسى ميدانه آتيليور ، شــاهدلرك شهادتلرى آلنيور ، پروتوقوللر يازيليور ، تورلو اشــكنجهلر باشــلايور ، كه

(۱۸٦۸ سنهسى تموز، ۱۸٦۹ سنهسى شباط ، ۱۸۷۰ سنهسى كانون ثانى وشباط كتابلرى) «۱۹نجى عصرده مسلمانلغه قارشى اورتودوقس ارشـاد هيئتى » سرلوحهلى مقالهلرندن آلنمشدر. مالوف ايسه بو معلوماتى قازان قانسيستورياسنك « مسلمانلغه دونمك حركتى » حقندهكى رسمى كاغدلرندن آلمشدر .

[۲] مالوفك بو خاطرهلرى « پر. سابهسهدنيك» مجموعهسنك ۱۸۷۱ سنهسى تشرين ثانى وكانون اول كتابلرنده و ۱۸۷۲ سنهسى كانون ثانى ومايس كتابلرنده درج ايدلمشدر.

بعضاً بونلر زندانه آتمق و اوزاق سبیریایه سورمك ایله نهایتله‌نیر . طبیعی بوكبی احوال ایچنده قانسیستوریا قرارینك ایكنجی ماده‌سینی (اوكودله‌مك ماده‌سی) تطبیق ایتمك ممكن اولمیور (١) .

ی . مالوف طرفندن عیناً نقل ایدلمش اولان تورکچه بر منظومه‌ده (٢) روس حكومتنك « اسلامه انحراف ایده‌نلری » نه كبی تدبیرلر ایله اورنودوقسلقده طوتمایه چالیشلدیغی بك كوزه‌ل تصویر ایدلمشـدر . بزده اومنظومه‌یی بورایه كچیریيورز :

بز الله‌دن تله‌دك مسلمانغه چیقارغه
بزكه خدای یازغان ایكه‌ن اسكی دینده چدارغه .

جعفر كاغد یازدرغان پادشاهغه بیرركه
پادشاهدن حكم كیگه‌ن زینداان ایچنه كرركه .

باشلاب كاغد بیروچی جعفر دیكه‌ن ایشاندر
شاید حكم باردر دیب بوتون آول اشاندی .

كاغد بیردك پادشاهغه : اسلام دینن صورارغا ،
كوبیرناطور كیلوب توشكه‌چ ممكن توكل چدارغا ،

(١) ص . جیچه‌رینا : « ایدیل بویی غیر روسـلرینه عائد یول خاطره‌لری » پترسبورغ ١٩٠٥ .

(٢) بومنظومه‌یی مالوف، مذكور بیلیش كوینده « سیمه‌كه‌ی » آدلی بر « مكره » آغزندن یازوب آلمش و « پرووسلوونی سابه‌سه‌دنیك » مجموعه‌سینك ١٨٧٢ سنه‌سی نیسان كتابنك ٤٠٣ - ٤٠٤ صحیفه‌لرنده روس حرفلری ایله درج ایتمشدر . بن اورادن عرب حرفلری ایله نقل ایتدم . منظومه‌نك روسجه ترجمه‌سی ایسه مادام ص جیچه‌رینانك مذكور رساله‌سنده درج ایدلمش و اورادن آلاراق موسیو و . آلیسف ١٩٠٩ سنه‌سی حزیرانده چیقان « روسكایا میصل » مجموعه‌سنده‌كی « روسیه‌ده مسلمان مسئله‌سی » باشلاقلی مقاله‌سینه صوقمشدر .

بویل جه‌یکی ایشمز ، اسلام دینی سوزیمز ،
کوبیرناطور کیلوب توشکه‌چ کورمه‌س بولدی کوزیمز (١) .

مسلمان دیب اسمله‌ندك بویل صابان سورکه‌نده ،
قورقو آلدی ، عقل بتدی « واقروم » غا (٢) تزکه‌نده .

قوماندالر کیلدیلر ، قامچی بله‌ن قازاقلر ،
« اسکی دینکه قایتکز ! » دیب باری‌ده بزنی آزابلار .

اون آلتی کیشی بیه‌ردیلر آیاقلرن بوغاولاب ،
بالالری بیغیلشوب ، یغلاشدیلر باردا آوناب .

قازان دیکه‌ن برلرده ، « بیلیش » دیکه‌ن ایللرده
یاشلر آغوب کوللر بولدی اویصو کیلکه‌ن برلرده

بویل جایی اوزدردق اسلام دینی حقنده
اسلام دینی بولمای قالدی آلتی اویلو حقنده .

جعفر بارغچ یارغانده کوچ کیله‌در صاری آتقا
دین آرندن یوری طورغاچ کروب قویدی قازاماتقا (٣) .

جعفر یارا یارغچنی کوب یارغانی بورایدر ،
بر الله‌دن زار ، زار قیلوب اسلام دینن صورایدر .

بز الله‌دن تله‌دك توبه‌ته‌نی کیه‌رکه
بزکه خدای یازغان ایکه‌ن عمرلککه کوبه‌رکه .

حکومتك بو کبی شـدتلی تدبیرلری یوزندن « یکی دونمه‌لر » ك بر قسمی

(١) ن ٠ ایلمینسکی دیبور،که ١٨٦٦ سـنه‌سی چارك عالی فرمانی ایله والی وکیلی Rosov ، منحرفلری اوکودله‌مك و اونلره آرزولرینـك رد اولوندیغنی آکلاتمق ایچون اسلامه منحرف کوبلرك هپسنی (ازجمله بیلمش کوینده) زیارت ایتمشدی . بو اوکود سیاحتی اثناسنده ایلمینسکی کندیسی اوکودجی والی وکیلی ایله برابر بولونمشدر (ن . ایلمینسکی مکتوبلری) .

(٢) vo front دنیان روسجه سوزدن بوزولمشدر . صیرایه ، صفه دیمکدر .

(٣) Kasamat سـوزینك بوزماسـیدر . بوراده مقصود اولان معنا زاندن ، حبسخانه‌در .

۱۹ نجی عصرده‌ده مسلمانلقلرینی قابونلاشدیرامامشلر وشویله‌طیشدن اورتودوقس ایچدن مسلمان اولدقلری حالده ۲۰ نجی عصره کچمشلردر . بو کیبلرك برقسمی ۱۹۰۵ - ۱۹۰۶ سنه‌لرنده‌کی قیصه عمرلی حریتلر اثناسنده مسلمانلغه دونمشلر ایدی . ۱۹۱۷ سنه‌سی انقلابندن صوکرا ایسه مسلمانلغه دونمه‌یی ایسته‌یوب ده دونه‌مه‌مش اولان «کره‌شین» آرتیق قالمامش اولسه کرکدر . بو کونده‌ده مسلمانلغه دونمه‌مش و کندینی «کره‌شین» نامیله آدلایان بر زمره قازان تورکلری ایسه «اسلامدن بك اوزاقلاشمش یاخود اسکی زمانلرده خره‌ستیانلغه مسلمانلقدن دکل، شامانیلکدن دونمش» اسکی کره‌شینلر» اولسه کرك . بوکونده «تاتار و باشقرد جمهوریتلری» نده‌کی شو خره‌ستیان تورکلر کندیلرینی تورکدن (اونلرجه تاتاردن) آری اقلیت اولان خلقلر جمله‌سندن عد ایدییورلرمش . بونلر نم قان قارداشلرمز اولدقلریدن، اونلری‌فن «تورك» دیه تسمیه ایدرکن، اونلرك کندی کندیلرینی واقتیزلاتمش (قازان تورکجه‌سیله «چوقنغان») معناسنه کله‌ن روسجه «کره‌شچونی» کلمه‌سندن بوزولمش «کره‌شین» آدی ایله تسمیه ایتمه‌لری ملیتده دینك نه‌کبی بویوك رول اوینادیغنی کوسته‌رمیورمی ؟ «کره‌شینلر» ك مقداری حقنده شیمدی نم المده صریح معلومات یوق‌ایسه‌ده، عالمجان شرف بکك دیدیکنه کوره، بو کونده بوتون «کره‌شینلر» ۲۰۰ بیك کیشیدن عبارت ایمشلر (۱) .

اسلام نم بك‌چوق ملی قیمتلریمزی اونوتدرمشدر، بتیرمشدر . بونلر ایچنده مسلمانلق ایچون ضرری یوق ، نم ایچون اهمیق بویوك اولانلری‌ده واردر . جاهل ملالر اك صوك زمانلره قادار «صابانطوی»، «جین» کبی ملی بایراملریمزه‌دین‌نامندن متمادیاً هجوم ایدییورلردی‌دکلمی؟ بك چوق ملی هوالریمز، تورکو وشرقیلریمز، بعض کوزه‌ل عادات و کوره‌نه‌کلریمز، ملی کیملریمز هپسی شو جاهل ملالرك دینی اوغورینه قوربان اولوب کتمشدر . بونلری آرامایه ، ایزله‌مه‌یه باشلارسه کز، بولسنز، ایصسز قوم صحراسینه‌دوشمش آدام کبی سر کردان اولوب قالاجقسکز. ایشته بوسببدن بعض عالملر ایدیل بویی تورکلرینك ملی خاصه‌لرینی

---

[۱] «تاتار - باشقردلر هم تاتار جمهوریتی» آدلی رساله‌سی . قازان ۱۹۲۰ ییل.

اکثریا شو مسلمان اولمایان «کرهشینلر» آراسنده ایزلهمشلردر . مثلا ، ماجار عالمی Balint ك Kazàni - tatàr szövegek és forditàs آدیله ۱۸۷۷ سنهسنده ماجار دیلیله بوداپشتهده باصیلمش کتابندهکی « بورونغیلر ئهیتکان سوزلر » «جرلر» (تورکولر)، «ئهکیهتلر»(ماصاللر)، «بیتلر»، «کیرهشینلرك ایشاماتورغان کیرهمهتلری » وسائره هپ « کرهشینلر » آراسندن طوپلانلمشدر . ینه مرجانی برنجی قسم «مستفادالاخبار» ده (۱): «کرشین دنیلن تاتار طائفهسنك دیلیوارکلرینك کبی مسلمانلرگکی کبی اولدیغی حالده ، قادینلرینك کبی مسلمان قادینلرینك کیمنه مشابه اولماماسی نهدن ایلهری کلیور ؟ یوقسه اسکی زمانلرده مسلمان تورك قادینلرینكده کیمی عینی بچیمده اولوب، یاواش یاواش دهکشهرهك ، اسکی بچیم یالکز کرهشین قادینلرنده قالمشمیدر عجبا ؟» دیهرهك، خاطری مراق اویاندیریجی بر مسئلهیه ایما ایدوب کچیور . قازاق - قیرغیزلر آراسنده ایشیتدیکم «تیه بیرسون !» سوزینك «کرهشینلر» دهده قوللانلمقده اولدیغینی اوقویوب پك تعجب ایتمشدم (۲) . هرحالده ایدیل بویی تورکلری آراسنده دیل، قارا سوز (ایل ادبیاتی) ، اسکی عقیدهلر، عادات و کورهنهکلر، حقنده تتبعات یاپارکن شوخرهستیان تورکلر (کرهشینلر) یده اعتباردن ایراق طوتمامالی .

قازانده تورکلرینك داغیلماسی — دهشتلی دینی تعقیبلر ، استملاکجیلرك اقتصادی یاغمالری یوزندن قازان تورکلرینك آتا یوردندن کوچوب ، قاچوب کیتمهیه مجبور اولدقلری یوقاریدهده یازلمشدی . ایشته بو یوزدن اونلر باشقرد اولکهسنه، آر یوردی اورمانلقلرینه ، ایدیلك آشاغی آقنتیسنه، اورال طاغلی

[۱] صحیفه ۳۱ .

[۲] قازاق-قیرغیزلرده اولمش آدامی خاطره کتیرهرك برشی تیهیه یاخود ایچمهیه مباشرت ایدرکن بیهکی یاخود ایچیمی آغزه یاقلاشدیریرکن: « تیهبیرسون! » دیهبردعا ایتمك عادتیوار. بو عادتك «کرهشینلر» دهده اولدیغینی آستراوومف کنديسنك «تاتارجه-روسجه لغت» نده یازیور . بودعا ، شبههسز ، اسکی تورك دیننندن قالمه برایزدر. بز مسلمان تورکلرده اونی اسلام بیترمشدر .

اوته‌سنه، سیبیریایه، قیرغیز ـ قازاق صحرالرینه، صوكرالری توركستان ویدی صو اولكه‌لرینه یایلمشلردر. بوصیقشدیرما ویاغمالر یوزندن یالكز مسلمان قازان توركلری دكل، چواشلر، چیرمشلر، آدلر، موردوالرده قوشقولانوب داغیلمایه مجبور اولمشلردر. باشقردلغه قاچمش قازان توركلری آر وچیرمشلردن او یورتده «تیپته‌ر» نامنده برصنف پیدا اولمشدی [١]. «آر» یورتینه قاچمش اولان قازان توركلرینك برقسمی، زورله دوندوریلمك بلیه‌سندن اورالرده‌ده قورتو ـ لامامشلر. بوكونده غلازوف سانجاغنده یاشار [٢]، آرجه قونوشور «بیسرمه‌ن» دیمكله معروف كوچوك بر خلق اوراده وقتیله جبراً خره‌ستیانلغه دوندورولمش قاچاق قازان توركلرینك بقیه‌سی ایمش. حق «بیسرمه‌ن» كلمه‌سنك «باسورمان» سوزندن، بونك‌ده «مسلمان» سوزندن بوزولدیغی آشكاردر روس مؤلفلرندن ا. میخه‌ییف «بیسرمه‌نلر» ك اصلی وناصل جبراً خره‌ستیانلغه دوندورولمه‌لری حقنده آشاغیده‌كی سوزلری یازیور: «بیسرمه‌نلر» ناصل خلقدر؟ بونلرك اصلی نه‌در؟ اونلر تاتارلر ایله آرلرك خلیطه‌سی دكلیدرلر؟ اننه بم شوصورغولریمه (وه‌تكه) ولایتی، غلازوف سانجاغی، (وورلصی) كوینك بیسرمه‌نی (ایساق‌وه‌رشنین) بویله جواب ویردی: بیسرمه‌نلر، مسلمان تاتارلرك صو قاتیلمادق بقیه‌سیدرلر. وقتیله بزم بابالریمز (صلابود) سانجاغنده‌كی (قاربنو) كوینده اوتوریورلردی. نته كیم او رده بزم قارداشلریمز، اوته‌كی تاتارلرك صویلری بوكونده‌ده یاشیورلر. بز، تاتارلر ایله آرلرك خلیطه‌سی دكلز، چونكه بز شیمدی‌یه قادار آرلردن آیری یاشیورز، آرلره قیز ویرمیورز، كندیمزده اونلردن قیز آلمیورز... باشقه برسكسان سكزلك بیسرمه‌ن اختیاری (سیدور، بیانوف) میخه‌ییفه شو سوزلری سویله‌مش: بیسرمه‌نلر، قازان ولایتنده وقسماً وه‌تكه ولایتنده یاشامقده اولان دونمه‌تاتارلره مشابه دونمه‌تاتارلردن باشقه برشی دكلدرلر.

---

[١] بوصنف حقنده كتابك باشنده یازلمشدر.

[٢] غلازف سانجاغی انقلابدن اول «وه‌تكه» ولایتی داخلنده ایدی، شیمدی «سووه‌تیك مختاریتلی آر ـ ووتیه‌ك اولكه‌سی» ملحقاتندندر.

بزم كويك خره‌ستیانلغه دوندورلمه‌سی شوطرزده اجرا اولنمش: تاتارلردن بری سیبیریایه سوروله‌یه محکوم اولمش . بو آدام جزادن یاقایی قورتارمق مقصدیله خره‌ستیانلغه‌دونمه‌یه‌راضی اولمش. طبیعی، اونی ممنونیتله وافتیزا ایتمشلر وسور کوندن‌ده عفو أیله‌مشلر. فقط کویك مسلمانلری اونی استهزا ایدر ، صیقیشدیریر و حق قوغار اولمشلر . نهایت بو دونمه کویك مسلمانلرندن روس مأمورلرینه شکایت ایتمه‌یه مجبور اولمش. بوحالدن کوجه‌نمش اولان روس مأمورلری کلوب، کویك جمله تاتارلرینی برآرایه طوپلامشلر واونلری عمومی بر وافتیز صویی حوضینه باتیراراق هپسی طوپدن خره‌ستیانلغه چه‌وروب کتمشلردر» [١] .

بعضاً (١٨نجی عصرده) زمانمزده‌کی آمریقا وآوستралیایه هجرت قیلندن ، معین بر پلان موجبنجه، حق حکومت ایله آ کلاشوب هجرت ایدیشلرده‌واقع اولمشدر . مثلا ، شیمدیکی اورنبورغ قارغالیسی (سعید قصبه‌سی)نی تأسیس ایتمش سعید آقا خالی‌نك ١٧٥٠ سنه‌سی قازان یوردندن ٢٠٠ بیك عائله‌یی کوچرمه‌سی (هجرت) اینته شو قبیلدندر. او ، الیزابه‌ت پترو فیزی زماننده، شو اورنبورغ شهری جوارینه کوچه‌جك قازان تورکلرینه یول یر - صو ویرمك ، اونلردن عسکر آلمامق ، دینلرینه طوقنمامق کبی شرطلری آلده ایتدکدن صوکرا آنجاق هجرت ایتمشدر . اونلری بو کبی مساعد شرطلر ایله اوراره کوچرمکدن حکومتك‌ده، البت، سیاسی واقتصادی مقصدلری اولمشدر: حکومت بو تورکلرك اوطرفلرده ایی استعمارجی (قولونیزه‌تور) اولاجغنی کوزده طوتدیغی کبی قازاق- قیرغیز یوردی، تورکستان اولکه‌سی ایله آلیش- ویریش ایشنده فائده‌لی واسطه اولاجقلریی‌ده اومود ایتمشدر . واقعا ، ایش حکومتك اومدیغی کبی‌ده چیقمشدر . او زمانکی قارغالی (١) مهاجرلری

---

[١] ا . میخه‌یفك (پیسرمه‌نلر حقنده بر قاچ سوز) باشلاقلی مقاله‌سی (قازان دارالفنونی یانده‌کی عتیقیات جمعیتی خبرلری ، جلد ١٧، کتاب ١ صحیفه ٥١-٦٠) .

(١) ١٠ بیك مقداری خالص تورك اهالیسی بولونان اشبو قصبه اورنبورغك شمالنده ساقمار ایرماغی یاقاسنده ، مذکور شهردن ١٧ کیلومترو مسافه‌ده‌در. اهالیسی. قصبه‌یی اوراده‌کی چایه نسبتله « قارغالی » آدلارلر ، روس وآوروپا خریطه‌لرنده ایسه Saitov posad (سعید قصبه‌سی) آدیله قید ایدلیور

حقنده فیرسوف یازیبور : «بونلر کندیلریله برابر یکی مملکتك بك محتاج اولدیغی چالیشقانلق کتیردیلر ؛ روسیه نك اورنبورغ واسطه سیله تورکستان ایله تجارت معامله سنده برنجی درجه عامل اولدیلر آلیش ـ وریشله بك جدی اوغراشماقله برابر ، کندیلرینه ویرلمش طوپراقلری ایشله مك اوغورنده ده بویوك فعالیت کوسته ریورلردی . حق یاموق ، برنج یتیشدیرمك ایچون تجربه لر یاپمشدیلر ، اهالینك چالیشقانلغی سایه سنده بو تاتار یکی یوردی زنکینله شدی» (١) . ١٧٩٦ سنه سی قارغالی یی زیارت ایتمش اولان سیاح پاللاس ، بو قصبه یی بویوك بر تحسین ایله یاد ایدیور واهالیسنك زنکینلکینی یازیبور . اوراده کی اولرك هپسنك طاشی تعمل اوزرینه قورولمش اولدیغنی ، اولرك هر برنده ایکیشه ر یاخود داها زیاده اوطه لری بولندیغنی قید ایدیور (٢) .

قارغالی مهاجرلرینك بوللق وقولایلقله یاشایشلرینه رغماً ، اونلرك ایدیل بوینده کی قارداشلری هنوز سفالت وضرورت ایچنده سورونیورلردی ، که بونی قازان اولکه سی خلقلرینك ، پوغاچوف فتنه سندن اولکی آجیقلی وضعیق اثبات ایدیور . آنا یوردنده سفالت آرتدقجه ، قازان تورکلرینك مرکزدن محیطلره یایلمه سی ده آرتیوردی . « پوغاچوف فتنه سی » باصدیرلدیغی اثناده ده بك چوق اهالی ، اوکنه کلن طرفه قاچوب کتمشدر ، که بوکیلرك کری دوندیکی سیره ك واقع اولمشدر . ینه ایکنجی قاته رینا کونلرنده قازاق قیرلری حدودنده کی شهر ـ قلعه لرده مسجدلر تأسیس اولونوب ، قازاقلر بو شهرلره آلیشمایه باشلایجه ، حربی مقصدلر ایله قورولمش قلعه لر ، آسایشلی آلیم ـ صاتیم یرلرینه دونجه ، بك چوق قازان تورکلری بخت آرایوب او شهرلره کوچوب کیدر اولمشلر . صوکرالری روسیه طرفندن یکیدن ـ یکی تورك ـ مسلمان یوردلرینك ضبط ایدیلمه سی ، اوز یوردلرنده بوغولمقده اولان قازان تورکلرینه تجارت وصناعت

---

(١) «سابق قازان پادشاهلغنك یرلی اهالیسی» صحیفه ٨٥٠ .

(٢) «روسیه ایمپراطورلغینك مختلف ایالتلرنده سیاحت» ، جلد ١ ، صحیفه ٦٤ (پترسبورغ فن آقاده میسی نشری) .

ایچون کنیش افقلر آچش وبو مساعد افقلر اونلری متمادیاً جلب ایده کلمشدر. ایشته بو کبی مجبوری واختیاری هجرتلر قازان تورکلرینك جنوب شرقی آوروپا ایله شمال غربی آسیانك بوتون کنیشلکنه طاغیلماسنی موجب اولمشدر. اورالرده کی شهرلرده تجارت ایله اشتغال ایدر قازانلیلردن باشقه، اورال طاغلرینك اوته طرفنده، قیرغیز صحرالرنده، سیبریانك اوجرا کوشه‌لرنده، یدی صو اولکه‌سنده کوی حیاتی سوره‌ن، ا کینجیلك ایله تچینه‌ن کوچش قازان تورکلری ا کسیك دکلدر. ایشته بو یوزدن اصل قازان یوردنده تورك عنصری خایلی ا کسیلمش وسیره‌که‌شمشدر.

۱۹ نجی عصره کیره‌کن قازانده تورکلرینك وضعیتی — فقط ایش بو جوغرافی داغیلما ایله قالمایوب، یوردك اجتماعی ایشلری‌ده داغیلمش، اقتصادی کوجلری‌ده ا کسیلمش ایدی. بو‌آریده یازیلانلردن کورنیور، که ۱۸ نجی عصرك صوکلرینه قادار ایدیل بوینده آسایش‌ده یرله‌شمه‌مش ایدی. روس مأمورلری وپاپاسلرینك دینه‌ودینی مؤسسه‌لره‌تعرضلرندن دوغان تشوشلردن باشقه موسقوفلك کوتو اداره‌سی یوزندن بوتون مملکتده حسابسز حیدود، اشقیا توره‌مش ایدی، که بونلرك الکچوق بولوندیغی یرده ایدیل بویی ایدی (۱). بونلرك چاپول ویغمالرندن اهالی بیزار اولمشدی. ینه بر-بری آردنجه وقوعه کله‌ن ویوقاریده کورولدیکی وجهله، اورتا ایدیل بویی ایله صیقی باغلانیشی اولان باشقرد قیاملری وایکی ییل دوام ایده‌ن (پوغاچوف اختلالی) ۱۸ نجی عصر بوینه بزم یوردك آسایشنی بوزمشدر. آسایش بولونمایان یرده ایل یوردك زنکینله‌شمه‌سی ودوزه‌له‌سینی موجب اولان ایشلرك ایشله‌نه‌مه‌یه‌جکی طبیعیدر. ینه، معلوم اولدیغی اوزره، ۱۸ نجی عصرك روس ایمپراطور وایمپراطوریچه‌لری متمادیاً حربه صوقولیورلردی. بو حربلر یوزندن‌ده، طبیعی، خلق قیریلیور

(۱) ن. فیرسوف: «شمال شرقی روسیه غیر روسلرینك موسقوف ولایتنده‌کی وضعیتی» ۲۵٦ - ۲۵۷ صحیفه‌لر.

وا كسيليوردي. بوكا اوستەلك، بزمكيلر «ايمان ياساغى» ياخود «خرەستيانلقە دونمەمك ويركوسى» اودەمكلەدە مكلف ايديلر.

اهالى طوپراغيىی سورەميور، اكينى اكەميور، آغير ويركيلر اودەيە، اودەيە، دولت خدمتلرينە قوشا قوشا تمام پريشان اولمشدى: فقيرلەنمش، داغيلمش، مسكينلەشمش واومودسزلەنمش ايدى. بريجك كەچيسنك «نەدايمكاه» (تداخلدە اولان ويركو) ايچون صاتيلماسندن قورقوب ديترەيەن، حيات آغيرلغى يوزندن كندى يوردندن كنديسى بەزەن برخلقك اوقوما - اوقوتما ايشلرينى دوشونمەسى، مكتب-مدرسە بسلەمەسى، يازما كتابلرى چوغالتماسى قابلميدر؟ ايشتە بوندناوتورى بوخلق معنوى قارا كلفە دالمش، اوزون‌زمانلر مادى وروحى يوقسوللق چكمش وماضيسنى (تاريخينى)دە اونوتمايە يوزطوتمش ايدى.

شونى‌دە خاطرە دوشورەلم، كە ايديل نهرى ايلە قوزغون دكزى‌قاوشاغى جايق (اورال) ايرماغى بويلرى روس تصرفنە كچنجە، بزم خلق سائر مسلمان ايللرندن بوسبوتون كسلمشدى: اونلر ايلە اختلاط ايدەميور، اونلرەتاساسينى بيلدرەميور، اونلردن دين، علم قوتى ويارديمى آلاميوردى. اسلام عالمرينك ايى، دەكرلى كتابلرى بو يوردە كلەميور، كچن زمانلردە كلمش اولانلرى‌ايسە روس باربارلغى، باباس زوربالغى يوزندن محو اولمش ايدى. بوندن طولايى ملالر الندە ايى، اساسلى‌دينى كتابلر بولونميوردى، ملالر عربجەيى بيلميورلر، آكلامايە لزوم‌دە كورميورلردى. عموماً، ملالرك علمى پك‌ناقص، فكرى دار ايدى. لاكين اونلردە قوتلى ايمان وارايدى، كنديلرى‌دە تاپانلى وثباتلى آداملر ايديلر. يڭە كنديلرندە ايجە ارشاد استعدادى اولديغى آكلاشيلور. خلاصە، نەاولسە اولمش‌بزم‌خلق‌روس چيتى ايلە محاط اولاراق، دين‌ودنياسينى قورمق ايشندە يالكز كندى كوجلرى ايلە قالمش وكندى باغندە كندى قاورولمايە محكوم اولمشدر. شويلەجە بوخلق كنديسنك، آنجاق كنديسنك مدنى قوتى ايلە دهشتلى روس باصقينلرينە، مرحمتسز «مبسيونر» حملەلرينە قارشى

ایکی یوز ییل مجادله ایتمشدر . بومجادله نتیجه‌سنده بوبوتون محو اولمامش ایسه‌ده ، ۱۹ نجی عصره پك‌زیاده أزلمش وبیتکین ، برحالده کیرمشدر .

بوخارا سفرلری — ۱۸ نجی عصرك صوکلرینه دوغری روس حکومتنك مسلمان تورکلر حقنده‌کی سیاسی برقادار[؟]ده کشنجه ، بوریکیلر ایکی یوزییللق ازیجی وکور سیاستك کندیلرینی صوقدیغی چیقمازدن قورتولمه‌نك چاره‌لرینی دوشونمه‌یه باشلامشلردر . او کونلرده تورکستان ایله ایدیل بویی آراسنده تجارت کروانلرینك صیقجه حرکتی باشلامشدی . ۱۹ نجی عصرك ایلك ربعنده اورنبورغ ، اورسکی ، طرویسکی شهرلرینه هجرت ایدن وقازان شهرنده اوطوران قازان تورکلری بو ، تورکستان ایله تجارت مناسبتلرنده جانلی فعالیت ابراز ایتمشلردر . ایشته تورکستان یوردینه آلیش ـ ویریش مقصدیله کیدوب ـ کلن بزم تجاریمز ایکیده ـ برده قازان یوردینك کنج « شاکردلر » ینی علم تحصیلی ایچون بوخارایه کوتورور اولمشلردر . اوزمانلرده بوخاراده علم‌ومعارفك پارلادیغنی ادعا ایتمك اولماز . اویله ایسه‌ده ، اوراده برچوق بویوك مدرسه‌لر وبرچوق مدرس قادرولری وپریشان برحالده اولسه‌لرده ، ایچه زنکین کتبخانه‌لر بولونیوردی . ینه او کونلرده سیاسی واقتصادی احوال اویله بر وضعیتده ایدی ، که قازان مسلمان تورکلرینه معنوی وروحانی صوساقلقلرینی تسکین ایچون تورکستان طرفلرندن غیری مسلمان اولکه‌سنه باش اورماغك امکانی یوقدی . غالبا قازان « شاکردلری » نك علم تحصیل ایچون بوخارایه سفرلری ۱۸ نجی عصرك صوك یاریسنك اورتاسنده ، ایکنجی قاته‌رینا زماننده پوغاچوف اختلالندن صوکرا باشلامشدر . دیمك ، قازان طلبه‌لرینك بوخارایه سفرلری ایچون روسلر طرفندن بوتون تورکستانك ضبط ایدلمه‌سی ده ، بوخارا شهرینك روس تصرفنه کیرمه‌سی ده لازم اولمامشدر . همان همان بوخارانك ضبط ایدلمه‌سندن یوزییل مقدم [۱] قازان « شاکردلری » نك بوخارا یوردینه سفرلری باشلامشدر . بوسفرلر ۱۹ نجی عصرده متمادیاً دوام ایدوب طورمشدر ...

---

[۱] بوخارا أمارتی ۱۸٦۸ نجی ییلدن باشلایوب روسیه‌نك واسالی اولمشدر .

۱۹نجی عصرده کی احوال.

بویوك مدرسەلر دوری — بوخاراده اوزون زمانلر اوطوروب، «ختم کتب» ایدوب (تحصیللرینی اکمال ایدوب) عودت ایدن عالملر بزم یوردیمزده بوخارا پروغرامی ایله دینی مدرسەلر آچیورلردی. اوزمانلرده قازان تورکلری آراسنده آسیا ایله تجارت مناسباتی یوزندن ثروت قازانان آداملرده خایلی چوغالدیغندن، بونلردن بعض دیندار وألی آچیق اولانلری بوخارادن کلەن «داملا» لره مدرسەلر تأسیس ایدرلر وطلبەلرەده مادی معاونتده بولونیورلردی. علی العاده هر بر داملا — مدرسلك بر یاخود برقاچ زنکینڭ «میسەناتی» اولوردی. ۱۹نجی عصر بوینجه بوکبی بویوك دینی مدرسەلر چوغالدقجه چوغالمشدر. بومدرسەلرده یوزلرجه «شاکردلر» طوپلانوب اوقوماقله مشغول اولویورلردی. قازان، اورنبورغ، آستراخان طرویسکی، قارغالی کبی شهر وقصبەلرده برقاچ بویوك مدرسه بولوندیغی کبی، قشقار، مەچکەره، صاقش، استەرلیباش، طمطق، جاقماق، قاران، چەلشلی کبی کویلرده کی مدرسەلرڭ شهرتی اوتەکی شهر مدرسەلرککندن آشاغی اولمامشدر. اشته بوحال بزم یوردیمزده فوق العاده بریکیلك، یکیلەنیش اولمشدر. اولکی استوانی، فوزالنجات، تحفة الملوك وامثالی دائرەسندن یوقاری چیقامایان کەوشەك ملالر یرینه، علم کلام کورمش، منطق اوقومش، «حکمت» مطالعه ایتمش، بیالمم نه کبی مسئلەلرڭ قیلنی قرق یارمش، برطاقم معنویات حقنده ذهن یورمش وبرچوق نظریه وفرضیەلری اویله — بویله چکوب، چوزوب باقمش «طاغ کبی قوجامان

صاریقلی، دکز کبی آککین دعوالی» [۱] قوتلی داملالر چوغالمشدر. نیجه‌ـنیجه یرلرده یوزلرجه دلیقانلیلر طوبلانوب، سنه‌لرجه بیلکی اوکره‌نیرلردی: مدرسدن درس آلیرلر، یالکز کندی آرالرنده دکل، استادلری ایله‌ده مناظره ایدیشیرلر، نیجه ـ نیجه تورلو شرحلر، حاشیه‌لر (قومه‌نت‌دلر)ی مقایسه ایله اوغراشیرلر، کیجه بوینه ضعیف موم ضیاسنده کتاب مطالعه ایدرلردی ینه آنجاق بر مدرسه‌دن دیکرلرینه دکل، حتی بر شهردن دیکرینه، یاخود بر کویدن باشقه بر کویه کومه، کومه اولاراق «مناظره»یه کزرلردی ... بوکبی حال «بولغار» دورنده اولمشمی؟ معلوم دکل، مستقل قازان دورنده وارمیدی؟ بلک شبهه‌لی؛ قازان ییقیلدقدن صوکرا ۱۷نجی و۱۸نجی عصرلرده وارمیدی؟ هیچ یوق. ایمدی بویله‌جه، مدرسلرك آرتماسی، حسابسز طلبه‌لری قوجاقلایان مدرسه‌لرك چوغالماسی بزم یوردیمزده اوکونه قادار کورولمه‌مش بریکیلك، یکیله‌نیش دکل‌ده، نه‌در؟ طوغریسنی سویله‌رسه‌ك، بو مدرسه‌لر سایه‌سنده بزم هئیت اجتماعیه‌مز سجیله‌مز درجه‌ده کیشه‌مش وجانلانمشدر: ایدیل بوینده سونمکده اولان اسلام مدنیتی بو مدرسه‌لر سایه‌سنده حیات کسب ایتمش، خلقده اوقوما ـ یازما آرتمش و بر علما طبقه‌سی یعنی منوران صنفی میدانه کلمشدر. اوت، ۱۹نجی عصرده قازانده روسلرك آوروپا تیپنده‌کی دارالفنونی اولدیغی حالده، بزم یالکز بوخارا اورنه‌کنده‌کی دینی مدرسه‌لرمز واردی. روس طلبه‌سی آوروپانك عصری فنلرینی اوکره‌نیورلر، بزمکیلر ایسه اسقولاستیق ومیتوفیزیق ایله اشتغال ایدیورلردی. بو فرق، البت، بزم فائده‌مزه دکلدر. فقط ملت حاکمه‌نك ۱۹نجی عصرده‌کی وضعیتنه نسبةً بزم شوکریده قالیشمز، کندیمزك معنوی ومادی سفالت ایچنده سوروکله‌ندیکمز ۱۷نجی وقسماً ۱۸نجی عصرده‌کی وضعیتمزه نسبةً بویوك بر ایله‌رله‌یش صایلمالیدر. ینه بودیی مدرسه‌لر دوری، ایله‌ریده سویله‌نیله‌جك «اصول جدیده دوری» دنیله‌ن باشقه بر دوره مدخل اولمش

---

[۱] «بهمام کالجبال ودعاوی واسعة کالبحار»: بوخاراده تحصیل ایتمش قازان داملالری حقنده مرجانی سوزی (مقدمة وفیة الاسلاف).

کیدر . بەریکی دورك همان بوتون ایشـجیلری (تربـەجیلر، ادیبلر، غزتەجیلر وباشـقەلر) مذکور مدرسـەلردە تربیە اولونمان ذاتلر آراسـندن

مؤرخ رضاءالدین ابن فخرالدین .

چیقمشلردر . شو دیی مدرسەلر دورینك اولدقجە زنکین تاریخی واردر، کە

بوتاریخلی بولماتهریالی مرجانینك ۲ نجی قسم (مستفادالاخبار)نده درج اولنمشدر، رضاءالدین ابن فخرالدین افندینك «آثاری» ایسه مرجانی کتابنك قیمتلی بر تکملهسیدر (۱).

حکومت طرفندن تعیین ایدیلن مفتیلر حقنده — روس حکومتی طرفندن تعیین ایدیلن ایلك مفتی حقنده یوقاریده سویلهمشدك. صوکرالری مفتیلك پوستینی اشغال ایدهن ایکی آدام، یعنی عبدالسلام و عبدالواحد مفتیلر، دین علماسندن اولسهلرده، نه علم ایله ونه مسلمانلر آراسنده طانیلمق ایله ممتاز ایدیلر. نیقولا ایلمینسکینك آشاغیدهکی سوزلری شو ایکی مفتی حقندهدر:

«سلیم کرای تهفکیلوفدن مقدمکی مفتیلر ظاهری روس نزاکتینیده، مسلمان علملرینیده حائز اولمایان عادی تاتارلردن اولورلردی: پترسبورغده صاتجیلق ایدن بر آدم ناصلسه عسکری امامتغه کچر، صوکرا داخلیه نظارتی مأمورلرینك حمایهسی سایهسنده مفتی اولیویرردی» (۲).

۱۸٦٥ سنهسنده مفتی عبدالواحد سلیمان اوغلی اولدکدن صوکرا، روس حکومتی مفتیلکه چفتلك صاحبی، آلتمشلق «دوورهن» (میرزا ـ اصیلزاده) سلیم کرای تهفکیلوفی تعیین ایتمشدی. دیمك بودفعه مفتیلك پوستنه ملا دکل، میرزا اوطورتلشدی. لاکین بومیرزا کندیسنك علمی و باشقه مثبت صفتلری ایله هیچ ده اوتهکی ملا مفتیلردن داها یوکسك دکل ایدی. بو میرزا مفتینك رضاءالدین افندی ابن فخرالدین طرفندن یازلمش اولان ترجمهٔ حالنده دینلدیکینه کوره بو آدام تورکجه اوقوما ـ یازمایه خصوصی صورتده بر مدرسه قلفهسندن، روس لسانی و یازیسنهده ینه خصوصی صورتده روس دادیلر و معلملردن اوکرنمشدر. روس «سوسهته» سنده اختلاط آدابینی بیلبورسهده، روس ایلك تحصیل مکتبنه بیله کتمهمشدر. کندیسی اسلام شریعتی قاعدهلرینهده، روسیه

(۱) بوقیمتلی اثرك برقسمی انقلابدن اول اجزا اولاراق طبع اولونمش ایسهده، اثر یازیلوب بیتدیکی حالده بوکونه قادار تمامیله انتشار ایدهمهمشدر.

(۲) نیقولا ایلمینسکی مکتوبلری: صحیفه ٦٤ قازان ۱۸۹۸ سنه.

دولتی قانونلرینه‌ده آشنا دکلدی و قانونه عائد مسئله‌لرده روحانی مجلسك باش کاتبلرینه کور ـ کورینه متابعت ایدردی ، که بوندن اوتوری مؤسسه‌نك ایشلری قارما ـ قاریشیق اولمشدی (١) . ن . ایلمینسکی ایسه ، اونك حقنده شو فکری سرد ایدییور :

« شیمدیکی مفتی بردرجه متعصب ایسه‌ده ، کندیسی اسکی دوردن قالما روس ـ تاتار املا کده ایدر ؛ طبیعتی جلالیدر ، روسجه وتاتارجه تحصیلی ناقصدر . او ، یکی زمانك ترقیپرورلك فکرلرینی سه‌وه‌جك وبسه‌یه‌جك کیمسه دکلدر وکندیسی‌ده اختیارلغك صوك درجه‌سنده‌در » (٢) .

١٨٥٧ سنه‌سی ترتیب ایدلمش قانون مجموعه‌سنك ١١ نجی جلد ١ نجی قسم ١١٣٦ نجی ماده‌سنه بناءً (اورنبورغ محمدی روحانی مجلسی) نك رئیسی (مفتی) ، شومجلس اداره‌سی آلتنده بولونان مسلمانلر طرفندن سچلمك اقتضا ایدیوردی . شوقانونه رغماً ، حکومت ، عبدالواحد مفتیدن صوکراکی مفتی‌یی‌ده مسلمانلره انتخاب ایتدیرمه‌یوب ، کندیسی تعیین ایتدیکی کبی ، سلیم کرای مفتی اولدقدن صوکراده شو قانون ایله دکل ، کندی کیفی ایله عمل ایتمشدر . مفتی تعیین ایدرکن‌ده مسلمانلرك رجالرینه دکل ، مقدس سینود اوبه‌ر پروقورووری (پابه‌دونوصتسه‌ف) ایله میسیونر ن . ایلمینسکینك رأیلرینه قولاق‌ویرمشدر . صوکنجیسنك بومسئله‌یه دائر فکرلری (پابه‌دونوصتسه‌فه) یازدیغی مشهور « مکتوبلری » نده سرد ایدلمشدر . اونك فکرینه کوره ، مفتیلك منصبنه اوقوما ـ یازماسی آز ، سجیه‌سز وقورقاق بر آدام تعیین ایدلمه‌لیدر (٣) . او ، برقاچ مفتی نامزدلرندن بحث ایده‌رك

---

(١) « شورا » مجموعه‌سی : صایی ٤ سنه ، ١٩١٥ .

(٢) ایلمینسکی مکتوبلری : صحیفه ٦٤ .

(٣) اونك بوکا دائر سوزلری حرفیاً شودر : «خلاصه ، بزم ایچون ایشته بوکبی مفتی مطلوب اولوردی : روسجه قونوشورکن اوتانسون ، که‌که‌له‌سون ، روسجه‌یازارکن برچوق خطالر ایله یازسون و ساده والیدن دکل هرهانکی برباش کاتبدن وأمثالندن‌ده قورقسون (ایلمینسکی مکتوبلری : صحیفه ١٧٧) .

اونلر ایچندن یالکز ، اوکونکی میزه‌له صلح حاکمی اولان باشقرد محمدیار سلطانوفی‌اك مناسب نامزد عد ایدیور ، دیمك ، کندیسی طرفندن مفتیلك عصاسنی ألده ایتمك ایچون شرط اولاراق ایله‌ری سوردیکی کوزه‌ل خاصه‌لری یالکز او آدامده بولوبور . ایلمینسکی سلطانوفی توصیف ایدرکن ازجمله دییور: «اسکی بر زمانده قازان ایلك لیسه‌سنده تحصیل ایتمش . دارالفنونه کچمه‌مه‌سی ایسه ، کرکی کبی انکشاف ایتمه‌مه‌سندن، بیلکی‌نی سه‌ومه‌مه‌سندن یاخود یاشلی اولماسندن ، کویده‌کی اصیلزاده‌کانه افندیلك حریتنه ، قیدسزلکه وتازه کنج قاری‌یه اشتیاقندن ایله‌ری کلشدر . روس لسانی مکمل صورتده بیلیر. اسلامی ایسه ، طبیبی، عربجه منبعلرندن اوکره‌نمه‌مش، یالکز تورکجه کتابچقلری اوقوبور، یکی‌صوی ملی فکرلردن بوسبوتون اوزاق‌اولسه کرك واونك‌متعصبلکی حقنده‌ده هیچ برشی ایشدیلیور . ایشته شوسببلردن اوتوری اونك نامزدلکی تمامیله اعتماده شایان واعتراض قبول ایتمز بردرجه‌ده‌در . بوندن ایی‌سنی بولمق قابل دکلدر . او ، قازانلیلر ایله‌ده یکفکر اولماسه کرکدر(۱). سلطانوف،مفتی ایکن آچیقجه‌اثبات ایتمشدر،که نیقولا ایلمینسکی کندیسی حقنده‌کی فکرلرنده أصلا خطا ایتمه‌مشدر. سلطانوف اولدکدن‌صوکرا چار ایکنجی نیقولا زماننده تعیین‌ایدیله‌ن مفتی‌یه دائر ایله‌ریده معلومات ویره‌جکز.

روس‌حکومتنك مسلمان دینی‌رئیسلرینی‌تعیین‌ایدرکن نه‌مقصد کوزه‌تدیکنی مسیو آلیسف شوسوزلری ایله کوزه‌ل آکلاتیور : «عادتا بوکبی منصبلره مسلمانلرك اعتماد ومحبتنی قازانمش ذاتلردکل، حکومتك مقصدلرینه کورکورینه آلت اولاجق کیشیلر تعیین اولونیور» (۲) .

---

(۱) مکتوبلر : صحیفه ۱۷۵ .

(۲) «روسکی‌میصل» مجموعه‌سی: ۱۹۰۹ سنه‌سنده‌چیقان ۷ نجی کتاب: «روسیه‌ده مسلمان مسئله‌سی» باشلاقلی یازی .

أدبی وملی انتباه دوری .

شهاب‌الدین مرجانی – قازان تورکلری آراسنده یکی جریانك کندیسیله باشلادیغی ذاتك طوغدیغندن اعتباراً ١٩١٥ سنه‌سی ١٩ کانون ثانیسنده ١٠٠ییل طولمشدی . بوتاریخی کون قازان تورك مطبوعاتنده بوذاتك اوز خلقنه ایتدیکی خدمتلرینی صایان اوزون بندلر ایله قید ایدلمش و اونك دینی ، ملی وعلمی ایشلری حقنده مفصل برمونوغرافی نشرایدیلمکله آ کلمش‌ایدی (١). مقصدم شهاب‌الدین مرجانی حضرتلریدر . مرجانی‌ده بخاراده تحصیل ایمش «داملا» لرك بری ایدی . فقط باشقا «داملا» لردن آیری اولاراق، بوذات یوردیمزه یکی‌روح ، یکی جریان کتیرمشدر . اوبخارایه میلادی ١٨٣٨ سنه‌سی مایسنده کیتمش وعینی ییلك کانون اول ١٢ سنده مذکور شهره ایرشمش و ١٨٤٩ سنه‌سی مایسك ٢١ نده قازانه دونمك مقصدیله یوله چیقمشدر . شو اون بوچوق ییله یاقین حیاتك ایکی ییل مقدارینی سمرقندده، قالانینی‌ده بوخارا شهرنده کچیرمشدر .

مرجانینك بوخارا یورنده‌کی قازانجینی ایکی‌یه آییرمق ممکندر : ١) اسلام علملرینك طوغری مه‌تودولوژیسنی بولمق و ٢) تاریخجیلق یولنه کیرمك . برنجی خصوصده اوکاقازان یوردینك ایلك آدامی دیه‌مه‌یز. چونکه بوچیغیری ایلك دفعه آچان ذوات ، میلادك ١٨١٢ سنده وفات ایتمش اولان قازانلی عبدالنصیرالقورصاویدر. لا کین شونی قید ایتمه‌لی‌یم، که مرجانی دین وشریعق

---

(١) « قاموس ترکی » حجمنده ٦٣٩ صحیفه‌یی احتوا ایده‌ن و « مرجانی » آدیی طاشیان اشبو مهم‌وقیمتلی‌اثر ١٩١٥ سنه‌سنده مرجانینك شاکردلرندن صالح‌آغا عبیدالله مصارفیله قازانده طبع اولنمشدر .

طوغری آکلایشی قورصاوی واسطه‌سیله بولمامش، کندی تتبعاتی نتیجه‌سنده دونه ، طولاشا قورصاوی ایزینه دوشمشدر . اربابنه معلومدر، که قورصاوی داها بوخاراده ایکن بعض اعتقادات مسئله‌لری حقنده اسکی اسلام علماسنك طوغری فکرلرینی سرد ایله کتابلر یازوب طاغیتمشدی . بوخارا ملالری اوکا قارشی آیاقلانمشلر، بعضیلری اونی اولدورمه‌نك وجوبی حقنده فتوالر چیقارمشلر ومسئله‌یه أمیری ده قاریشدیرمشلر ایدی . قورصاوی مناره‌دن آتلق جزاسندن آنجاق قاچوب کیتمکله یاقایی قورتارمشدی . او ، قازان یوردینه دوندکدن صوکرا کرك ایمان ـ اعتقاد، کرك بعض عبادات مسئله‌لرنده اورتایه یکی فکرلر آتاراق بر طاقیم جاهل ملالری غلیانه کتیرمشدر . مرجانی ، اونی ۱۳ نجی قرن هجرینك « مجدد » لرندن عد ایدییور. بوندن اوتوری «قورصا حضرت» ، مرجانی دینی فکرلرینك ایلك مبشری صایلسه یریدر . هر حالده قورصاوی ایدیل بویننده میلادی ۱۸ نجی عصرك صوکی ایله ۱۹ نجی عصرك باشلرنده باشقه ملالرك بیلمه‌دیکی ، أصلنده اسکی اولوب ده ، او ملالر فکرنجه « یکی » «بدعت» وه «کفر» صایلان دینی فکر ونظرلری میدانه آتمش، ملالق وصوفیلق دنیاسنه آیریلق صوقمش ، اسکی نظرلر واسکی اینانیشلر حقنده دوشونمك وشبهه‌لنمك یولنی آچمشدر . بوخارانك علمی ومدنی autorité سنی دوشورمك ده ، شبهه‌سز ، قورصاوی ایله باشلایور .

بوقاریده مرجانینك دین وشریعتی طوغری آکلامادە قورصاویدن ملهم اولمادیغنی قید ایتمشدم . بوشوندن کورنیور ، که مرجانی بوخارایه کیدرکن آنجاق ۲۰ یاشنده ایسه‌ده ، باباسی بهاءالدین ملا مدرسه‌سنده « ختم کتب » (اکمال نسخ) ایتمش ایدی . و شونکله برابر اوقورصاوی‌یی حقیله تقدیر ایتمك نره‌ده ، حتی بوخارایه سفر ایدرکن اونك ضلالتده اولدیغی فکرینی بسلایوردی [۱] . یالکز بو دکل ، بوخارا شهرنده بش سنه‌یه قریب اوطوردقدن صوکراده او، قورصاوینك مسلکینی اوکرنمه‌مش، سمرقنده

[۱] « مرجانی » مجموعه‌سی : صحیفه ۳۰ .

قورصاوينك ناصل عالم اولديغى بلمەدن كيتمشدر. مرجانينك كرك دينه وديني علملره نظرينك دوغرولمامى ، كرك تاريخجيلك يولنه كيرمەسى سمرقندده

شهاب الدين مرجانى .

قاضى أبوسعيد درسلرينه مداومتندن، اونك كتبخانەسنده ده كرلى عالملرك قيمتلى أثرلرينى مطالعه ايتمەسندن صوكرا باشلايور . ايشته بوندن طولايى مرجانينك

علمی حیاتنده اشبو قاضی ابوسعیدك بویوك موقعی واردر. سمرقندده ایکی سنه‌یه یاقین اوطوروب، بوخارایه دونوبجه مرجانی، قورصاوی اثرلرینی آراشدیروب بولویور، اونك یولی ایله آشنالق پیدا ایدیور واوبولك طوغری بریول اولدیغنی آکلیور. مرجانی کندیسی: «بنم تاریخ ایله اوغراشمامه وتاریخ کتابلری اوقومایه باشلامامه قاضی ابوسعید حضرتلری سبب اولدی» دییور [۱] . ینه مرجانینك تاریخجیلکنده باشقه برذاتك ده تأثیری اولمشدر، که بوذات قازان تورکلرندن قارغالیلی حسین افندی محمداوغلیدر. بوذات بوخاراده مرجانی‌یه تاریخی «وفیة الاسلاف» کتابنی یازمق خصوصنده یوللر کوستره‌رمش، فکرلر ویرمش ولازم کلن منبعلری ایدینمك ایچون یاردیم ایتمشدر [۲] .

مرجانی قازانه دوندکدن صوکرا — مرجانی ۱۸۴۹ سنه‌سی بر چوق مهم ال یازیسی کتابلرله مختلف کتابلردن یازوب آلنمش بونجه — بونجه معلومات یاپراقلری ودفترلری ایله قازان یوردینه دونمشدر. اونك عودت ایتدیکی کونلرده بزم یوردیمز، قورصاوی‌نك بوخارادن کلدیکی زمانلر کبی دکلدی :

دینی مدرسه‌لر تورەمش، «شاکردلر» چوغالمش، اورتایه آتیلان مسئله وفکردن مراقلانان، یازیلوب چیقارلمش کتابلری آلوب اوقور، اونلری شو ویا بوطرزده تقدیر ایده‌بیلیر برزمره پیدا اولمشدی. مرجانی دونوب ایشه باشلارکن بزم یوردیمز ۱۷ نجی و ۱۸ نجی عصرلرده‌کی کبی قاراکلق اولا ایدی، بویوك مدرسه‌لر، مدرسلر و «شاکرد»لر اولمایه ایدی، مرجانی‌نك عربجه یازیلان کتابلرینه هیچ ده زمین اولمازد، او کتابلر بزده اودرجه کورولتو وجیغلدی قوپارماز ایدی. آکلایجیسی ومراقلانجیسی اولمایان بر فکر هیچ برزمان کورولتویه سبب اولمیور. مرجانینك «ناظوره» سنه قارشی «جارودە» آدلی ردیه‌نك ظهوری، مرجانی کونلرینك نقیصه‌لرندن دکل، مزیتلرندن صایلمالیدر. چونکه بو حال، او کونلرده بزده آز — چوق بر علمی وفکری قیملدانما

---

[۲] کنه اوراده : صحیفه ۴۹ .

[۳] کنه اوراده : صحیفه ۴۳ .

بولونديغنى كوسته‌رەن علامتلردندر . مرجانى ايسه كنديسنك دينى واجتماعى بعض دوشونجه‌لرى ايله بوحركته يكى جريان صوقمش واوكا قادار اولانا كرى نظرلرى طوغرولتمشدر . بونلر ، طبيعى ، مدرسه طلبه‌سى آراسنده اويانمايى ودوشونمه‌يى موجب اولمشدر . اونك عربجه يازلمش دينى كتابلرينك بزم فكرى حركتمزده‌كى فائده‌سى ، بويوك فائده‌سى اشته شونقطه‌ده‌در .

مرجانينك تاريخجيلكى وعلميتجيلكى — فقط مرجانينك فنه ، كندى خلقنه وتوركلكه باشليجه‌وبك قيمتلى خدمتى اونك تاريخى اثرلرنده‌در . اونك آلتى بويوك جلدلك وعرب ديلى ايله يازلمش باشليجه تاريخى اثرى اولان « وفية الاسلاف » داها باصلمامشدر [١] اونك توركستانى قاراخانيلر سلاله‌سى حقنده كنه عرب ديلنده يازلمش اولان « غرفة الخواقين لمعرفة الخوانين » آدلى اثرى ١٨٦٤ده قازانده طبع اولنمش ، ١٨٧٧ده ايسه قازان و بولغار تاريخنه عائد « غلالة الزمان فى تاريخ بلغار وقزان » آدلى توركجه ، قيصه بر اثرى چيقمشدر بواثر روس فن دنياسنك دقتنى جلب ايده‌رەك ، مشهور عالم ويلهم رادلوف طرفندن انتخاب طريقيله روسجه‌يه ترجمه ايدلمش و ينه اونك طرفندن ، ١٨٧٧ سنه‌سى قازانده طوپلانمش دردنجى آثار عتيقه قونغره‌سنده اوقونمشدر . رادلوفك ترجمه‌سى ، توركجه اصلى ايله برلكده « دردنجى آثار عتيقه قونغره‌سى مؤلفاتى » نك ١ نجى جلدنده نشر اولونمشدر . « دردنجى آثار عتيقه جمعيتنك ايشلرى حقنده‌كى خبرلر » مجموعه‌سنده رادلوفك اشبو راپورى حقنده شوسوزلر يازيليدر : « و . و . رادلوف ، ملا شهاب الدين بهاء الدين اوغلينك بولغار و قازان تاريخنه عائد اثرندن انتخاباً ترجمه ايتديكى شيلرى اوقودى . قازان اولكه‌سنك مسلمان تاريخنى تتبع ايچون ياراياجق يكى بر منبعلره ، يعنى « آلتون اوردا » نك مختلف خانلرى زماننده تأليف اولونمش ال يازيسى كتابلرك ديباجه‌لرينه دقتلرى جلب ايتدى (٢) .

مرجانينك « مستفاد الاخبار فى احوال قزان و بلغار » نام اثرينك قازان

---

[١] ابن خلدونك مشهور « مقدمه » سنه مشابه « مقدمة وفية الاسلاف » ايسه باصلمشدر .

(١) قازان ، ١٨٧٧ سنه ، صحيفه ١٥٧ .

توركلرندە ملی طویغونك اویانماسینه بویوك خدمتی اولمشدر . مثلا بوندن عبارت: غدار روس حاكمیتنك اوزون زمان دوام ایدەن مظالمنه اوغرامش وعینی حاكمیتك باربارلغی یوزندن كندی تاریخی یازما اثرلرندن جدا اولمش قازان توركلری ١٩ نجی عصرك اورتالرینه طوغری كچمشنی اونوتمایه باشلامشلر ایدی: كرچه خلق كندیسنك آیری دیلینی، ایدیل بولغارلری و بعض قازان خانلرینه دائر درمه ـ چاتما افسانه وروایتلری محافظه ایتمش ایسەدە ، اولكی استقلال دورەسی و دەدەلرك قهرمانلقلری حقندە حقیقی تاریخی معلوماتی الكاوقومش ملالر بیله بیلمیورلردی. « مستفادالاخبار »ك ١ نجی قسمی ایشتە شوكبی برزماندە میدانه كلمشدر (١) . مؤلف بواثری ترتیب ایدركن حقیقی بر تتبعجی مؤرخ صفتیله، قالابیلمش مزار طاشلرندن و آز چوق محافظه ایدلمش طارما ـ طاغینیق « مجمع » (وقایعنامه) لردن بویوك بر اجتهادله فائدەلەنمشدر . بونلره علاوةً، تورلو عربجه ، فرسجه ، توركجه و روسجه منبعلردن‌دە بك چوق شیلر نقل ایتمشدر . مؤلف ، كتابنك بوقسمندە ایدیل بولغارلرینك ، استقلال دوری قازانلیلرینك تاریخندن بحث ایدییور واورتا آسیاوآلتون اوردا جنكیزلی سلالەلری حقندە تاریخی معلومات وریبور (٢) . كتابك ایكنجی قسمی ایسه قازانلیلرك روس بویوندروغی آلتندەكی تاریخنه عائد ماتەریاللری احتوا ایدییور. بز وراده بللی ـ باشلی ملا و مدرسەلرك و باشقه معروف قزانلیلرك ترجمهٔ حاللرینی اوقویورز و عین زماندە ایدیل بویندەكی ، ١٩ نجی عصرك دینی مدرسەلری تاریخنه عائد معلوماته تصادف ایدییورز (٣) .

مرجانی‌نك تاریخجیلكندەكی بر قصوری ایدیل بویی و قازان توركلرینه ،

---

(١) ایلك دفعه قازاندە ١٨٨٥دە ، ایكنجی دفعه ایسه ١٨٩٧دە طبع اولونمشدر.

(٢) نجیب عاصم بك استانبولدە ١٩١٤ سنەسندە طبع اولونمش « تورك تاریخی » نامندەكی مهم اثرندەجزكی آلتندە مرجانینك ١ نجی قسم « مستفادالاخبار » ندەكی ایدیل بولغارلرینه وقازارلره عائد سوزلرینك عمان هپسی (كتابك ٥ ـ ٦ صحیفەسنی) عیناً نقل ایتمشدر . كه بوسوزلر اثرك ١٥٨ ـ ٢٠١ صحیفەلری آراسندەكی ٤٤ صحیفەسنی عمان بوتون ـ بوتونه اشغال ایتمشدر .

(٣) كتابك بوقسمی مؤلفك وفاتندن صوكرا ١٩٠٠ سنەسی طبع اولونمشدر.

یابانجی سیاح و سیاستجیلر طرفندن طاقیلمش « تاتار » آدینی قبول ایدیشبدر. فقط بومسئله‌ده مرجانی‌نك اثرنده دقت ایدیله‌جك نقطه‌لر واردر . برکره بو مدقق تاریخجی خلقمزك « تاتار » تعبیرندن اورکدیکینی قید ایتمکله بونك ایچون اونی « ای مسکین ! » خطابیله باشلانان مشهور سوزلری ایله تکدیر ایتمکله برابر (١) خلقمزك فی‌الحقیقه « تاتار » اولدیغنی اثباته اصلا قالقشمیور . اکر مرجانی بونك حقیقة‌ده شویله اولدیغنه اینانمش‌اولاایدی کندیسنك‌ا علی‌العاده غایت قوتلی منطق واساسلی دلیللری ایله بونی‌ده اثبات ایتمکدن چکینمیه‌جکدی . دیکر طرفدن او ، ایدیل بولغارلرینك تورك اولدقلرینی فوق‌العاده بر وقوف وقدرت ایله اثبات ایدییور (٢) ، بولغارلر ایله قازار (خزر)لرك عینی قوم اولدیغنی ادعا ایتدیکی (٣) ،«قپچاق وخزرك تورك اولماغنده أصلا شبهه یوق » (٤) دیدیکی کبی ، « بو قپچاق وخزرلر شیمدیکی خلق اولماز ایسه ، او کبی قوتلی وشجاعتلو چوق خلق نره‌یه کیدوب بتمشدر عجبا ؟» دییور (٥) ، یعنی بو کونکی ایدیل بویی تورکلرینك تاریخنده بعضاً « بولغار » ، بعضاً «قپچاق» (قومان) ، بعضاً « قازار »(خزر) تعبیر ایدیلەن خلقك بقیه‌سی وصوبی اولدیغنی ایله‌ری سورویور . ینه « فصل فی ملوك التتار وورودهم علی هذه‌الدیار » باشلاقلی بابده « بو دیار » خلقنه « تاتار » آدینك طاقیلماسی ، تورکستان تورکلرینه « اوزبك » اسمنك طاقیلماسی کبی معناسز بر شی اولدیغنه ایما ایدییور (٦) . بونلردن آچیقجه آکلاشیلیور ، که مرجانی ایدیل بویی تورکلرینك عرقی جهتدن « تاتار » اولمادقلرینی ابی قاورامشدر . ایش بویله ایکن او نیچون بزم حقمزده « تاتار » تعبیرینی

(١) برنجی قسم « مستفادالاخبار » صحیفه ٤ .

(٢) برنجی قسم « مستفادالاخبار » ١٠ ـ ٣٣ صحیفه‌لر .

(٣) کنه اورادە : صحیفه ٥٢ .

(٤) کنه اورادە : صحیفه ١٨ .

(٥) کنه اورادە : صحیفه ١٧ .

(٦) کنه اورادە : « ٩٦ .

قوللانیور ؟ فکرمجه ، بو نقطه‌ده مرجانینك یورتجیلغی (ملیتپرورلکی) تظاهر ایدییور . شویله‌که او بو «تاریخی» تعبیری آنجاق ملی ـ سیاسی مقصدله قوللانمشدر ، یعنی او بزم «مسکینله‌شمش» ایلزه «ای کندیسنی مسلمان تسمیه ایده‌ن خلق ، روسك بو کونکی شوکتی او کنده بونجه مسکینله‌شمه ؛ زیرا سن روسلری اوچیوز ییل حاکمیتی آلتنده طوتان وبه‌ریکیلرجه «تاتار» تعبیر ایدیله‌ن خلقك صوینده‌نسن ! » دیمك ایسته‌مشدر . شونکله برابر او ، تورکلکمزی حرارتله اثبات ایتمش ، تورکجیلك و تورك برلکی مفکوره‌سنه‌ده بیکانه قالمامش : کتابنده «مقصود أصلی احوال بلغار وقزان» اولسه‌ده ، ملی مقدراتی ، عنعناتی ، دیل وادبیاتی مشترك اولان بوتون «اورتا تورکلر» حقنده آز چوق معلومات ویرمشدر .

مرجانی ۱۸۸۹ سنه‌سی ۱۸ نیسانده ۷۲ یاشنده ایکن قازانده وفات ایتمشدر .

عبدالقیوم ناصری ـ مرجانی ، قازان تورکلرینك تاریخی تتبعله اوغراشیرکن ، دیکر بر ذات ، اوصانمق ، یورولمق نه اولدیغنی بیلمکسزین ، دیل ساحه‌سنده چالیشیوردی . بو ذات ـ قازان دینی مدرسه‌لرندن برنده تحصیل ایتمش وبو شهرك دارالفنوننده سامع صفتیله درسلره دوام ایله‌مش اولان عبدالقیوم ناصریدر . بو ذاتك دیل ساحه‌سنده‌کی خدمتلرینی اوچه آییرمق ممکندر : ۱) مرجانی‌نك خلافنه اولارق ، بوتون اثرلرینی تورك دیلنده یازماسی ، ۲) قازان تورکجه‌سنك نظریات وقواعدینی تنظیمه چالیشماسی ۳) خلق ادبیاتی اورنه‌کلرینی طوپلاماسی .

ناصرینك یازیجیلق تاریخی میلادی ۱۸۵۹ دن باشلایور ، که شو ییلده «مجمع الآثار» نامنده‌کی ایلك وِدی اثری یازلمش ، فقط اثر آنجاق ۱۸۹۵ ده طبع اولونابیلمشدر . ناصری ، تورك دنیاسنك الك چوق یازی یازمش محررلرندن بریدر . اونك یالکز مطبوع اثرلرینك صحیفه حسابی (سالنامه‌لرینی‌ده صاییلنجه) ٤۰۰۰ ه بالغ اولویور . اثرلرینك صاییسی قرقدن فضله اولوب ، بعضیلری

ایجه حجمه مالکدرلر . ناصرینک یازیلرینه موضوع اولان فنلر پك متنوعدر. اونك اکثر اثرلری دینیات، اخلاقیات ولسانیاته عائد اولمقله برابر ، بدیعیات ، تربیه ، ریاضیات وطبیعیات کبی فنلرده اونك پك جوال اولان قلمندن قورتولمامشدر . ناصرینك کندی اثرلرنده قوللاندیغی دیله کلنجه ، او، قازان تورکجه‌سنك مستقل بر دیل اولدیغنی ادعا ایده‌رك هب بو شیوه ایله یازمایه تمایل ایدیورسه‌ده ، ینه عثمانلی وجغتای کتاب لسانلری تأثیرندن قورتولامشدر. بونکله برابر ، اونك دیلی مرجایککنه قیاس قبول ایته‌زدرجه‌ده قازانجه‌در . ناصری دیلك نظریات وقواعدینی تنظیمله اوغراشیرکن‌ده مذکور ادعاسنه (یعنی قازان شیوه‌سنك مستقل بردیل اولماسنه) استناد ایتمشدر . اونك بو بابده‌کی فکرینی ، دیلی ایچون ده بر اورنك اولمق اوزره ، آشاغیده عیناً نقل ایدییورز : «زمانمزده تاتار تیلی دیکان تیلمز اصل جغتای تیلینك بر شعبه‌سی بولوب ، فی‌نفسه قواعدی واصولی منتظم بر تیلدر. جغتای تیلینه کوب خصوصده موافقدر . لاکن الفاظ ومفردات جهتندن وسعتی یوقلق سببلی عرب وفارسی دیللرندن استعاره واقتباس قیلنوب مستقل کامل بر تیلدر. ایمدی تیلمزکا اعتنا قیلوب یاخشی تفتیش ایتوب قاراساق ، معلومدر، که تیلمزده بولغان ادبیات ، اشعار ومقالات غایت موزون ومسجع تصنیف قیلنه‌در . عرب وفارسی الفاظینك اعاده‌سی ایلان بلاغتنده وافادهٔ معناده غیر تیللردن کیم توکل ، بلکه بعضی خصوصده خاصیق کوره‌ك بولغان اورنلری هم باردر ، خصوصاً فعل بابنده. لاکین شول قدرسی باردر، که برده قوغالمایجه ارطوروب قالمشدر » (۱) . « قواعد کتابت » نامنده‌کی اثرنده یازیور : « اوز تیلکده‌کی الفاظنی تیکشرمای طوروب ، غیری تیلدن سوز استعاره قیلمق خطاغه حمل قیلنادر ؛ خواه افادهٔ شفاهیه‌ده ، خواه افادهٔ تحریریه‌ده بولسون ، موندن صاقلانمق تیبش » . بوسوزلره بناءً ناصرینك قازان تورکجه‌سنه نظرینی بویله خلاصه ایتمك ممکندر : ۱) قازان تورکجه‌سی جغتای دیلینك برشعبه‌سیدر ، بوریکی دیله

[۱] « فواکه الجلساء » صحیفه ۵۹۳ - ۵۹۴ .

پك چوق خصوصلرده تطابق ایدییور، ۲) بوكا باقمیرزین ، كندیسنك منتظم

عبدالقیوم ناصری .
[رسام عثمان آرسلان طرفندن ترسیم ایدیله‌ن خیالی رسمی]ـ

قواعد و اصوللری واردر ، ۳) كلمه خصوصنده پك زنكین اولمادیغندن عرب

و فرس دیللرینـك یاردیمنه محتاجدر ، ٤) نقصـان یرلری مذکور دیللردن الفاظ و تعبیرلر آلماقله اکمال ایدیلنجه قازان تورکجه‌سی باشقه دیللردن هیچده آشاغی دکلدر ، حتی بعض خصوصـلرده ، مثلا فعللر بابنده ، اونلره نسبةً داها یوکسکدر . ٥) باشقه دیللردن آنجاق قازان تورکجه‌سـنك کندیسـنده بولونمایان سوزلر اقتباس ایدیلملیدر. ناصرینك بوبابده‌کی خدمتلری پك مهمدر. او ، قازان تورکجه‌سنه مخصوص ایکی جلدلیك « لهجهٔ تاتاری » نامنده برلغت کتابی ، « انموذج » آدلی ، قازان تورکجه‌سـنك صرف ونحوینی یازمش « قواعد کتابت » اسمنده املا وتألیف قاعده‌لری تجربه‌سی یازمشدر . بوندن ماعدا، یازدیغی درس کتابلرینه برچوق یکی تورکجه اصطلاحلر صوقمشدر، که(۱) عموم تورك دنیاسی یازیجیلری ایچون شایان امتثال بر ایشدر .

ناصرینـك سـونمز بر غیرت ، توکنمز بر اجتهاد ایله طوپلادیغی خلق ادبیـاتی اورنه‌کلری « فواکه الجلسـاء » ، « قرق باغچه » نام اثرلرینه و « قازان کالیداری » اسـمنده‌کی سالنامه‌لرینه درج ایدیلمشـدر . بونلردن یالکز «فواکه الجلساء» ده ۲۸ تابشماق (بیلمه‌جه)، ۱۱۸ جر (مانیلر، تورکولر)، « سلامنامه » ، چای بیتی ، اوکاغان (به‌جه‌ریکسز) کلین باشلاقلی اوچ منظومه، ۳۱۵ مقال (مثل) قیدایدلمشدر . بوندن باشته ، ناصری قزان دارالفنونی یانده‌کی عتیقیات ، تاریخ واتنوغرافیا جمیتنده حقیقی اعضا اولدیغندن ، بو جمیتك مجموعه‌سنده قازان تورکاری خلق ادبیاتندن برچوق نمونه‌لر نشر ایتدیرمشدر. شویله، که مجموعه‌نك ۱۸۸۹ سنه‌سنده چیقمش اولان ۱۵ نجی جلدنده ناصرینك پروفسور قاتانوفه ویرمش اولدیغی « قازان بیتی » ، « نیقولا بیتی » ، « شاه علی بیتی » باشلاقلی اوچ تاریخی منظومه نشر اولونمشدر . مجموعه‌نك ۱۸۹۶ سنه‌سی چیقمش اولان ۱۳ نجی جلدنده ناصری طرفندن طوپلانلمش ۲۸ بیلمه‌جه ، ۲۴۳ مثل ، ۱٤٥ مانی وتورکولر باصلمشدر . پروفسور قاتانوف بونمونه‌لر ایچون یازدیغی مقدمه‌ده ازجمله دییور : « قیوم ناصریدن اول قازان

(۱) دیل قواعدینه ، حساب و جوغرافیایه عائد اثرلرنده .

تاتارلرینك خلق ادبیاتی نمونه‌لرینی طوپلامقله اوغراشانلردن هیچ کیمسه‌نك بوقادار مثللر وتورکولر طوپلادیغی یوقدی . ناصرینك بزه کتیردیکی ماته‌ریاللر اثبات ایدییور ، که بو ذات اوز خلقنك لسانینه پك ایی آشنادر . اویله بر خلق ، که ناصری بوتون حیاتی اونی هر جهتدن تتبع ایتمك اوغورنده کچرمشدر . بو تتبعجی طرفندن طوپلانمش اولان بیلمه‌جه‌لر ، اونك خلقنك نه درجه ظرافتلی بر خلق اولدیغنی کوسته‌ریور . تورکولردن ایسه ، بورا تاتار خلقنك سه‌ونجلی وکدرلی روحی هیجانلرینی ناصیل تکلفسز ومصورانه تعبیر ایدیشی کورنیور » (۱) . عینی مجموعه‌نك ۱۹۰۰ سنه‌سنده نشر ایدلمش اولان ۱۶ نجی جلدنده قازان تورکلرینك قیوم ناصری طرفندن طوپلانمش اون بر عدد ماصالی درج اولونمشدر ، که ینه اوراده پ . باله‌قوف نامنده بر ذات اونلری باشقه خلقلرك ماصاللری ایله مقایسه ایدیور .

۱۸۸۰ سنه‌سی روس جوغرافیا جمعیتی مجموعه‌سنك اتنوغرافیا قسمنده (جلد ۶ ، صحیفه ۲۴۱ — ۲۷۰) ناصرینك روس دیلنده «قازان تاتارلرینك اسکی اینانشلری وخلق استخراجلری» باشلاقلی غایت مهم بر اثری نشر اولونمشدر ، که تورك میتولوژیسنی تتبع ایده‌نلر ایچون پك قیمتلی بر ماته‌ریالدر (۲) . مشهور مستشرقلردن و . غریغوریه‌ف بو اثر ایچون یازدیغی مقدمه‌ده ازجمله دییور : «تاتار نامی ایله معروف خلقك اوزرنده‌کی اسلام اورتوسینك بر طرفنی قالدیروب ، اوراده اسلام قانونی آلتنده اسکی شامانیلك ازلرندن نه‌لر محافظه ایدلدیکنه باقمایی قیوم ناصریدن اول کیمسه دوشونمه‌مشدی . بو اثرنده اولدیغی کبی قیوم ناصری یه بکزه‌ر بر تتبعجی ، دکل یالکز بزم مسلمان تاتارلرمز آراسنده ، حتی دنیله بیلیر ، که بوتون مسلمان دنیاسنده داها کورولمه‌مشدی » (۳) .

(۱) « قازان دارالفنونی یاننده‌کی عتیقیات ، تاریخ واتنوغرافیا جمعیتی خبرلری » ، جلد ۱۳ ، جزء ۵ .

(۲) بو اثر قازان تورکجه‌سنه‌ده ترجمه اولونوب ، قازانده ۱۹۲۲ سنه‌سنده مطبوع « قیوم ناصری مجموعه‌سی » نه درج اولونمشدر .

(۳) روس جوغرافیا جمعیتی یازیلری ، ۱۸۸۰ ییل ، جلد ۶ صحیفه ۲۴۱ .

ناصرینك فالكلور (خلقیات) بابنده‌كی خدمتلرینه خ بدیع افندی بویله بر تصنیف طاسلاغی یاپیور: ١) مثللر ٣١٥ عدد، ٢) تعریضات (كنایه‌لی سوزلر) ٧٣ عدد ، ٣) بیلمه‌جه‌لر ٢٨ عدد، ٤)ذهن سناشمق(تشحیذاذهان) ٥عدد ، ٥)تور كولر١١٨ عدد ، ٦)منظومه‌لر٦عدد، ٧)ماصاللر ١١ عدد، ٨) افسانه‌لر (له‌ژاندالر)، ٩) خرافه‌لر، ١٠) هوا ده‌كیشمه‌سنه دائر خلق تجربه‌لری، ١١) خلق تقویملری ، ١٢) قازان توركلرینك اسكی عقیده‌لری ، ایناتیشلری حقنده تتبعلر (١). قازانلی تاریخجی ع. عزیز بك دیيور ، كه ناصرینك قازان توركی خلق ادبیاتی نمونه‌لرینی طوپلاماسی و اونلری تصـنیف ایتمه‌سی حقیقی بر علمی خدمتدر . زیرا او ، بو خدمتلریله یالكز قازان توركینك فالكلورینی ، اتنوغرافیاسی اوكره‌نمه‌یه ماته‌ریال ویرمكله قالمایوب ، عموم بشریتك خلق ایجادی بابنده‌كی وعمومی اتنوغرافیاده‌كی نقصانلری اكمال ایتمشدر [٢] .

ناصری سـیاست نویسلكده بیكانه دكلدر . اونك بو بابده‌كی استعدادی سالنامه‌لرده كورنیور . او، ١٨٧١ سنه‌سندن ١٨٩٧ سنه‌سنه‌قادار (اوچ ییلی استثنا ایله) « قازان كالینداری » نامیله سالنامه‌لر نشر ایتمشدر . بو سالنامه‌لر ، هرسنه تكرار ایدیلیر عادی تقویم معلوماتندن باشقه مختلف ادبی ، تاریخی ، اجتماعی بندلری‌ده‌احتوا ایده‌رك برنوع آلماناق یاخودمجموعه‌طبیعتنی آلیورلردی. بوسالنامه ایچون روس عالمی و . اسمیرنوف دیيوركه « قیوم ناصرینك عمومه مفید مندرجاتلی مقاله‌لری حاوی سالنامه‌لرینك هر ییل انتشـاری سه‌وینجلی بر تظاهر عد ایدیلسه یریدر» [٣] . سـالنامه چیقارمایه باشـلاركن ، ناصرینك باشنده تورکجه غزه‌ته چیقارمق فكری‌ده بولندیغی برنجی ییل سالنامه‌سنده‌كی بر اعلاندن آكلاشلیور . فقط اوكا تورکجه غزه‌ته چیقـارمایه روس حكومتی مسـاعده ایتمه‌مش اولسـه كركدر . ینه او، عینی سالنامه‌لرده تاریخی روایتلر

(١) « قیوم ناصری مجموعه‌سی » صحیفه ١١٠ .

[٢] « قیوم ناصری مجموعه‌سی » ١٤٨ .

[٣] « روس عتیقیات جمعیتی شرق شعبه‌سنك یازیلری » ، ١٨٨٨ ییل ، جلد ٣ (« روسیه‌ده مسلمان مطبوعاتی » باشلاقلی مقاله‌سی) .

وشرقیلریمزی نشر ایتمکله، ١٨ و١٩نجی عصرباشلرینه عائدملی تاریخ ماتەریاللری ویرمکله تاریخجەده آز – چوق خدمت ایتمشدر . هر فنده یازی یازمش اولان بومحرر، خلقی اوتومایه آلیشدیرمق، دنیوی فنلری یایوله‌ره‌زه ایتمك یولنده‌ده، طبق تورکیالی احمدمدحت افندی کبی، عظیم خدمتلر ایتمشدر. ینه‌قیوم ناصری عینی زمانده بر پەداغوغدر: کندیسی بالذات خواجه‌لق ایتمش ، برچوق‌درس کتابلری یازمش، تربیه وتعلیم حقنده آیریجه فکر وقناعتلر ایدیتمشدر.

عبدالقیوم ناصری فوق‌الحد آغیر شرائط ایچنده‌چالیشمش، هرزمان وهر خلقك ایلك خادملری کبی، همجنسلری طرفندن پك آز تشویق کورمشدر . یازدیغی کتابلریده کندیسی نشر ایدر ایمشدر. ودان تورك یوردینك اشبو بویوك آدامی ١٨٢٤ سنه‌سی قازان ولایتی ، زویه سـانجاغنده واقع « یوقاری شردان » کوینده طوغمش و١٩٠٢ سنه‌سی قازان شهرنده وفات ایتمشدر.

« اصول جدیده » مکتبلری — میلادی١٩نجی عصرك صوك‌ربعنده قریمده چیقمایه باشلامش اولان «ترجمان» غزته‌سی [١] ، اوزمانکی روسیه‌نك بوتون تورك دنیاسنده ، ازجمله قازان تورکلری آراسنده‌ده اوقونیوردی . بو غزته ستونلرنده تعلیم، تربیه ومکتب مسئله‌لرینه‌ده مهم یر آیریلمشدی. اوزمانلرده روسیه‌ده بریجك تورکجه غزته‌اولان «ترجمان»ك صاحب وباش محرری اسماعیل بك‌غاسپرنسکی قازان اولکه‌سنك خیرات صاحبلری واوقومش آداملری ایله‌صیق مناسبت پیدا ایتمش ایدی. شواحوالك‌تأثیری یوزندن ١٩نجی عصرك صوکلرینه طوغری ، قازان تورکلری ایچنده ابتـدائی مکتبلری اصـلاح ایتمك جریانی قوت آلمشـدی . اوندن مقدم قازان تورکلرنده همان هر مسـجد یاننده بر ابتـدائی مکتب بولونیوردی ، فقط ، او مکتبـلرده‌کی تعلیم هر بر تورکه بللی اسـکی اصول یاخود اصولسزلق ایله اجرا ایدیلیوردی . باشـلرنده غاسپرنسـکی بولنان ابتدائی مکتب اصلاحی طرفدارلری روسـیه تورکلرینی

(١) « ترجمان » باغچه سرایده ١٨٨٣ سنه‌سی چیقمایه باشـلامشـدی . اسماعیل بکك وفاتی ایسه ١٩١٤ سنه‌سی ایلولنده واقع اولمشدر .

مکتبلرده‌یکی اصول تطبیقنه دعوت ایدییورلردی . بو یوزدن اشبو مکتبلر (اصول جدیده مکتبلری) آدینی آلمشلردر. بو « اصول جدیده » دیدکاری

قازان تورکلرینک ایلک جماعت ایشلرینه چالیشانلردن بر زمره .
اوطورانلر (صاغ طرفدن) : نیاز محمد سلیمان ، هادی مقصودی ، عمر خلفه دولتیار ، عبدالرحمن احمر .
آیاقده طورانلر (صاغ طرفدن) حارث فیضی ، پترسبورغ امامی مرحوم لطفی اسحاقی ، عبدالله بوبی ، آق چوره اوغلی یوسف بک .

الفبا اوکره‌تمکده اسکی تهجی (هجالەمه) اصولی یرینه صوتیه (صدا) اصولنی قوللانمق ، علم حالی تورک دیلنده اوکره‌تمک ، قرآنی تجویدله اوقوتمق ،

مکتبلرده یازی اوکره‌تمه‌یه داها فضله اهمیت ویرمك ، یازی‌نی بالکز ارکك چوجوقلره دکل ، قیز چوجوقلره‌ده اوکره‌تمك ، مکتب پروغرامنه حساب جوغرافیا کبی دنیوی علملرك مبادیسنی‌ده صوقق ، چوجوقلری صنفلره بولمك ، یازی تخته‌سی قوللانمق کبی شیلردن عبارت ایدی . اسماعیل بك باغچه‌سرایده (قایتار آغا) محله‌سنده نمونه‌لك (اصول جدیده) مکتبی آچمشدی، که اوراده‌کی اصول ایله آشنالك پیدا ایتمك ایچون یزدن‌ده برچوق معلملر باغچه سرایه کیدوب ـ کلمشلر ایدی . غا-پرفسـکی ، طیشاریدن کله‌نلره « اصول جدیده»یی مجاناً کوسترمکله برابر ، هربر معلمدن بوراده اوکره‌ندیکی اصولی لااقل ایکی معلمه اوکره‌تجکنه‌دائر سوز آلیرمش . ینه اسماعیل بك قریم لهجه‌سیله الفبا (« خواجهٔ صبیان ») وباشقه بر قاچ درس کتابی ترتیب ایتمشدی، که بو کتابلر برمدت بزم قازان یوردی « اصول جدیده» مکتبلرنده‌ده قوللانیلمشدر.
بر آز صوکرا ، یعنی ۱۸۹۹ سنه‌سی قارغالی شهرنده مصارفی مشهور خیرات صاحبی عبدالغنی (غنی‌بای) حسین اوغلی طرفندن تسویه ایدیلك اوزره‌یازلق اصول تعلیم قورصلری آچیلمشدی، که صوکراری معروف محررلردن اولان فاتح بك کریمی اداره‌سنده‌کی اشبو قورصلر اوچ یاز دوام ایدوب ، یالکز ۱۹۰۱ سنه‌سی یازنده‌اوزمانکی روسیه‌نك ۱۲ ولایتندن کلش اولان ۷۸ کیشی اوراده اصول تعلیم اوکره‌نمشلردر (۱) .

عینی‌زمانده قازان لهجه‌سی‌ایله‌ده مکتب کتابلری چیقمایه باشلامشدی، که بوکبی ایلك کتابلرك مؤلفلری معروف به‌داغوغلردن هادی‌مقصودی ، شاکر جان‌طاهری وعالمجان افندی بارودی اولمشلردر. اشبو صوکنجیسی قازانده‌کی کندیسنك یکی طرزده‌کی مدرسه‌سنده معلملر یتیشدیرمکله‌ده « اصول جدیده » حرکتینه ده کرلی‌خدمتلر ایتمشدر. حکومت طرفندن یاپیلان تورلو مانعه‌لره‌رغماً

(۱) « غنی‌بای » رساله‌سی: امام ایوب بن ابراهیم مقاله‌سنده . اورنبورغ ۱۹۱۳ ییل . (۱۸۹۹ و ۱۹۰۰ نجی ییللر حقنده رایستاتیستیق معلوماتی یوقدر) .

«اصول جدیده» مکتبلری چوغالدقجه چوغالیوردی . مکتبلر اصلاحی طرفدارلری اولان بهداغوغ وجماعت خادملرینك یاردیمنه بعضی زنكین خیرات صاحبلریده یتیشمشلر ایدی . بهریكیلرك الك معروفلری ایدیل-اورال بوینده حسین اوغللری احمدبای، غنی‌بای برادرلر ایله‌یااووش اوغللری اولوب، غربی سبرده ایسه نعمت‌الله حاجی قارامش اوغلیدر. اشبو تربیه وتعلیم ایشنده

بهداغوغ عالمجان افندی بارودی .

قازان توركلرینه حكومتك‌ده ، بلدیه وه‌زه‌مستوا ، اداره‌لرینك‌ده هیچ بر كونا یاردیمی اولمامشدر. چونكه غیر روسلر ایچون ابتدائی تعلیمك آنادیلنده اولماسنه نه اونه كیسی ، نه‌ده بهریكیلری قائل اولوب ، اونلر بزلره دائما روسلاشدرمه سیاستنی تعقیب ایده‌ن «روس-تاتار مكتبی» عنوانلی مكتبلری قبول‌ایتدیرمه‌یه چالیشیورلردی .

اصلاح ایدیلەدیکی مدرسەلر — بو دوردەکی اصلاحات یالکز ابتدائی مکتبلر چورەسندە قالمایوب، بعضی دینی مدرسەلردە طوقنمشدر. بەدیکیلردەکی اصلاحات اونلرك پروغراملرینە دنیوی علملر وروس دیلی صوقق، طلبەیی صنفلرە آیرمق وتعلیم مەتودلرینی اییلەشدیرمکدن عبارت اولمشدر. مثلا قازانده عالمجان بارودی افندی نظارتندەکی «مدرسۀ محمدیە»، اورنبورغدە حسین اوغللری برادرلر آقچەسیلە بسلەنیلمش اولان «مدرسۀ حسینیە» و (وەتکە) ولایتندەکی «بوبی مدرسەسی» وسائرە بو قبیل اصلاح ایدلمش مدرسەلر جملەسندندر. قازان تورکلرینك مدنی ـ ملی حرکتندە بوکبی مدرسەلرك مهم روللری حقندە ایلەریدە معلومات ویرەجکز. برقاچ جمعیت خیریە تأسیسیدە بو دورە عائددر.

موقوت مطبوعاتە احتیاج — قازانلیلرك اجتماعی ـ مدنی حرکتی سرعتلە انکشاف ایتدکجە موقوت مطبوعاتە شدتلی احتیاج حس ایدیلیوردی. ۱۹ نجی عصرك صوکلرینە طوغری قازان تورکجەسیلە غزتە چیقارمایە تشبثلر یاپلدی ایسەدە، هر برتشبث روس حکومتنك «آتقاز» (رد) قاپاسینە چارپاراق قیریلا کلمشدر. او کونلردە قازانلیلرك مطبوعات موقوتەیە نەدرجە محتاج اولدقلرینی شودە آچیقجە کوستەربور، کە تیفلیس شهرندە چیقمش اولان «شرق روس»[۱] غزتەسنك همان هر نومروسنك اوچدە برینی قازانلی محررلرك یازیلری اشغال ایدیوردی. بعضاً بزم جماعت خادملریمز مطبوعات موقوتەیی صیرا رسالەلرلە تعویض ایتمك تشبثندەدە بولونیورلردی. ۱۹۰۲–۱۹۰۳ سنەلرندە بترسبورغدە عبدالرشید افندی ابراهیم طرفندن نشر اولنمش «مرآت» سریلری ایشتە بو قبیل مطبوعات موقوتەدن باشقا برشی دکلدرلر. «مرآت» صاییلری صیق صیق چیقدیغندن، بو سەری، قیوم ناصری سالنامەلرینە نسبةً مقصدە داها موفقیتلیجە خدمت ایتمشدر.

(۱) بو غزتە ۱۹۰۳ سنەسی تفلیسدە محمد آغا شاه تەختینسکی طرفندن چیقاریلمایە باشلامشدی. برسنە کنجەبا کویە نقل ایدیلمش وبرمدت صوکرا کندیلکندن قاپانمشدر.

قازانده توركلرينك يكى ادبياتى – قازان توركلرينك ايكى مجددى اولان مرجانى ايله ناصرى داها حياتده ايكن موسى آق ييكيتك (حسام الدين منلا) آدلى حكايه‌سى بو اسلوبده چيقمشدى (۱) بو رساله آخر استانبول كتاب دبلى

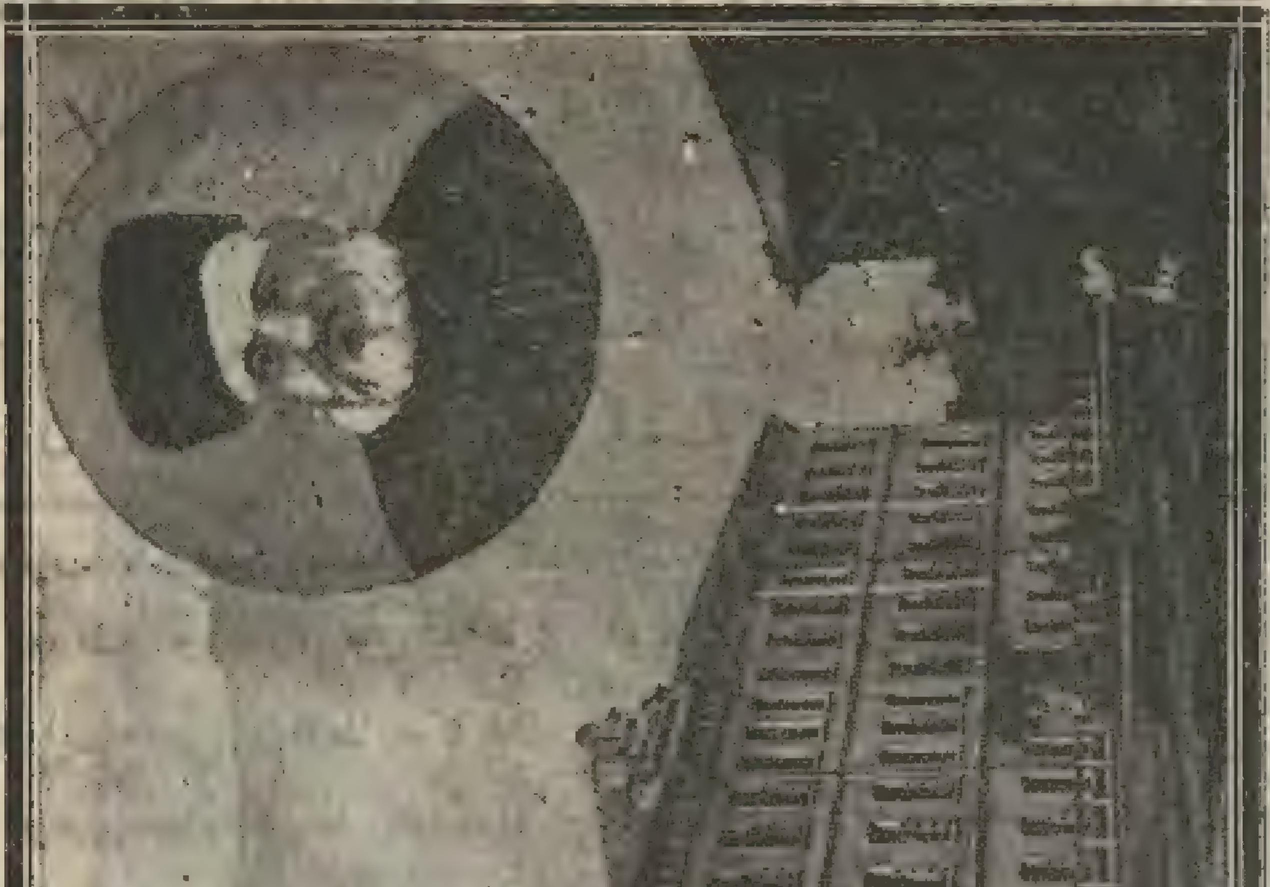

اورنبورغده‌كى «مدرسهٔ حسينيه» و بانيلرندن احمد باى.

(۱) موسى محمدجان اوغلى آق ييكيت زاده‌نك اصلى روسيه‌ده‌كى پنزه ولايتى چامبار اويه‌زدنده «آلتى آول» ديمكله معروف آلتى كويك «قابيل كوبى»ندندر. باباسى محمد جان افندى «دووره‌نسكى آپه‌كا» نامنده‌كى حكومت مؤسسه‌سنده مأمور اولديغندن، اوغللرى موسى ايله حسن‌ده مصرى تربيه‌ويرمك مقصديله اونلرى پنزه شهرينه

ایله یازلمش ایسه‌ده ، مؤلف قازان تورك اجتماعی حیاتی صحنه‌سنه یکی کیشیلر چیقایور، که بونلر اوزمان تورك اجتماعیتنده حکم سوره‌ن اصوللردن خوشلانمادقلرینی اظهار ایدیورلر ، خلقده‌کی معارف سویه‌سنی یوکسه‌لتمه‌یه واجتماعی حیاته بردرجه‌یه حریت روحی صوقمایه تمایل کوسته‌ریورلر . بونده عشق‌ده وار ، کوزه‌ل قیزی قاچیرمق‌ده وار ... شو ماجرالرك قهرمانی بر کنج ملادر، که حکایه‌نك سرلوحه‌سی‌ده اونك اسمندن آلنمشدر . کرچه آق‌ییکیت کندیسی بو حکایه‌دن باشقه بر شی یازمامش ایسه‌ده ، اونك ایزیله یوروه‌ن باشقه محررلر میدانه کلمشدرلر . ۱۸۸۷ سنه‌سی ظاهر بیکی‌نك

کوتوروب ، روس غیمنازیا (لیسه)سنه ویرمشدی . کنج موسی‌ده داها غیمنازیاده ایکن نه‌دنسه تورك ، تورکیا محبتی اویانمش ، حتی غیمنازیایی اکمال اتمه‌دن تورکیایه کیتمك ایسته‌مش ، فقط بوکا باباسی مانع اولمش . ۱۸۸۵ سنه‌سی غیمنازیایی اکمال ایتمش وعینی سنه‌ده قازانه کله‌رك «حسام‌الدین منلا »یی باصدیرمشدر و ۱۸۸۷ سنه‌سی استانبوله کلمش ، یعنی تحسری ایله یاندیغی تورکیایه وتورکاره قاووشمشدر . استانبوله کلدیکی کبی « ملکیهٔ شاهانه»یه کیرمش و ۱۸۹٤ده بو مکتبی برنجی اولاراق اکمال ایتمشدر . (نیقولاایلمینسکینك آق‌ییکیت استانبولده‌کی آقاده‌میسنه کیرمشدر دیه‌منی‌یا کلشدر.) بو مکتبی بیتیردکدن صوکرا او ، مکتب حربیه‌ده روس دلی و «علم ثروت»(اقتصاد سیاسی) معلملکی ایتمشدر . مشروطیت کلنجه ، سیویل اولدیغی ایچون مکتب حربیه معلملکندن چیقارلمش، صوکرا درت، بش سنه سوریه‌ده وشرق آناطولیده مأمورلکلرده بولنمش و۱۹۱۷ سنه‌سی استانبولده « قانانوف کتبخانه‌سی » مدیرلکنه تعیین ایدلمش وشو مأموریتده ایکن ۱۹۲۳ سنه‌سی آغستوسنك ۱۹نده ، ۵۸ یاشنده وفات ایتمشدر . موسی آق ییکیت زاده‌دن نیقولا ایلمینسکی‌ده بحث ایتمشدر (ایلمینسکی مکتوبلری رقم ۹۸ صحیفه ۳۰۸) . او ، یه‌نه شهرنده آخوند مدرسه‌سنده اوقویان اسحاقوف نامنده‌کی برینك خرستیانلغه دوندیکینی ، روس غیمنازیاسنده اوقومش اولان آق ییکیت زاده‌نك ایسه مسلمانلق مرکزی اولان استانبوله کیتدیکنی حکایه ومقایسه ایده‌رك حیرتی اظهار ایدیور . قازان تورك یکی ادبیاتی بهارینك ایلك قرلانغیجلرندن اولان بو ذات استانبولده ایکن قلم وتحریره بیکانه قالمامش ایسه‌ده ، بدیعی اثرلر یازماقله اوغراشمامشدر . اونك استانبولده یازدیغی اثرلری ۱) علم ثروت واقتصادیات (برجلد)، ۲) آوروپامدنیتنك اساسنه بر نظر ، ۳) علم ثروت واقتصادیات (۲ جلد) نامنده‌کی کتابلردن عبارتدر . بوندن ماعدا او ، «تورك یوردی » و «تورك درنکی» مجموعه‌لرنده‌ده یازیلر یازمشدر .

« كوزه‌ل قيز خديجه » مانده‌كى اثرى باصيلوب چيقمشدى . بر آز صوكرا اونك ، موضوعى قازان تورك تجارلرى ومدرسه طلبه‌سى حياتندن آلنمش « كناه كبائر » عنوانلى حكايه‌سى ظهور ايتمشدى. ظاهر بيكى، اثرلرينك موضوعلرينى شو يا بو سببدن مظنون صفتيله محكمه‌لرده سوروكله‌نه‌ن كيمسه‌لر حياتندن اليور.

« مرآت » لر چيقاران عبدالرشيد افندى ابراهيم

ظ. بيكى اثرلرينى تحليل ايده‌ن نيقولا آشمارين ديبور، كه غالبا مؤلف (غابريو) كبى فرانسز محررلرينك اثرلرى ايله آشنا اولمش و بو اثرلر اونك قوهٔ ايجاديه‌سينه بر پارچه تأثير اجرا ايتمشدر [١] . ظ . بيكينك « مرتد » ، « قاتله » آدلى

[١] « قازان تاتارلرينك ادبى فعاليتى حقنده كوروشلر » صحيفه ٣٥ . موسقوا ١٩٠١ سنه ، « لازارفسكى اينستيتوت » نشرى .

اثرلری ده موجود در [۱] . بو محرر ، قازان محاوره دیلینه یاقین بر دیل ایله یازمشدر .

عیاض اسحاقی — ظاهر بیکیدن صوکرا الڭ زیاده کوزه چارپان محرر عیاض اسحاقیدر . ۲۰ نجی عصرڭ ایلك ییللرنده بو محررڭ حکایه، رومان و تیاترو اثرلری چیقمایه باشلایور . بو محرر هیچ ترددسز صاف قازان تورکجه‌سی ایله یازمایه کیریشمش و مطبوع صوڭ اثرینه قادار شو یولدن دونمه‌مشدر . ع . اسحاق ، کندی اثرلری ایچون موضوعلری قازان تورکلری تجاری ، مدرسه شاکردلری ، ملالر و کویلیلر حیاتندن آلیور. اوننڭ اثرلرنده‌کی شخصلر اوز یوردڭ حقیقی چوجوقلریدرلر ، حقیقی قازان تورڭ حیاتنی یاشییورلر ، بوتون مزیت و نقیصه‌لری اوز خلقڭ خاصه‌لریدر. قونوشور و کوروشورایکن جانلی خلق دیلنی قوللانیورلر. « شاکردلر » (مدرسه‌طلبه‌سی) « حضرت » (ملا) لر حیاتینی تصویرده اسحاقیننڭ تۀشی یوقدر . بر « شاکرد » ڭ کوڭلڭ دفتری طرزنده یازلمش اولان « طورمشمی بو ؟ » (یاشامقمی بو ؟) آدلی اثرنده « شاکرلر » ڭ بك اوزون سوره‌ن مدرسه حیاتیننڭ معناسز و بیهوده‌لکی بك ماهرانه تصویر ایدیلیور. «ملابابای» رومانده محرر قازان یوردی دینی مدرسه‌لرینڭ تاریخنی رومان طرزنده یازمق تجربه‌سنی یاپیور، لاکین، شبهه‌سز مفید اولاجاق بو اثر شیمدی‌یه قادار ناتمامدر. « بای اوغلی » ، « کله‌بوشچی قیز » آدلی حکایه‌لرنده ، « دیلنجی قیزی » اسملی رومانده ، « اوچ قادین ایله طورمش» (یاشایش) عنوانلی تیاترو اثرنده محرر، تورڭ قازان تجاریننڭ اخلاقنده‌کی منفی جهتلری کوسته‌ریور ، دوشکون وسفللرڭ آجیقلی حاللرینی

---

[۱] ظاهر افندی بیگی ۱۸۷۰ سنه‌سنده طوغمش، قازانده « کوابوی مدرسه‌سی »نده تحصیل ایتمش . جنوبده دون قازاقلری اولکه‌سی باش شهری اولان راستوفده امام ایکن ۱۹۰۲ سنه‌سنده ئولمشدر. شیمدی حیاتده اولان معروف دین عالمی موسی افندی جارالله بیگی ده او ادیبڭ اوزقارداشیدر . بوکیننڭ تورکستان سیاحتنامه‌سی طاسلاغی ، برادری طرفندن تکمیل ایدیله‌رڭ برچوق فائده‌لی معلوماتی حاوی کوزه‌ل بر کتاب شکلنه چه‌وریلمش و ۱۹۰۸ سنه‌سی قازانده «ماوراءالنهره سیاحت » عنوانیله طبع اولونمشدر .

تصویر ایدیور . صوڭرالری نشر ایدیلن تیاترو اثرلرنده چیقاردیغی شخصلر واسطه‌سیله محرر ، اسکیمش اجتماعی قوروولشلری ، زمانی کچمش اخلاقی مرحمتسزجه قیرباجلایور [۱] .

باشقه محررلر — باشقه محررلردن فاتح کریمی ، علی اصغر کمال ، فاتح امیرخان وعالمجان ابراهیم شایان قیددرلر . بونلردن برنجیسی بوسبوتون غزته‌جیلکه

موسی آق بیکیت زاده .

دالمادن اول برقاچ ده‌کرلی حکایه‌لر [۲] یازمشـدی ، که بونلر بزده فکرلرك اویانماسنه ایجه خدمت ایتمشلردر . ع . کمال موضوعلرینی قازان تورك تجاری وشهرلیلری حیاتندن آلوب یازدیغی درام وقومدیه‌لری ایله معروفدر [۳] .

---

[۱] ع . اسحاقینك « اوچ خاتون بله‌ن طورمش » ، «معلم » ، « آلدم - بیردم » ، « زلیخا » آدلی دراملری ، «جمعیت» ، «قیامت » آدلی مضحکه‌لری واردر .

[۲] «بلاءشاکردایله استودینت» ، « جهانکیر مخدوم» ، «صالح بابانك اویله‌نووی» وسائره .

[۳] بو محررك « بخت‌سز ییکیت » ، « اوبناش » ، « دجال » آدلی دراملری ، «بانقروت» « برنجی تیاترو » ، «بزم شهرنك سرلری» ، «بولهك ایچون» نامنده قومدیه‌لری واردر .

قاتح أمير خانك ايسه ، يكى ، سربست حياته صوصامش قازان تورك كنجلكى حياتندن آلنوب يازلمش برقاچ حكايه‌سى وتياترو اثرلرى واردر[١]. ع. ابراهيم چوق يازى يازمش ورومانقيزمه متمايل بولونمش بر محرر اولمقله ممتازدر. بونك برچوق حكايه‌لرندن باشقه برده «ياش يوره‌كلر» (كنج قلبلر) آدلى بويوك رومانى مطبوعدر [٢]. ١٨١٧ انقلابندن صوكرا بومحرر سياست ايله اشتغاله باشلامش وبردوزى‌يه سياسى استقامتنى حادثه‌لرك جريانه كوره ده كيشديروب طورمشدر، نهايت بوجريانك فورطنه‌لى دالغالرى ماجراپرست «سياسنجى‌اديى» بالشه‌ويزم چوبلكنه آتمشدر.

مجيد غفورى وعبدالله توقاى — قازانليلرك ايلك بكى شاعرى مجيدغفوريدر. بوذات ايلك نظملرنده كنديسندن مقدم كلوب كچمش شاعرآق ملانك تأثيرينه معروض اولمش [٣]، لاكين صوكرالرى بو تأثيردن قورتولمشدر. ١٩٠٥ سنه‌سى روسيه انقلابى كونلرنده واوندن صوكراده او برچوق انقلابى - ملى شعرلر يازمشدر، كه بوندن مقصدى خلقك ملى طويغوسنى كوروكله‌مك، كچمش استقلال چاغلرينى بديعى تصويرلر ايله كوسته‌رمك وخلقمزك آجيقلى وضعيتنى آكديرمق اولمشدر. وقتيله اونك «ملت محبق» عنوانلى شعر مجموعه‌سى مصادره ايديلمش وكنديسى زندانه آتلمقدن كوچ حال ايله قورتولمشدر.

---

[١] «قدرلى مينوتلر»، «طابشدق»، «عرفه كيچ توشمده»، «حيات»، «اورتالقده» نامنده‌كى حكايه‌لرى، «ياشلر» (كنجلر)، «تيكزسزلر» عنوانلى تياترو اثرلرى بو جمله‌دندر [٢] بالشه‌ويزم كونلرنده ع. ابراهيمك «بزم كونلر» عنوانلى بررومانى ده چيقمشدر.

(٣) بويارم قازاق - قيرغيز ويارم قازن شيوه‌سى ايله يازان برشاعردر، كه ايلك دفعه مرجانى حقنده يازدينى مدحيه‌سى باصلمش ايدى. صوكرالرى‌بن ١٩٠٤ سنه‌سنده طرويسكى شهرنده تحصيلده ايكن آق‌ملا مرحومك باشقه شعرلرينى طوپلايوب، قيصه‌جه ترجمهٔ حالنى يازوب، «خدمت» كتابخانه‌سنه ويرمشدم. بومجموعه اوچ دفعه باصيلمق كبى بررغبت قازاندى. آق ملا ١٨٩٥ سنه‌سى اورال طاغلرنده يولباصارلر باشقردلر طرفندن اولديرولمشدر.

عبدالله توقای ایسه قازان تورکلرینك الك ایله‌ری کله‌ن واك بویوله‌رشاعریدر. اونك ایلك شعرلری ۱۹۰۵[1] سنه‌سی انقلابی کونلرنده[2] بەلیرمش ودرحال اوقوجی جماعتك وتنقیدچیلرك[3] دقتنی جلب ایتمش ایدی. کنج شاعر ۷-۸ سنه‌لك قیصه بر

ظاهره بیگی.

مدت ایچنده اویله برمعروفیت قازاندی، که بوخصوصده اونك نه‌شی یوقدر. توقای اوفاق چوجوق ایکن بابا و آناسندن جدا اولمش ، چوجوقلغنده بك چوق محنت وزحمتلر چکمشدر. بزم ایله‌ده‌شمز حامد زبیربك بوشاعره دائر فرانسز

دیلنده بر ماجار مجموعه‌سنده یازدیغی مقاله‌ده شاعرك آغیر آلین یازیسنی اونك فلاکتزده خلقنك آلین یازیسینه بکزه‌تیوردی ، شاعر کندیسنك ماصاله بکزه‌ین چوجوقلق حیاتی «اسمده قالغانلر» (خاطرمده قالانلر) سرلوحه‌لی کوچوك اوتوبیوغرافیك رساله‌سنده تصویر ایدیور . فقط بر نظمنده کرك کندیسنك آجیقلی چوجوقلق حیاتی ، کرك شاعر صفتیله ملت قلبنده طوتدیغی یوکسه‌ك موقعنی قیصه ومصیبانه بویله قید ایدییور :

آزمی قاققانی وصوققانی کوته‌ردم مین یتیم
آزراق اوسدردی صیپاب تیك ماکلایمدن ملتم .

قازان تورکلرینك بر قاچ یوز سنه‌دن بری روسلردن بوینه چکدکلری بن متعدد فصللرده سویله‌دم . تالانلی شاعر ایسه بومصیبت وفلاکتلرك لوحه‌سنی ایکی نظم ایله پك آجیق صورتده بزم کوز اوکزه کتیریور . او «ملی موکلر» عنوانلی نظمنده دییور :

اوزولوب ، اوزلوب کنه ئه‌یتوب بیره تاتار کوکلی نیلرسیزکه‌ن (۱)
مسکین بولوب طورغان اوچیوز ییلده تقدیر زنی نچك ایزکه‌ن
کوبمی محنت کورکه‌ن بزنك خلق ، کومی کوز یاشلری توکلکن ،
ملی حسلربله‌ن یالقنلانوب ، صزلوب ، صزلوب جفا کوکلندن .

اوت ، توقایك شخصی آلین یازیسی اونك ملتنك آلین یازیسنه پك مشابهدر . و او ، شعرلرنده خلقك غم وناسازینی ترنم ایتمشدر وبوندن اوتوری کندیسی حقنده خلقك قلبنده اونودولماز بر خاطره براقمشدر . توقایك شعرلری نزده خلقك هر طبقه‌سی طرفندن اوقونور . بوشاعرك ایجاد شعریسی لسانك متانتی ، شکلك سادەلکی ، افاده‌نك پارلاقلغی وبدیعی تصورلرك وضوحی ایله ممتازدر . او ، قازان شهری «بارآت» نظمنده ، اوز طبیعی «شوره‌لی» ، «طوغان

(۱) ع . توقای‌ده زمانه موده‌سنه تبعاً شعرلرنده یاکلش اولاراق «تاتار» تعبیرینه قوللانیور .

آولدی ، «طوفان ايليمه» باشلاقلى وسائر نظملرنده ترنم ايديور . اوز ديلك قيمتنى «طوغان ديل» نظمنده تصوير ايديور .

عبدالله توقاى هنوز ۲۷ ياشنده ايكن ۱۹۱۳ سنه‌سى ۱۵ نيسانده قازانده وفات ايتمشدر [۱] .

اديب عياض اسحاقى

باشقه قازانلى شاعرلردن سعيد رامى ايله «دردمند» ى (ذاكر رامى) ياداتمك لزوملیدر . برنجيسنك ديلى چوق پوروزليدر ، فقط تخيلاتى يوكسكدر. تنقيدجى عالمجان ابراهيم توقاى ، دردمند وسعيد راميدن بحث ايدەن بر اثرنده

[۱] عبدالله توقاى توركيا تورك ادبياتنده‌ده يابانجى دكلدر . اونك حقنده «تورك يوردى» نده بر قاچ مهم مقاله‌لر چيقدبغى كبى ، قازان توركلرندن آز ـ چوق بحث ايديجى هرهانكى بر جنوب تورك محررى عبدالله توقايى ذكر ايتمه‌دن كچه‌ميور . رضا نور بكك تورك تاريخى‌نك برنجى جلدنده توقايك رسمى‌ده مندرجدر .

شو بەریکیسی شاعرلك جهتندن برنجی ، « دردمند » یده ایکنجی درجەده کورویور . بەریکینك دیلی ، سعید رامینك خلافینه اولاراق ، چوق پشکین و اسکی جغتای واریدر ، شعری قورونتولری‌ده یوکسه کدر. سعید رامی صنعتکارلغنده آمارشیست و طاشقین ، ذاکر رامی ایسه پسەمیست و غمکیندر. برنجیسنك طاشقین روحینی

« مین » دیمن مین « مین » دیدیسەم میکا بر زور کوج کره ،
الله‌لر ، شاهلر ، قانونلر بولالر بر جوبکنه

نظمی یوتون سیلاتلغیله کوستەریورسه ، صوکنجیسنك یامان بدبینلکینی کوسترمك ایجون‌ده

ایسه جیللر ، کوچه قوملر ، بته ایز
دریغ ، محزون کوکل ، بزده بیته‌من...

نظمینی یاداتمك کافیدر. عفوری‌ایله توقای صنعتجیلکلرنده ملیتجی ایسەلر، رامی‌ایله « دردمند » ، «صنعت‌ایجون صنعت» یولینی‌طوتان خالص‌صنعتجیدرلر. دردمند بالشەویك کونلرنده سابق «بورژوی»صفتیله سفالتده وفات‌ایتمشدر. سعید رامی ایسه حالا بالشەویك « وجداغ » (جنت) نده سوروکله‌نیورمش .

۱۹۰۵ سنەسی انقلابندن صوکرا .

بللیدر، که روسیەده ــ ۱۹۰۵ سنەسی وقوعه کلمش اولان انقلاب بویورتده بر نوع صارصیلما پیدا ایتمش وبویوزدن روسیه حیاتنك هربر استقامتنده آز ــ چوق ده کیشمه ویه کیله‌نمه حاصل اولمشدی . بو انقلاب ، طبیعی ، قازان تورکلری حیاتنده‌ده بوسبوتون ایز براقادن کچمەمشدر .

موقوت مطبوعات چیقارمه ــ هرشیدن اول شونی قید ایتمەلی‌یز، که یالکز ۱۹۰۵ سنەسی انقلابی قازانلیلره تورك دیلنده موقوت مطبوعات

چیقارمق امکانی ویرمشدر. قازان لهجه‌سیله برنجی غزته اولان «قازان مخبری» ١٩٠٥ سنه‌سی تشرین اول آخرنده چیقمایه باشلامشدر، که غزته‌نك

شاعر عبدالله توقای

صاحب ومسئول محرری دعوا وکیلی سید کرای افندی آلکین ایسه‌ده اصل روحی آقچوره اوغلی یوسف بك اولمشدر.

بوندن صوکرا قازان ، اورنبورغ ، اوفا ، آستراخان ، جایق (اورالسکی) شهرلرنده و باشقه یرلرده بر چوق غزته و مجموعه‌لر پیدا اولمشدر(۱). کرچه بو غزته‌لرك بعضیلری یا سیاسی ، یاخود اقتصادی سببلردن قاپانمایه مجبور اولمش ایسه‌لرده ، بر چوقلری استالیین حکومتینك «انقلابی یاتشدیردیغندن» صوکراده دوام ایتمشلر و صوکرالری قاپانمش نشریاتك یرینه مختلف شهرلرده یکیدن - یکی غزته و مجموعه‌لر ظهور ایتمشدر (۲) شویله که قازان تورکلری ، ۱۹۱٦ سنه‌سی حرب هنگامی اولدیغندن ، پك اوقادار طنطنه‌لی دکلسه‌ده ، اوز موقوت مطبوعاتلرینك اونجی ییللق بایرامنی یاپمشلرایدی .

سیاسی فعالیت - ۱۹۰۵-۱۹۰٦ سنه‌لرینك انقلاب کونلرنده قازان تورکلرینك بویوك بر سیاسی زمره‌سی روسیه‌یه تابع باشقه مسلمان تورك اولکه‌لرنده‌کی فکرداشلری ایله برلکده (مسلمان اتفاقی) اسمنده بر سیاسی فرقه تشکیل ایتمشدی .

---

(۱) ۱۹۰٦ سنه‌سی قازانده « آزاد » ، « بیان الحق » ، « طاڭ » ، « آزاد خلق » ، « یولدز » ، « الدین والادب » ، « طاڭ مجموعه‌سی » ، اورنبورغده « وقت » « دنیا و معیشت » (صوکرا « دین و معیشت ») ، « چوکچ » ، « قارچیغا » جایق قالاسی (اورالسکی) ده « فکر » « العصر الجدید » ، « اوقلر » ، آستراخانده « برهان ترقی » و پترسبورغده « الفت » ناملرنده‌کی غزته و مجموعه‌لر چیقمشدی .

۱۹۰۷ نجی سنه‌سی قازانده : « اخبار » ، « الاصلاح » « طاوش » و « تربیه » آستراخانده : « ایدیل » ، « طوپ » و « اصلاح » اورنبورغده « اورال » ، « یاز » اوفاده « العالم الاسلامی » پترسبورغده : « دوما » نامنده‌کی غزته‌لر ظهور ایتمشدی) . بونجه مختلف یرلرده چیقمش اولان اشبو نشریات هپ قازان لهجه‌سیله یازلیورلردی .

بونلره شوکبی بر تصنیف طاسلاغی یاپیلا بیلیر : « طاڭ » ، « طاوش » « طاڭ مجموعه‌سی » ، « اورال » و « دوما » صنفچی و سوسیالیست مسلکلی غزته‌لردر . « الدین والادب » و « دین و معیشت » دینی مجموعه‌لردر . « چوکچ » ، « قارچیغا » ، « اوقلر » و « طوپ » مزاح ورقه‌لریدر . قالانی آز - چوق آنات فرقیله معتدل ملیتچی غزته‌لردر .

(۲) مثلا ، قازانده « مکتب » ، « آڭ » ، « آق یول » ، « سویونبیکه » ، « بالالر دنیاسی » مجموعه‌لری ، « یالط - یولط » ورقه‌سی ، « قویاش » غزته‌سی ، اورنبورغده : « معلم » مجموعه‌سی « قارماق » ورقه‌سی ، سامارده « اقتصاد » مجموعه‌سی ، ترویسکیده « آقلا » ورقه‌سی ، اوفاده « طورمش » و پترسبورغده « ایل » غزته‌لری انتشاره باشلامشدی .

شو سیاسی پارتینك ایده‌اولوغلری علی مردان بك طوپچیباش ، اسماعیل بك غاسپرنسکی، رشید قاضی ابراهیم ، آق چوره اوغلی یوسف بك ، فاتح افندی کریمی کبی ذاتلر ایدی . قازان تورکلرینك مرخصلری کرك مسلمانلرك ۱۹۰۵ سنه‌سی ۱۵ آغستوسنده نیژنی نووغورودده اوقا ایرماغی اوزرنده (غوستاف سترووه) واپورنده مساعده‌سز یاپلمش تشکیل قونغره‌سنده ، کرك

شاعر « دردمند » (ذاکر رامی)

۱۹۰٦ سنه‌سی ۲ کانون ثانیسنده پترسبورغده طوپلانمش ایکنجی و عینی‌ییلك آغستوسنده نیژنیده طوپلانمش اوچنجی مسلمان قونغره‌لرنده بویوك فعالیتله اشتراك ایتمشلردر . واپور کوکرته‌سنده مساعده‌سز طوپلانمش اولان برنجی قونغره‌ده عموم روسیه مسلمانلری فرقه‌سنك تشکیلنه کیریشلمش وآشاغیده‌کی قرار چیقارلمش ایدی: بوکونکی حیات اقتضاسیله دوغمش اولان سیاسی ،

اجتماعی و علمی ایشلرك هیئتنده عموم روسیه مسلمانلرینك برلەشمەسی لازمدر .

۲) شو مقصدی وجوده کتیرمك یولنده روسیه مسلمانلری ، روسلرك ترقیپرورلریله فکرداش اولوب ، خلق اختیاریله سچیلمش مرخصلرك دولتی اداره و قانونلر ترتیب ایتمك وظیفەلرنده اشتراکلری اساسنه قورولمش حقوق تشکیلاتی برلەشدرمك یولنده ایش کوررلر .

۳) روسیه مسلمانلری هرجهتدن بوتون حقوقلرده روسلر ایله بردرجەیه چیقاریلمازلرسه ایکنجی مادەده ذکر ایدلمش اولان مقصدلره نائل اولمق قابل اولاماز . روسیه مسلمانلری بوکا قاعت حاصل ایدوب ، سیاسی ، اجتماعی ودینی حقوقلرك جملەسندەروسلرایلەهرجهتدن مساوی اولمق همدەشوکونکی قانونلرده کرك حکومتك فرمانلرنده ، کرك مأمورلرك اجرالرندەروسیه مسلمانلرینه عائد تحدیدلری ، مضایقەلری واستثنالری رفع ایتمك یولندەمشروع چارەلرەك هربریله چالیشاجقدرلر .

٤) روسیه مسلمانلری کندیلرینك فعالیتلرینەدولتك بوکونکی وایلەریدەکی احتیاجلرینه کوره استقامت ویررلر . مسلمانلرك احتیاجلری ایله متناسب مکتبلر آچایه ، کتابلر ، غزتەلر ، مجموعەلر ، قورصلر ، کتبخانه ـ قرائتخانەلر واسطەسیله عصری حیاتك اساسی فکرلرینی نشر ایتمەیه چالیشیرلر .

٥) شو بلانی چیزلمش هدفلری الده ایتمك ایچون مسلمانلرك زمان زمان طوپلاناجق اولان قونغرەلری طرفندن ویریلەجك تعلیمات ایلەحرکت ایلەیەجك مجلسلر تشکیل ایدیلیر [۱] .

۱۹۰٦ نجی سنەسی کانون ثانیسنك ۱٥-۲۳ نده پترسبورغده طوپلانمش اولان ایکنجی مسلمان قونغرەسنده « مسلمان اتفاقی » فرقەسنك نظامنامەسی .

[۱] بو قرارصورتی موسی بیگی افندی طرفندن ترتیب ایدلمش اولان « اصلاحات اساسلری » مجموعەسندن آلندی .

وپروغرامی تصدیق اولونمش ایدی. بوفرقه پروغرامنك سیاسی - اقتصادی قسمی اوزمانکی روس فرقه‌لرینك سوسیالیست اولمایانلرندن الك ترقیپرور واك لیبرال اولانی «مشروطه‌جی دیموقراتلر» فرقه‌سنك پروغرامنه توافق ایدیوردی. ملی مسئله‌لرده ایسه، دینی-روحانی ایشلرده کامل مختاریت، دللرك حقوقده مساواتی، ابتدائی تعلیمك هرملتك اوزدیلنده اولماسی کبی شیلر طلب ایدیلیوردی.

مرحوم سیدکرای میرزا لکین.

پراتیك ایشلر ایچون نظامنامه‌نك برنجی ماده‌سی موجبنجه، روسیه مسلمانلری، مرکزلری کوسته‌ریله‌رك، ١٦ دائره‌یه بولینمش ایدی. فقط باشقه ترقیپرور، لیبرال فرقه‌لر کبی «مسلمان اتفاق» فرقه‌سی‌ده حکومت طرفندن قانونلاشدیرلمامش و او کندیسنك عملی تشبثلرینی لایقیله داهاانکشاف ایتدیره‌مه‌مش

ایدی ، که روسیه‌ده ارتجاع دوره‌سی باشلادی . برنجی وایکنجی دولت (دوماسی) نه مبعوثلر انتخابی اثناسنده فرقه ایجه فعالیت ابراز ایتمش وبو یوزدن قازان، قافقاسیا، تورکستان ، قیرغیز ایلی وقریم‌دن خیلی مسلمان مبعوث سچیلمش ایدی . برنجی « دوما»ده ٢٤ مسلمان مبعوث وار ایدی ، که بونلرك ١٢ سی قازانلی ایدیلر . ایکنجی « دوما » ده مسلمان مبعوثلرك عددی ٣٤ اولوب ، ١٥ ی قازان تورکلرندن ایدی . اشبو «دوما» لرك هر ایکیسنده قازانلیلر اوراده تشکیل اولونمش «مسلمان فراقسیون» ینه کیرمشلرایدی (١). برنجی دوما طاغیلدقدن صوکرا « مسلمان فراقسیونی » نك دوقوز اعضاسی مشهور «ویبورغ خطابنامه‌سی» نه (٢) امضالرینی آتمشلر ایدی ، که بونلردن اوچی قازان تورکلرندن ایدیلر (٣) . معلومدر ، که بو خطابنامه‌یه امضالرینی آتمش مبعوثلر محکمه قراریله اجتماعی ـ سیاسی مؤسسه‌لر اعضالغنه سچیلمك حقندن محروم ایدلمشلر واوچه‌ر آی حبسخانه‌ده یاتمشلر ایدی . ایکنجی دوما طاغیلدقدن‌صوکرا ١٩٠٧ سنه‌سی ٣ حزیران قانونی مسلمان مبعوثلرك‌عددینی پك اکسیلتمش ایدی: تورکستان وقیرغیز یوردی دومایه مبعوثلر کوندرمکدن بوسبوتون محروم ایدلمشلر وسائر اولکه‌لرده‌کی مسلمانلردن ایسه ممکن اولدیغی قادار آز مبعوث انتخاب ایتدیرمك ایچون قانوناً تورلو مانعه‌لر چیقاریلمش‌ایدی . بوندن اوتوری‌اوچنجی‌دومایه آنجاق ١٠ مسلمان‌مبعوث کچه‌بیلمشدی، که بونك یدیسی قازان تورکلرندن ایدی . . . ارتجاع کونلرنده غیر قانونی اولاراق یاشایامادیغندن ، « مسلمان اتفاق» فرقه‌سی داغیلمشدر، که بوندن صوکرا مختلف اولکه‌لرك مسلمان تورکلری، ارتجاع هنکامنك صیقیشدیریجی شرائطی ایچنده آنجاق مدنی وتربیه‌وی ایشلر ایله مشغول اولابیلمشلردر .

---

(١) ایکنجی دومانك اوچ قازانلی مبعوثی استثنا ایدلی : بونلر دوماده تشکیل اولونمش « مسلمان ایشچی غروب » ینه التحاق ایتمشلر ایدی .

(٢) معلوم اولدیغی اوزره، بو خطابنامه خلق مرخصلرینی قوغمش حکومته‌ویرکو وقرعه نفرلری ویرمه‌مه‌یه تشویق ایدیوردی .

(٣) بو اوچ مبعوث : سید کرای آلکین ، سلیم کرای جانتوره وابوالسعود آخم‌درلر .

(غوستاف صتترووه) واپورنده طوپلانمش قونفره .

[١ - فاتح كريمي بك ٢ - عبدالرشيد افندي ابراهيم ٣ - اسماعيل بك غاسپرنسكي . ٤ - علي مردان بك طوپچباش] .

١٩٠٥ – ١٩٠٦ انقلابی هنكامنده كنجلردن عبارت كوچوك بر زمره ایسه روس « سوسیالیست – رەوالیوسیونیر » فرقەسی یولنه سلوك ایدەرك صنفجیلق و پرولەتەر حامیلكی مسلكنی طوتمش وبونك طبیعی نتیجەسی اولاراق، روسیه مسلمان توركلری سیاسی برلكی فكرینه مخالف بر وضعیت آلمشدی. بو زمره ، ناشر افكاری اولان « طاك » غزتەسنه نسبةً « طاكجیلر » دیمكله معروفدر (١) . بەریكیلرك اوزمانه كوره افراطجیلغی بزده بر مثل حكمنی آلمشدی، كه حق ادبیاتمزەده « طاكجی » « افراطجی » معناسیله كیرمشدر . مثلا ، جمال‌الدین ولیدی بك برمقالەسندەبزدەكی « طاكجی » تعبیرینك فرانسه بویوك انقلابی هنكامندەكی « ژاقوبین » تعبیرینه معادل اولدیغنی یازیور . شاعر ع . توقای « محبت » سرلوحەلی شعرنده از جمله :

بارچه احرار محبت میندن اوكده (ماغده) ظن ایتەم
قایده فرهاد ایله مجنون مین آلارنك « طاكجیسی »

دیمكله محبت بابندە، سیاست بابندەكی « طاكجی » كبی صول – افراطجی اولدیغنی آكلاتیور .

طاكجیلرك لیدەری مقامنده اولان عیاض بك اسحاقی اوكونلرده بر قاچ دفعه توقیف ایدلمش، چیستای وقازان شهرلری حبسخانەلرینه آتیلاراق، اشكنجەلرەمعروض اولمشدی(٢). ١٩٠٧ سنەسی صوغوق شمالدەكی آرقانژەل ایالتنه سورولمشدی (٣)

---

(١) « طاك » غزتەسی حكومت طرفندن قاپاتلدقدن صوكرا بو زمره « طاوش » و « طاك مجموعەسی » اسمنده غزتەلر چیقارمشدر .

(٢) بو حبسخانەلرده چكیردیكی كونلری محرر « زندان » آدلی رسالەسنده تصویر ایدییور .

(٣) عیاض بك بر مدت صوكرا آرقانژەل ولایتندن قاچوب ، استانبوله وارمش، اوراده قازان شیوەسیله بر قاچ اثر یازمشدر . صوكرا كری پترسبورغه دونوب ، كیزلیجه یاشامش ومسلمان تورك جماعت ایشلرنده اشتراك ایتمشدر. نهایت روس ضابطەسی طرفندن یاقالانوب ، ینه آرقانژەل اولكەسنه یوللامش واورادن آنجاق ١٩١٣ سنەسی عفو عمومیسی ایله سربست براقیلمشدر .

ملی صحنه — ینه ١٩٠٥ سنه‌سی انقلابندن صوکرا قازان تورکلرینك ملی صحنه‌سی میدانه کلدی . برنجی قازان تورك ملی تیاتر طاقیمی ١٩٠٥ سنه‌سی مرحوم عبدالله قاری [١] طرفندن تشکیل اولونمشدی . « سیارتروب » آدینی

١٩٠٦ سنه‌سی پترسبورغده انعقاد ایتمش عموم روسیه مسلمانلری قونفره‌سی .
[× - مرحوم عالمجان افندی بارودی]

طاشیان بوطاقیم پك چابوق انکشاف و قوت کسب ایتمش ایدی. شویله‌که بو طاقیم بالشه‌ویك انقلابنه قادار قازانده منتظماً تیاتر تمثیللری ویریوردی .

---

[١] اشبو تورك - قازان ملی صحنه‌سنك اونودولماز مؤسسی، ١٩٢٠ سنه‌سی قازانده تیفوسدن وفات ایتمشدر .

طاقیمکده‌پەرتواری کرك اوریژینال، کرك چەوریلمه (ترجمه) اثرلر ایله کیندکجه زنکینله‌شیوردی . بعض تیاترو محررلری یوقاریده ذکر ایدیلدی . بوراده ایسه برقاچ ده کرلی قومیدی و درام اثرلری یازمش اولان آقتور - محرر کریم تینچورایی قید ایتمه‌لی‌یم . ملی صحنه یالکز قازان شهرینه منحصر قالمایوب ، تورکلرك یاشادیغی سائر شهرلرده‌ده بولونیوردی . حتی قصبه‌لر و بویوك کویلرده صحنه محبلری جمعیتلری تشکیل ایدیلمش و ایکیده - برده اویونلر ، ادبیات و موسیقی آقشاملری یاپیلیوردی .

معلوم اولدیغی اوزره ، آذربایجانده و تورکیاده قادین - قیز روللرینی یا کنج ارککلر یاخود تورك مسلمان اولمایان عنصرلرك آقتریسلری باشاریوردی . بزده ایسه تا ایشك باشندن یا قازان تورك آقتریسلری یاخود هوسکار قیزلری اجرا ایدرلردی .

یکی تاریخجیلر - مؤرخ مرجانی ، آچدیغی چیغیرده تعقیبجیسز قالمادی . اونك تاریخی خدمتلرینی دوام ایتدیریجیلر آراسنده برنجی موقعی شبهه‌سز رضاءالدین ابن فخرالدین افندی اشغال ایدییور . بو ذات کرك اورنبورغده کندی اداره‌سی آلتنده چیقان «شورا» (١) مجموعه‌سنده « الوغ حادثه‌لر ومشهور کمسنه‌لر » سرلوحه‌سیله یازدیغی مقاله‌لرنده ، کرك « آثار » نامنده‌کی کتابنده استقلال کونلری وروس استیلاسندن صوکراکی قازان تورکلری تاریخی ایچون پك قیمتلی ماته‌ریاللر ویرمشدر (٢) عین‌الدین احمر ایسه قازان دارالفنونی یانده‌کی آثار عتیقه جمعیتی اعضاسی صفتیله قازان تورکلکی تاریخی اوغورونده ده کرلی خدمتلر ایتمشدر . بو جمعیتك مجموعه‌سنده مختلف زمانلرده اونك برقاچ مهم تاریخی و اتنوغرافی یازیلری باصیلمشدر (٣) . قازان تورکجه‌سیله اونك

---

(١) بو مجموعه آلتونجی شاکر وذاکر رامی برادرلر آقچه‌سیله ١٩٠٨ ده چیقمایه باشلایوب ١٩١٧ ده بالشه‌ویك ضربهٔ دولتندن صوکرا قاپانمشدر .

(٢) بو اثر آنجاق قسماً باصیلمشدر .

(٣) مثلا ، تیپته‌رلر واونلرك اصلی » (جلد ٢٣) ، میشه‌ردیلی وخلق حقنده (جلد ١٩) ، قازان تورکلرینك دوکون مراسمی » (جلد ٢٣) وباشقه‌لر .

« بلغار تاریخی » « قازان تاریخی » آدلی اثرلری چیقمشدر . حسن عطا افندی عهمشی ایجه مجملی « تاریخ قوم تورکی » ـنی یازمشدر . هادی آطلاسینك « قازان خانلغی » ، « سبر تاریخی » اسملی اثرلری ، « سویونبیکه » عنوانلی

عیاض اسحاق بك سورکونده ایکن .

بر ترجمهٔ حال کتابی مطبوعدر . ذکی ولیدی مطبوع اولان « تورك و تاتار تاریخی » وقسقاجه (قیصه‌جه) تورك ـ تاتار تاریخی (رسملی) عنوانلی اثرلری و کرك عموم

تورك تاريخى ، كرك ايديل بويى توركلرى تاريخنه عائد آيرى- آيرى تتبعلرى ايله طانيلمشدر (١) . دارالفنون تحصيلى كورمش اولان عزيز عبيدالله بك ايسه تاريخى تتبعات بولنده قازانده بوكونده چاليشيور . اونك صوك ييللرده « تاتار تاريخى » آدلى بردرس كتابى ، « تاتارلرده صنفلر تاريخى » عنوانلى اثرى (٢) على رحيم ايله برلكده يازديغى اوچ جلد « تاتار ادبياتى تاريخى » چيقمشدر .

كتابجيلق و نشريات ايشلرى — ١٩٠٥ سنه‌سى انقلابندن صوكرا ادبياتك انكشافى ايله متناسب اولاراق ، عرب حروفاتلى مطبعه‌لرك عددى آرتمش ، كتابجيلق و نشريات ايشلرى ده بك ايلريله‌مش ايدى . ١٩١٤ سنه‌سى قازان شهرنده عرب حروفاتلى اون قادار مطبعه واردى . بونلرك بشى تورك شركتلرى ياخود خصوصى آداملرك ملكى ايدى [٣] . يالكز قازان شهرنده يدى دانه تورك كتابجيلغى موجوددى [٤] . او كونلرده تورك كتابجيلقلرى ومطبعه‌لرى باشقه شهرلرده‌ده (اورنبورغ ، اوفا ، آسترخان ، طرويسكى ، اورسكى وحتى پترسبورغ شهرلرنده) بولونيوردى .

١٩١٥ سنه‌سى پترسبورغده آچيلان مطبوعات سه‌ركيسنده ايديل بويندە

---

(١) م . خوده‌قوف اسملى روس مؤلفى ١٩٢٣ ده قازانده مطبوع « قازان خانلغى تاريخنه عائد كوروشلر » نامنده‌كى كتابنك مقدمه‌سنده شو خانلغه دائر كتاب يازان تورك مؤلفلرى صيراسنده بنى‌ده صاييور . عزيز عبيدالله بك ايسه ، ذكى وليدى ايله بنى تاريخ يازاركن خلق ملى حركته ترغيب ايتمك مقصديله كوزده طوتانلردن عد ايديور (« تاتارلرده صنفلر تاريخى » نك مقدمه‌سنده) . بن بر چوق دفعه باصلمش ومكتبلرده بك زياده رغبت قازانمش بر تاريخ درس كتابم واردى . بو اثرمده روس دوشمانلغى تعقيب ايتديكم ايچون سانسور قوميته‌سى باشى پينه‌كين طرفندن تكديره دوچار اولمشدم .

(٢) قازان ١٩٢٥ سنه .

[٣] كريمى برادرلر ، « اميد » شركتى ، « ملت » شركتى ، شرف برادرلر و سابق خاريتون مطبعه‌لرى .

[٤] كريمى برادرلر ، « صباح » شركتى ، « معارف » شركتى ، « عصر » شركتى ، « بول » شركتى ، هادى مقصودى ، ورثه حسينيه .

عرب حروفاتی ایله باصـلـش کتابلرك فهرستی دقتلری جلب ایدەر درجەدە ایدی.

معارف ومکتب ایشلری — ۱۹۰۵ سنەسندن صوکرا قازان تورکلرینك مکتب ومعارف ایشلری ساحەسندەکی فعالیتی داها زیادە قوت آلمشدی. بر چوق اصلاح ایدیلمش مدرسەلر، دنیلەبیلیر، کە، معلم‌مکتبلرینەچەوورلمشدی، کە اورالردە اصول جدیدە ایلە تدریسات مکتبلرینە و « رشدیە » لرە معلملر

آرتیست عبدالله قاری.

یتیشدیریلیوردی. طوغروسی، بوکبی معلم مکتبلری، « دینی مدرسەلر » ماسکەسی آلتندە غیر قانونی اولاراق یاشیورلردی. فقط ارتجاعجی حکومت بو « دینی مدرسە »لرك حقیقی ماهیتنی بیلنجە اونلردە تفتیشات یاپمایە گیریشمش، بعضیلرینك مدیرلرینی محکمەیە ویرمش وبعضیلرینی اوزاق اولکەلرە سورمش ایدی. مثلا « مدرسۀ محمدیە » مدیری عالمجان بارودی افندی ۱۹۰۸ سنەسندە ایکی ییل مدت ایلە شمالدەکی وولوغدا شهرینە سورولمشدی. ۱۹۱۲ سنەسی بویوك بر « مکتب دعواسی » صارابول شهری « آفروزنی صود » (اولکە

محکمه‌سی) نده یاقلمشدی ، که مظنون اسکمله‌سنده « بوبی مدرسه‌سی » [١] مدیرلری عبدالله وعبیدالله بوبی برادرلر افندیلر اوطورویورلردی . مظنونلر آراسنده بومکتبك برقاچ معلم ومدرسلری‌ده بولونویورلردی . بوبی برادرلر محکمه‌نك قراری ایله برقاچ سنه‌لر حبسخانه‌ده‌یاتمشلردر . بودرجه‌بویوك اولمایان محاکمه‌لر ، روس پولیس مأمورلرینك قازان‌تورك مکتبلرینه آکسزین باصقین ایده‌رك تارـ مار ایتمه‌لری صیق صیق میدانه کلیردی .

فقط اویانمش ملی شعوری ضابطه چاره‌لری ایله بوغمق قابلمیدر ؟ روس حکومتی برطرفدن قازان تورکلرینك معارف ومکتب خادملرینی مرحمتسزجه تعقیب ایدرکن ، دیکر طرفدن به‌ریکیلر مختلف یوللر ایله ، مسلمان تورکلرك یاشادیغی ولایتلرك « زه‌مستوالره » (محلی خلق اداره‌لرینه) تأثیر ایتمه‌یه چالیشیورلردی ، که شونك نتیجه‌سنده بعضی « زه‌مستوا » لر ، بومؤسسه‌لرك معارف شعبه‌لری یاننده مدیری مسلمان تورکدن اولان بولوکلر تشکیل ایتمه‌یه کیرشمشلر ایدی . ایشته بوکبی معارف بولوکلری آنا دیلی ایله تورك ابتدائی مکتبلری آچیورلر ، موقت اصول تعلیم قورصلری قورویورلر وتورك پداغوغلرینك مشاوره مجلسلرینی طوپلایورلر ایدی .

ابتدائی تعلیم ایشلرینك بویله‌جه جانلانماسی یوزندن ، عصری پداغوژی ومه‌تودیقانك اقتضاسنه کوره یازیلمش درس کتابلری طبیعی‌ده‌یك جانلانمشدی . دیکرطرفدن أربابی عرب یازیسنك تورك دیلنه توفیقاً املاسنی دوزه‌لتمك ایله اوغراشیورلردی . بوتون تورك دنیاسنك شو مشکل مسئله‌سی قازان تورکلری آراسنده اولدیغی کبی هیچ بریرده ایشله‌دیکی یوقدر دنیلسه جائزدر . معلوم اولدیغی اوزره ، بوتون مسلمان تورك دنیاسنده اسلام دینی ایله برلکده قبول

[١] وه‌تکه ولایتی بوبی کوینده قورولمش اولان اشبو مکتب « دینی مدرسه » ماسکه‌سی آلتنده مهم بر «دارالمعلمین» وظیفه‌سنی اوده‌مشدر . بوبی برادرلر عینی زمانده قیزلر ایچون‌ده بر معلملر مکتبی آچمشلر ایدی . بوبی افندیلر رسماً شو کویك منشورلی امامل‌ری صاییلیرلردی .

ایدلمش عرب الفباسی صدالی حرف (voyelle)لره پك فقیردر وبوندن اونوری ، آقادەمیك و . رادلوفك پك حقلی اولاراق دیدیکی کبی (۱) ، تورك لهجەلرینه هیچ‌ده اویغون دکلدر . هسانکی بر یورتده تورکلر مکتب ایشلرینی یوله قویمایه تشبث ایدرکن ، باشقه مشکلات ایله برابرلر الفبا مشکله‌سنه‌ده چارپیورلر. شویله ، که صوتی اصول ایله الفبا ترتیب ایتمه‌یه باشلامش بر تورك ، ایلك آدیمده ، تورك دیلنده بولونان بعضی صدالری یازمق ایچون عرب الفباسنده حرفلر بولونمادیغنی کورویور . بر طرفدن بوکی اکسیکلك ، دیکر طرفدن

تاریخچی هادی آطلاسی

برصدا ایچون شاشرتیجی حروفات بوللغی (باش ، اورتا آخر ویالکز شکللر) ! طبیعی ، تورك مکتبلری ایچون کتابلر تألیف ایده‌ن بەده‌غوغ ایچون بوکبی بوللقدن دوغان مشکلات ، اوته‌کی اکسیکلکدن دوغان چتینلکلردن داها آز دکلدر . ایشته بوکبی سببلردن بعضی تورك صدالری ایچون یکی حرفلر ایجاد

(۱) «تورك قبیله‌لرینك خلق ادبیاتی اورنه‌کاری» : ۱ نجی جلدك مقدمه‌سنده.

ایتمك ، بعض حرفلرك شکللرینی اکسیلتمك كبی یوللر ایله املاینی دوزه‌لتمك مسئله‌سی میدانه چیقیور . بو مسئله‌ده بزده بر قاچ تورلو جریان ونظریه‌لر واردی (۱) .

اقتصادی وضعیت ـ ۱۹۰۵ و ۱۹۱۷ ییللری آراسنده‌کی دوره‌ده قازان تورکلرینك اقتصادی وضعیتی خایلی یوکسه‌لمشدی. تورك کوبلیلری چیفتجیلك ایشلرنده تورلو ماکنه‌لر قوللانمایه باشلامشلر ، مستهلك جمعیتلری ، اوفاق قره‌دی باقلری قورمایه کیریشمشلر ایدی. شهرلرده تجارت وصناعتك مختلف ساحه‌لرنده تورك اسهام شرکتلری وبویوك سرمایه‌یه مالك خصوصی آداملرك تجارتخانه واعمالاتخانه‌لری اپجه آرتمشدی .

یکی زمانك قازانده تورك قادینی ـ قیزلری ـ صوك عصرلرده باشقه یورتلرده مسلمان قادین ـ قیزینك دوشدیکی قاراواش (۲) وضعیتنه قازان تورك قادین ـ قیزی هیچ برزمانده دوشمه‌مشدر. قازانلیلرده قیزجوجوقلری اوقوتمق دائما ارکك جوجوقلری اوقوتمق ایله متوازیاً یورومشدر (۳) ابتدائی مکتبلری اصلاح دورنده « اصول جدیده » مکتبلری یالکز ارکك جوجوقلر ایچون دکل ، عینی زمانده قیز جوجوقلر ایچون‌ده آچلمش ایدی . قازانلی معلمه، معارف ومکتب ایشلرنده قازانلی معلم ایله ال ـ اله ویره‌رك چالیشیوردی. قازانلی معلمه، مسلکداشی قازانلی معلم کبی، جنسداشلرینك جوجوقلرینی تعلیم ایتمك ایچون کمال جسارتله ایصسز سیبریایه، اوزاق تورکستان ویدی صواولکه‌لرینه سفر زحمتلرینه قاتلانیوردی . قازانلی تورك قادینی ، یوقاریده کوردکمزجه ، کندیسنك ملی صحنه‌ده‌کی روانی‌ده ارککلره تسلیم ایتمه‌مشدر . صاحب جمال خانم عزت الله ، ملی صحنه یاراتمش عبدالله قاری بکلك فعال یاردیمجیسی و صاغ آلی اولمشدر .

---

(۱) املاجیلردن عمادبوغابیك ، هادی مقصودی، شاکر جان طاهری ومحی الدین قوربانعلی افندیلری بوراده یاد ایتمك درکاردر .

(۲) جاریه معناسنه کلن خالص تورکجه برسوزدر . « کرنك » ده دنیلیر .

(۳) بو حقده یوقاریده مذکور روس مؤلفی (رجفوف) ك شهادتنی خاطرلا تکز.

قازان تورك قادینی غزته جیلکده‌ده قازانلی ارککك ده کرلی آرقاداشی اولمشدر. موقوت مطبوعاتك میدانه کلدیکی کونلرده و صو کرالری غزته و مجموعه‌لرده یازی یازان بر چوق قادین ـ قیزلرك آدلری کوزه چارپار.

١٩٠٧ سنه‌سی خدیجه خانم یاماش، سو ـ یال ـ ده موقراط مسلککی « اورال »

قازانده ١٩٠٦ سنه‌سی آغستوسنده طوپلانمش اولان معلملر قونغره‌سی اعضالرندن بر غروب.

غزته‌سنك مسئول محرری اولمشدی. صو کرالری فخر البنات خانم سلیمان قازانده « سویونبیکه » نامنده‌کی قادین ـ قیز مجموعه‌سنك باش محررلك وظیفه‌سنی باشارمشدی. اسماعیل بك غاسپرنسکینك کرك غزته جیلك ، کرك مکتبجیلك ایشلرنده‌کی برنجی یاردیمجیسی اولان زوجه‌سی زهرا خانم آق‌چوره قازانلی تورك

قیزی ایدی . تورك قازان قیزلری خایلی ارکین روس اورتا ، اختصاص وعالی مکتبلرینه دوام ایتمه‌یه باشلامشلردر . بالنسبه چوقدن قازان تورك قادین قیزلری آراسنده طبیب باماقلری ، مکتب کورمش قابله‌لر ، دیش طبیبه‌لری ، طبیبه‌لر وسائرلر بولونیوردی . شهرلی تورك قازان قادینی سربستنجه تیاترولره ، اجتماعلره کیدر ، مذاکره‌لره اشتراك ایدر خطابه‌سویله‌ر و راپور اوقور ایدی . ١٩١٧ نجی سنه‌سی موسقواده طوپلانمش برنجی عموم روسیه مسلمانلری قونغره‌سنده بر تورك قادینی (مخلصه خانم بوبی) قازان تورکلرینك مرکز روحانی مجلسی اعضالغنه سچلمش ایدی دیمك اولیور ، که مسلمان قادینی مساوی حقوقلی اعضا اولاراق عالی دینی بر مؤسسه‌یه کیرمش ایدی ، که بوکبی برحال سائر هیچ بر مسلمان اولکه‌سنده داها کورولمه‌مشدر .

——•——

V

۱۹۱۷ سنه‌سی انقلابندن صوکرا .

ایلك سیاسی - اجتماعی تدبیرلر —. ۱۹۱۷ سنه‌سی انقلابی پاتلاق ویرور ویرمز قازان تورکلری ملی، اجتماعی - سیاسی ایشلری باشارمق ایچون درحال ملی قومیته‌لر تشکیلنه باشلامشدیلر، که برآز صوکرا بو قومیته‌لر « ملی شورا » آدینی آلمشلردر. ۱۹۱۵ سنه‌سی حرب عمومی کونلرنده قازان مسلمان تورکلرینك آرزولرینه خلاف اولاراق چار ایکنجی نیقولا حکومتی طرفندن تعیین اولونمش مفتی، انقلابك ایلك آننده پوستندن دفع ایدلدی . مسئله بوندن عبارت : نیقولا ایلمینسکینك تنسیبیله تعیین ایدلمش اولان مفتی ۱۹۱۵ سنه‌سی حرب کونلرنده اولدکدن صوکرا روس حکومتی مفتیی ملا (روحانی)لر ایچندن تعیین ایتمشدی. لاکین اونك انتخابی اویله بر ملایه دوشمشدی، که بوندن مسلمانلر طوکا قالمشلر ایدی. تورك-قازان مطبوعاتنك ودولت (دوما) سنده‌کی مسلمان مبعوثلرك اعتراضلرینه ذره‌جه التفات ایتمه‌دن حکومت، میلیونلر ایله مسلمانلرك دینی رئیسلکنه استعدادسز، ناقص معلوماتلی و « یادمذهبلرك روحانی ایشلری ده‌پارتامنتی»نده‌کی شبهه‌لی «خدمتلری» ایله معروف، پترسبورغ ملاسی صفا بایزید اوغلنی تعیین ایتمشدی. ایشته شو مفتی ۱۹۱۷ سنه‌سی انقلابندن صوکرا درحال عزل ایدلمش ایدی. ۱۹۱۷ سنه‌سی مایسنده قازان تورکلری موسقواده طوپلانمش ایلك عموم روسیه مسلمانلری قونغره‌سنه اشتراك ایتمشلردی، که بو قونغره‌ده

ازجمله خلقك اعتماد ایندیکی وخلقه شو یا بو طرزده خدمتلری سبقت ایتمش اولان ذاتلردن یکی مفتی وقاضیلر سچلمش ایدی. مقتبلکه یالکز قازان تورکلری آراسنده دکل اوزمانکی روسیه‌لك بوتون تورکلری آراسنده محترم طوتولان عالم - بعده‌غوغ عالمجان بارودی افندی انتخاب ایدلمشدی. کرچه بو قونغره‌ده،

فینلاندیاده‌گی بر قازانلی تورکلر مکتبینك طلبه‌سی معلملری ایله برلکده.

اوندن ۱۲ ییل مقدمکی (نیژنی نووغورد) قونغره‌سنده اولدیغی کبی، عموم مسلمان سیاسی فرقه‌سی تشکیل ایتمك مسئله‌سی موضوع بحث اولمادی ایسه‌ده، ینه عموم مسلمان مسئله‌لرینی مذاکره وحل ایتمك ایچون بر عموم مسلمان مرکز شوراسی سچلمش.

ایدی . فقط برآز صوکرا روسیه‌ده مرکزدن قاچمه حرکتلری باشلادیغندن و ملتلر ایچون داها کنیش امید افقلری آچیلدیغندن ، روسیه‌نك کنارلرنده یاشایان مسلمانلر بو «مرکز مسلمان شوراسی» نه پك آز رغبت کوسته‌رمشلر و بوندن اوتوری ، «شورا» اعضالرندن اولان عیاض‌بك اسحاقینك دیدیکنه کوره [١]، بو « مرکزی شورا » یالکز قازان تورکلری آقچه‌سیله اداره ایدلمشدر .

« حربی شورا » — ١٩١٧ سنه‌سی یاز ابتداسنده قازانده « مسلمان حربی شوراسی » قورولمش ایدی، که مقصدی روسیه اوردولرینه داغیلمش مسلمان نفر و ضابطلرینی طوپلایوب ، آیری مسلمان عسکری فرقه‌لری تشکیل ایتمك ایدی . واقعا بو مؤسسه بر قاچ مسلمان آلایی تشکیل ایتمش و ایکی دفعه عموم روسیه مسلمان حربی قونغره‌سنی طوپلامش ایدی . « حربی شورا » کندیسنك عنوانی و قورولشی اعتباریله « عموم روسیه مسلمان حربی شوراسی » ایدی ایسه‌ده ، مصارفی ایچون پاره یالکز قازان مسلمانلری جیبندن ویرلمشدر .

ملی مدنی مختاریت اعلانی — ١٩١٧ سنه‌سنك تموزنده عینی زمانده اوچ مسلمان قونغره‌سی طوپلانمشدی : ١) ایکنجی عموم روسیه مسلمانلری قونغره‌سی ، ٢) مسلمان دین کیشیلری (ملالر) قونغره‌سی و ٣) « حربی شورا » طرفندن دعوت اولونمش برنجی حربی قونغره . اشته شو اوچ قونغره اعضالرینك برله‌شمش اجتماعنده قازان شهر تیاتروسی بناسنده قازان تورکلرینك اوزمان تعبیرنجه « ایچ روسیه و سیبریا مسلمان تورك ـ تاتارلری »[٢] ملی ـ مدنی مختاریتی اعلان ایدلمش و یدی کیشیلك بر « مختاریت هیئتی » سچیلمش ایدی، که رئیسی صدری بك مقصودی ایدی . اوفا شهرینك ملی و تاریخی جهتندن برپاره‌لك قیمتی یوق ایسه‌ده ، غالبا ، باشقردلغه و سیبریایه یاقینلغی

[١] استانبولده چیقان « یکی قافقاسیا » مجموعه‌سینك ١٩٢٤ سنه‌سی چیقمش اولان ٢٠ نجی صایسنده‌کی « ایدیل ـ اورال ایللری » باشلاقلی مقاله‌سنده .

[٢] لاکین بو « تورك ـ تاتارلر » ، غربی سیبریا مسلمان تورکلری استثنا ایدیلیرسه ، کنیش تاریخی ـ اتنوغرافی معناسیله قازان تورکلرندن عبارت ایدیلر .

و اورادە حاضر بناسی ایله اسکی « محمدی روحانی مجلسی » نك بولونماسی اعتبارە آلندیغندن اولاجاقدر ، که « مختاریت هیئتی » نك فعالیق ایچون اوفا شهری اختیار ایدلمش ایدی . بو « هیئت » « ملی خزینه تشکیل ایتمك تشبثاتنده بولونمق و « ملت مجلسی » نی طوپلامق وظیفەلری حواله ایدیلمشدی .

قازانده تورکلرینك ملت مجلسی ــ « ملی مدنی مختاریت هیئتی » نك تشبثی ایله ١٩١٧ سنەسی ، اسکی حساب ایله تشرین ثانی اورتالرنده قازان تورکلرینك ملت مجلسنه مبعوثلر انتخابی اجرا اولنمشدی . بوملت مجلسی اوفا شهرنده اسکی حساب ایله ١٧ تشرین ثانیده طوپلانوب ، ١٩١٨ سنەسنك ٩ کانون ثانیسنه (اسکی حساب ایله) قادار چالیشمش ایدی . مجلسده مجموعی ١٢٠ مبعوث اولوب ، بونلر ، سیاسی فرقەلق اساسنده دکل ، « کونك مسئلەلری » خصوصنده فکرلرك توافق ایتمەسی اساسنده ایکی فراقسیونه بولنمش ایدیلر . بری « تورکجیلر فراقسیونی » اولوب ، قازان تورکلکینك یاشلی ، باشلی اوقومشلرندن ، ترقیپرور ملالردن تشکل ایتمشدی . بوفراقسیونده ٣٠ قادار ملا وار ایدی . دیکری « طوپراقجیلر فراقسیونی » نامنده اولوب ، بونك اکثر اعضالری صالدات (عسکر) قومیتەلرندن سچلمش ضابطلر ، دارالفنون طلبەسی ، « حربی شوراجی » لر ، ١٧ سنەسنك مارتنده سوسیالیست اولیویرمش کنج محررو ومعلملر بعضی بولشەویکلك نامزدلری ایدیلر . بونلر سادە ملی ـ مدنی مختاریت ایله اکتفا ایتمەیوب ، « اولکه مختاریتی » ـ نەده طرفدار اولدقلرندن فراقسیونلرینه « طوپراقجیلر فراقسیونی » عنوانی ویرمشلر ایدی .

برنجی فراقسیون آزبر صایی ایله اکثریت اولوب ، مجلسك ، دیەلم ، آغیر باشلی وصاغ قانادینی تشکیل ایدیوردی . « تورکجیلر فراقسیونی » نك مجلسده مدافعه ایتدیکی وقبول ایتدیرمەیه چالیشدیغی « تورکجیلك » ، عائدهیچ برمسئلەسی اولمادیغی حالده ، طوپراقجیلرك مکمل صورتده ایشلەنمش بر « طوپراقلی مختاریت » پروژەسی واردی . لاکین شونیده قیدایدەلم ، که بوپروژه (خریطەلری

وایستایسینقلری ایله) طوبراقجیلر فراقسیونی طرفندن دکل ، ملت مجلسی اعضاسی اولمایان، بناءً علیه هیچ بر فراقسیونه انتساب ایتمه‌ین ، «مختاریت هیئتی اعضاسی ، عالمجان بك شرف طرفندن ایشله‌نمش ایدی .

ملت مجلسی اشبو ۵۲ کون سورمش ایلك وصوك اجتماع دوره‌سنده ملی ـ مدنی مختاریتك اساسی قانونی ایشله‌مش ، خلقك دینی ـ مدنی احتیاجلرینه عائد سائر قانونلر وقرارلر چیقارمش ، « ملی ولایتلر » ك حدودلرینی تعیین ایتمشدی. ینه مجلس « طوپراقجیلر فراقسیونی » نك اصراری ایله عالمجان شرف بکك « طوپراقلی مختاریت » یعنی « ایدیل ـ اورال اولکه‌سی » قورمق حقنده‌کی راپورینی دیکله‌مش وبو مسئله‌یی بر قاچ جلسه‌ده مذاکره ومحاکمه ایتمش ، نهایت بالاتفاق بو کبی مختار اولکه‌نك وجوده کلمه‌سنك مطلوبلکی حقنده قرار چیقارلمش ومسئله‌یی اطرافلیجه ایشله‌مك ایچون بر « طوپراقلی مختاریت هیئتی» تشکیل ایدیلمش ایدی . فقط « تورکجیلر فراقسیونی » بکده او قادار بتمسه‌دیکی بر فکرك « هیئت » ینه کندی اعضالری آراسندن هیچ بر کیمسه‌یی ویرمه‌مشدی .

ملت مجلسی ، موقت « مختاریت هیئتی » یرینه دائمی بر اجرا مؤسسه‌سی اولان « ملی اداره» سچمش ایدی، که بوریکنك « دینیه نظارتی » ، « معارف نظارتی » و « مالیه نظارتی » عنوانیله اوچ نظارتی واردی . هر بر نظارت بش اعضادن مرکب اولوب ، آرالرندن بری شو نظارتك رئیسی اولاجاق واوچ نظارتك باشنده « ملی اداره رئیسی» طوراجقدی [۱]. « ملی اداره » ۱۹۱۸ سنه‌سی ابتداسنده کندیسنه توديع اولونان ایشلری اداره ایتمه‌یه کیرشمش و « ملت مجلسی » اعضالری ایسه اولرینه داغیلمشلر ایدی .

« حربی شورا » و « ملی اداره » بولشه‌ویزم کونلرنده — یوقاریده.

[۱] صدری مقصودی بك، وظیفه‌سی یالکز ملی ـ مدنی مختاریتی تطبیق ایتمکدن عبارت اولان، شو « ملی اداره » نك رئیسی اولوب ، فینلاندیا و تورکیاده اونك ایله انته‌روبو یاپان بعض غزته مخابرلرینك یازدیغی کبی بر جمهوریت رئیسی دکلدی .

دنیلدیکی وجهله « حربی شورا » قازان تورکلری پارەسیله بسلەنمش ایسەده ، عموم روسیەلیك قارەکتەری طاشیوردی وبوندنطولایی اوکا اویله آداملر کرمشدی، که اونلر قازان تورکلری منفعتلرینه بوسبوتون یابانجی ایدیلر . بویلەلری کرك « حربی شورا » نك کندیسنی ییقمق ، کرك ملی عسکری فرقەلری باشدن چیقارمق یولنده هیچ‌ده قصور ایتمەمشلردر . ۱۹۱۷ سنەسی صوکلرنده قازانده‌طوپلانمش‌اولان‌ایکنجی حربی قونغرەده‌بالشەویك عنصرلری اوستونلك آلمش واوراده بالشەویکانه قرارلر چیقارلمش ایدی . حالبوکه « ملت مجلسی » بولشەویکلر حاکمیته کچدیکدن صوکرا اجتماع ایتمش ایسەده ، غالبا ، « بولشەویزم » ك کچیجی بر حادثه اولدیغنی ظن ایتدیکدنطولایی اولمالیدر، که بو حاکمیته مناسبتنی مذاکره ایتمەمش ایدی . « ملی اداره » ده عینی یولی طوتمشدی . ایشك ابتداسنده بولشەویکلر « ملی‌اداره » یه پارماقلر آراسندن باقمش ایسەلرده ، ۱۸ نجی سنەسنك شباطنده « برەست لیتووسق » معاهدەسنی عقد ایدوب ، ایچریده انقلابی «درینلەشدرمك » ایچون اللری بوشادیانجه ، اونلر قازان واوفادەکی تورك ملی مؤسسەلرینه کمال قطعیتله هجوم ایتدیلر. مسلمان تورك عسکری فرقەلری اوزمانکی روسیەنك داغیتیجی شرائطی یوزندن پك ضعیفلەشمش وآزمش ایدیلر . جوغرافی موقعمزك ألویرشسزلکی یوزندن طیشاریدن هیچ بر یردن یاردیم بکلەمك اولامازدی . ایشته بوندن اوتوری بولشەویکلر ، ۱۸ سنەسنك ایلك بهارینه قارشی « حربی شورا » یی داغتمایه و ۱۲ نیسانده (اسکی حساب ایله) اوفا ملی ادارەسنی یاغما ایتمەیه موفق اولدیلر. بەریکینك اوچ نظارتندن یالکیز « دینیه نظارتی» نی « سیاسته قارشمامق شرطیله » براقمشلر ایدی . لاکین « ایچ روسیه وسیبیریا مسلمان تورك ـ تاتارلری دینیه نظارتی » نك قاریشامایاجاغی « سیاست » ساحەسی ، بولشەویکلره کوره ، پك کنیش ایدی ، احتمال ، بو مؤسسه « اورنبورغ محمدی روحانی مجلسی» آدینی طاشیدیغی دوردەکی « ممنوع سیاست» ساحەسندنده کنیش‌ایدی. . صوکرالری ولایت « ملی‌شورالری » داغیلمش،

بوتون ملی غزته و مجموعه‌لر قاپاتلمش واونلرك مطبعه‌لری مصادره ایدلمشدر . ملتجی جماعت خادملرینك بر قسمی توقیف ایدلمش و بر قسمی‌ده كیزله‌نمه‌یه مجبور اولمش ایدی ...

اورتا ایدیل بوینده بولشه‌ویكلكه قارشی حركت — ١٩١٨ - نه سنك یازنده ایدیل بوینده بالشه‌ویكلكه قارشی خالص ده‌موقراتیك خلق حركتی باشلامش ایدی. ابتدا بو حركتك رهبرلری « عموم روسیه مؤسسان مجلسی » (اوچره‌دیتلنی صوبرانیا) نك بعضی سوسیالیست - ره‌والیوسیانیر فرقه‌سنه منسوب اعضالری اولمشدر، كه بونلر صامار شهرنده بره مجلس مؤسسان اعضالری قومیته‌سی » قورمشلر ایدی . بو قومیته‌یه بولشه‌ویكلر طرفندن داغیتلمش (اوچرید . صوبرانیا) نك قازان توركلرندن اولان اعضالری‌ده التحاق ایتمشلردی. بالفعل، الده سلاح مجادله‌ده ایسه قازان تورك كویلوسی روس كویلوسندن داها زیاده فعالیت ابراز ایتمشدی . آغستوس ابتدالرنده قازان « خلق اوردوسی » طرفندن اشغال ایدیلنجه بو شهرده آریجه بر تورك سواری بولوكی تشكیل ایدیلمش ایدی . بو حركت اثناسنده قازان توركلرینك ملی اداره‌سی‌نك طوپلانامیلمش اعضالری اوفاده بر « ملی اداره » قیرینتیسی آچمشلر ایدی. (ملی اداره‌نك رئیسی نه بوراده، نه‌ده صوكرالری سیبیریاده قزلجار شهرنده ایش كورمش اولان ملی اداره‌ده بولونمیوردی.) ینه قازان توركلرینك مرخصلری اوفاده ١٩١٨ سنه‌سی ایلولنده طوپلانمش « دولت مشاوره مجلسی » ینه‌ده اشتراك ایتمشلردی (١) .

اوفا دولت مشاوره مجلسندن صوكرا — معلوم اولدیغی وجهله اوفا دولت مشاوره مجلسی بش كشیدن مركب بر عموم روسیه حكومتی (دیره‌كتوریا) سچمش ایدی، كه بونك رئیسی اولاراق سوسیالیست (آوكسه‌نتیاف) انتخاب ایدلمشدی . (اوچرید . صوبرانیا) نك اوراده طوپلانابیلمش اعضالری ایسه،

(١) بو مشاوره مجلسنه باشقردلق ، توركستان، آلاچ اوردا (قیرغیزلق) حكومتلرینك مرخصلری‌ده اشتراك ایتمشلردی.

« اوچرید . صوبرانیا اعضاری قونغرهسی » نامیله بردائمی مؤسسه تشکیل ایتمشلردی، که اورایه مابین قازان تورکلری مبعوثری‌ده کیرمشلردی. مشاوره مجلسنك نهایتنه طوغری سامار شهری قیزیللر طرفندن اشغال ایدلدیکندن واوفا ده‌اونلرك تهدیدینه معروض اولدیغندن، (دیره کتوریا) حکومتی کندیسنك طوراغی اولاراق ، او زمانکی سیبیریا حکومتی قرارکاهی اولان اومی (اومسکی) شهرینی اختیار ایتمش ایدی، « اوچرید. صوبرانیا قونغرهسی » ایسه، چه‌اصلوواق عسکری قوتلری طرفندن اشغال ایدلمش اولان اورال طاغلغنده‌کی (قاته‌رینبورغ) شهرینه یرله‌شمه‌یی داها موافق بولمش ایدی . بزم « ملی اداره » قیریتیسی‌ده سیبیریاده اومی یاقیننده‌کی تورك مسلمانی چوق بولونان قزلجار (پیتیرپاول) شهرینه طاشینمش ایدی . « ملی اداره » ایله رسماً باغلانیشی اولمایان بعضی قازان تورك جماعت خادملری ومطبوعاتچیلری‌ده اورایه یول کتمشلر ایدی...

ایکی آتسه آراسنده - دیره کتوریا حکومتی اومیده، اوچرید. صوبرانیا اعضالری قونغرهسی قاته‌رینبورغده ، بزم « ملی اداره » مز قزلجارده کندی ایشلرینی یوله قویمقله اوغراشیرکن ، قازان تورك سیاسی قاچاقلری ده‌ربکی شهرده بیك بلا ایله « مایاق » غزته‌سنی چیقاریرکن ، کونك برنده (۱۹۱۸ سنه‌سی ۱۸ تشرین ثانیده) اومسکیده قازاق آتامانلری ، بعضی سابق سیبیریا حکومتی اعضالری ایله برلکده ضربهٔ دولت (Coup d état) یاپدیلر: دیره کتوریا قوغلدی ، بونك طرفندن تشکیل ایدلمش اجرا وکیللری هیئتنده حربیه‌وکیلی اولان آمیرال قالچاق بوتون روسیه‌نك عالی مدیری (ویرحوونی پراویتل) ، دیکر عباره ایله «ده‌کتاتور » اولاراق اعلان ایدلدی وقاته‌رینبورغده‌کی اوچرید. صوبرانیا قونغرهسی‌ده داغیتلدی ...

قالچاق حکومتی یالکز بالشه‌ویکلره قارشی دکل، بوتون سوسیالیستلره، ده‌موقراتلره وغیر روس ملیتچی رهبرلره قارشی‌ده حرب اعلان ایتدیکندن ، بولشه‌ویزم استبدادی ایله کوره‌شمکده اولان ده‌موقراتیك عنصرلرك آرقا طرفنده ، اونه‌کی استبداددن داها آز قورقونچ اولمایان بردشمان، یعنی ارتجاعجی روس

شووه‌نیزمی پیدا اولمش ایدی. شویله‌جه بزم سیبیریایه طاشینمش اولان ملی مؤسسه‌مز وسیاست اولریمز ایکی آتش آره‌سنده قالمشلر ایدی: برطرفده اونلر بولشویکلر ایله مجادله ایدییورلر دیکر طرفده قالچاق حکومتی بزم سیاسیلریمزی تعقیب ایدییور، « ملی اداره » نك طوپلادیغی مشاوره مجلسلرینی منع ایدییور و بزه دینی ـ ملی ایشلرمزده سابق روسیه امپراطورلغی قانونلر مجموعه‌سینك ۱۱ نجی جلدینك ماده‌لری ایله عمل ایتمه‌یه امر ایدییوردی. « اوچرید . صوورانیا قونغره‌سی » نك فعالیتنه اشتراك ایتمش بعض قازان تورك بیوگلری، اوزمان داها برلی حکومتی و اوردوسی بولونان باشقردلغه صیغنمش ایدیلر. قزلجارده‌کی « ملی اداره » قالچاق حکومتی طرفندن طاغتادیغندن، ایچندن چیقلماز بروضعیتده قالمش، «مایاق» غزته‌سی‌ده کرك سیاسی وضعیتك الویریشسزلکندن، کرك مطبعه و حروفات قیطلغی یوزندن، لایقیله انکشاف ایده‌مه‌یوب، قاپانمایه مجبور اولمشدی. قالچاق حکومتنك عاقبتی ایسه هرکسه معلومدر.

باشقردلق اولکه‌سی مسئله‌سی — بزم یوردمزده ۱۹۱۷ سنه‌سی انقلابندن صوکرا دوغان مسئله‌لرك بری‌ده باشقردلق اولکه‌سی مسئله‌سیدر. سیاسی تشبثلری ایچون تاریخدن الهاملر آلان زکی بك ولیدی، روسیه‌لیلره کنیش افقلر آچان ۱۷ سنه‌سنك انقلابندن صوکرا « باشقردلق اولکه‌سی » فکرینی ایلری سورمه‌یی ممکن بولمشدر وعینی سنه‌نك مایسنده موسقوده انعقاد ایدن بوتون روسیه مسلمانلری قونغره‌سنده او، اصول اداره مسئله‌سنده « فیده‌راسیون » طرفداری اولدیغی کبی، بو فیده‌راسیون ایچنده « باشقردلق اولکه‌سی » نامنده‌کی بر مختاریتلی طوپراغك‌ده بر بولاجاغی دعواسنی اورتایه آتمشدر. قونغره‌ده‌کی باشقردلق مرخصلری‌ده ولیدی بکك بوفکرینی تصویب ایتمشلر. چونکه انقلابدن صوکرا طوپلانمش اولان محلی باشقرد قونغره‌لرینك اك زیاده اهمیت وردکلری ماده طوپراق مسئله‌سی اولمشدر و زکی بکك تاریخدن ملهم اولاراق اورتایه آتدیغی باشقرد طوپراقلی مختاریتی مسئله‌سی‌ده باشقردلرك طوپراق خصوصنده‌کی تمایللرینه پك موافق دوشمشدر. زکی بك بو مسئله‌یی داها

انقلابدن أول دوشونلمش اولمالیدر، که موسقوا قونغره‌سندن صوکرا اورنبورغده طوپلانمش اولان باشقرد قونغره‌سنده خطابت کرسیسنه « باشقرد اولکه‌سی » نك حدودلرینی کوسته‌ره‌ن خریطه‌لر و اونده یاشایان خالقلرك نسبت عددیه‌سی کوسته‌ره‌ن استاتستیق جدوللری ایله مجهز اولاراق چیقمشدر. بو قونغره‌ده باشقرد مختاریتلی اولکه‌سی یاپمایه قرار ویرلمش ، اونك حدودلری چیزلمش، مرکز باشقردلق شوراسی ایله برابر کانتون (سانجاق) و توبه‌ك (ناحیه) شورالری‌ده تشکیل ایدلمشدر . زکی بك بری « بویوك باشقردلق » دیکری « کوچوك باشقردلق» اولمق اوزره ایکی باشقردلق اولکه‌سی خریطه‌سی چیزمشدی . بونلردن برنجیسنه همان بوتون باشقردلر کیره‌جك لاکن روسلرك بزی آزناجق، ایکنجیسنه ایسه باشقردلرك آنجاق برقسمی کیره‌جك و روسلرك بزی اکسیله‌جك ایدی . « بویوك باشقردلق » اوزاق مفکوره اولدیغندن ، شیمدیلك ٥٥ - ٦٠ بڭ تورك عنصرینی احتوا ایده‌ن « کوچوك باشقردلق اولکه‌سی » یاپمایه قرار ویرلمشدی . مذکور « شورالر » ده ساده حاضرلق مؤسسه‌لری اولوب ، « اولکه » ، داها بالفعل اعلان ایدلمش دکلدی . بومسئله یاقین بر استقبالده طوپلاناجق بوتون روسیه مؤسسان مجلسنه (اوچره‌دیتلنی صوبرانیاسنه) عرض قیلناجق واوراده اونی قانونی یوللرایله تصدیق ایتدیرمه‌یه چالیشلاجاق ایدی . بوندن طولایی باشقرد اولکه‌جیلری بوتون روسیه مؤسسان مجلسی انتخابلرینه بویوك برفعالیت ایله اشتراك ایتمشلر ومبعوثلغه‌ده اولکه‌جیلری کچیرمه‌یه موفق اولمشلردی. لاکین ۱۹۱۷ سنه‌سی تشرین ثانی ۷ سنده روسیه‌ده حاکمیت بولشه‌ویکلر الینه کچنجه باشقرد اولکه‌جیلری (اوچره دیتلنی صوبرانیا) یی بکله‌مکدن واز کچه‌رك ۱۷ تشرین ثانیده مختاریتلی باشقرد اولکه‌سنی بالفعل اعلان ایله‌یوب ، باشقردلق حکومتی‌ده تشکیل ایتمشلردی. حکومتك رئیسلکنه‌ده معروف شریف ماناتوف انتخاب اولونمشدی. لاکین بو آدام، ۱۹۱۸ سنه‌سی ابتداسنه دوغری بولشه‌ویکلر طرفندن اجتماعنه مساعده ایدیله‌ن (اوچره‌دیتلنی صوبرانیا)یه کیتمش

«بومؤسسه ۷ کانون ثانیده داغیتلدقدن صوکرا ، معلوم اولدیغی وجهله، ملانور واحدف، عالمجان ابراهیمف ایله برابر اولجه‌بترسبورغده،صوکرالری موسقوادہ بولشه‌ویکلیکك «مسلمان» جبهه‌سنی تشکیل ایتمکله اوغراشمشدر. ماناتوف روسیه باش شهرلرنده بوکبی ایشلر ایله اوغراشیرکن باشقرد حکومتنك ریاستنه زکی بك ولیدی کچمش ، کانتون (سانجاق) قونغره‌لری طوپلانوب کانتون اداره‌لری سچمشلر؛ بوندن صوکرا یکی باشقردلق اولکه‌سی حدودی ایچریسنده بولونان اسکی «روس اداره وحکومت مؤسسه‌لری الغا ایدلمه‌یه باشلامشدر. باشقردلق حکومتی

زکی وایدی.

قورولدیغی کونلرده (بایماق) ده باشقرد عسکرینك ده کتله‌ٔ اصلیه‌سی تشکیل ایدلمشدی. ۱۹۱۸ سنه‌سی قیش اورتاسنده باشده زکی بك ولیدی اولدیغی حالده، باشقردلق حکومتی «سووه‌تلر» طرفندن توقیف ایدلمش، لاکین وایدی بك مارتده اورنبورغ شهرینی آتامان دوطف ضبط ایدنجه حبسخانه‌دن چیقاریلمش و کیزله‌نمشدر.

حرب عمومی اثناسنده روسیه طرفنه کچن چه ـ اسلوواق آلایلرینك بولشه‌ویك انقلابندن صوکراده داغیلمایوب ۱۸ سنه‌سی یاز باشنده غرب جبهه‌سنه کیتمك مقصدیله مسلح اولاراق اقصای شرقه حرکت ایتدکلری اثناده «برهست لیتوفسق»ده آلمانلره قارشی تعهدی موجبنجه اوزمانکی حربیه خلق قومیسری

لیون طروچکی چه ـ اصلوواق آلایلرینی سلاحدن تجرید ایتمك وداغیتمق ایسته‌مش وصوکنجیلری‌ده بوکا الده سلاح مقاومت ایتمشلردی. او کونلرده (قیزیل‌غواردیا) اسمی طاشیان سووه‌ت عسکرلری پك ضعیف اولدقلرندن، دیسیپلین وانتظامی محافظه ایده‌ن چه‌ـ اصلوواق آلایلرینه قارشی طایانامامش وبه‌ویکیلرك شرقه دوغری یورویشنه‌مانع اولامامشلرایدی. بوبولشه‌ویك ـ چه مصادمه‌سی اثناسنده مرکزدن‌اوزاقده، ایدیل (وولغانك) اوته‌طرفنده بولونان برلی خلق کتله‌لری چه‌ـ‌اصلوواقلره قاتیلمشلر وال برلکیله باخصوص بویوك سیبریا خطی بوینده‌کی واوجوارده‌کی شهرلردن «سووه‌ت»لری قوغمشلر ایدی. ایشته چه‌ـ‌اصلوواق قوتیله (چیله‌بی) شهرنده «سووه‌ت» حاکمیتی ییقلدقدن صوکرا زکی‌بك کیزله‌ندیکی یردن چیقاراق اوشهره کلمش و۱۸سنه‌سی‌حزیرانده اوراده یکی باشقرد حکومتی قورمش وباشقرد عسکرینك کتله‌ٔ اصلیه‌سی تشکیل ایتمشدر. برآز وقت کچدکدن صوکرا هم باش‌وکیل‌هم‌عسکری باشبوغ اولان ولیدی بك عسکرلری ایله برلکده اورنبورغه طاشینمش واوراده یرله‌شمشدر. زکی بك اورنبورغده ایکن اورنبورغ روس قازاقلری باشبوغی اولان جنرال دوطف‌ـایله ناصلسه آکلاشمش واونکله برابر صامارده تشکیل ایدیله‌ن دموقراتیك (عموم روسیه مجلس مؤسسان اعضالری قومیته‌سی) نه‌ده کیتمش وبومؤسسه‌دن عسکر بسله‌مك ایچون پاره‌ده آلمشدر. او، مذکور قومیته‌یه «اوچریده‌یتلنی صوبرانیا» اعضاسی صفتیله اشتراك ایتدیکی حالده اوفاده ایلولده طوپلانان «دولت مشاوره مجلسی» نه ایسه، بعضی آرقداشلری ایله برلکده باشقردلق‌حکومتنك مرخصی‌اولاراق اشتراك ایتمشدی. بومشاوره مجلسنده «عموم‌روسیه حکومتی (دیره‌کتوریا) انتخاب ایدیلمش وشو حکومتك برفرمانی ایله اوکا قادار موجود اولان اولکه‌حکومتلرینك داغیتیلاجاغنه قرار ویرلمش ایسه‌ده، باشقردلق حکومتی بوکی فرمان چیقدقدن صوکراده داغیلمامشدر. بونکله برابر باشقرد عسکرلری حق قالجاق ضربهٔ دولتدن صوکراده ایکی‌ـاوچ آی مدت آنی بولشه‌ویك جبهه‌ده ایش کورمشلر. فقط

بر طرفدن قالجاق حکومتنك ارنجاعجیلغی وروسجیلغی بوتون چیلاقلغیله میدانه چیقنجه ، دیکر طرفدن زکی ولیدی بکك « امره بویون اکمه‌دیکی ایچون » قالجاق حکومتی طرفـدن دیوان حربه ویریله‌جکی اعـلان ایدیلنجه باشقرد حکومتی بالشه‌ویکلر ایله مصالحه عقد ایتمه‌یه مجبور اولمش. بونك طبیعی نتیجه‌سی اولاراق ملی باشقرد اولکه‌سی « سووه‌تیك ، سـوسیالیست باشقرد جمهوریتی » آدینی آلمش ، باشقرد عسکری فرقه‌لری ده سلاحلرینی بیاض روس جنراللرینه قارشی چه‌ویرمشـلر . صوکرالری ملیتجی باشقردلقجیلر بولشه‌ویك موسـقوا حکومتی ایله اوزلاشامایوب ، ایش باشندن چکیلوب کتمشلردر .

باشقردلق حرکتنك اهمیتی وماهیتی ـ یوقاریده موسقوف دولتنك ، استیلا ایتدیکی غیرروس اولکه‌لری ایچون اداری تقسیمات یاپارکن قبیله تنوعی حسابه قاتماش اولدیغی ، شهر ، قلعه وقیشلاق قورارکن ده غیرروس اهالینی جوغرافی جهتدن پارچالامق واونلرك برله‌شمه‌سنه مانع اولمق مقصدلرینی کوزده طوتدیغی قیدایتمشدك (صحیفه ٦٦) . صوکرالری پترسـبورغ دورنده ده‌لی پترو وایکنجی قاته‌رینا زمانلرنده او زمانکی روسیه مملکتی غوبیرنیا (ولایت) لره تقسیم ایدیلیرکن ده یرلی غیرروس ملتلری ، بالخاصه تورکلری مختلف ولایتلره داغیتمق ، پارچالامق هدفی کوزده طوتولمشدر . بوشیطانی تدبیر نتیجه‌سنده متعدد ولایتلرده یاشایان تورك عنصرینك (اصـل قازانلی وباشـقردلرك) اوولایتلرده‌کی عموم اهالی‌یه نسبت عددیه‌سی شوکبی منظره عرض ایتمکده ایدی :

قازان ولایتنده	٪۳۱
صامار «	٪۱۱
سمبر «	٪ ۹
وه‌تکه «	٪ ۵
په‌رم «	٪۵٫۵
اوفا «	٪۵۲
اورنبورغ «	٪۲۲ [*]

[*] «بش سنه ظرفنده» (روسجه‌سی) : صحیفه ۲۰٤ ، قازان ۱۹۲۵ ییل .

کتابك « مدخل » نده ، موضوع بحث اولان تورکلر ایچون : « اونلرك اصل کتله‌سی شیمدی‌ده وقتیله ده‌ده‌لرینك اوردا ـ ایل قوردوقلری وطنك ، یعنی قدیم قازان یوردینك مرکزی قسمنده و تاریخده آدی مجهول اولمایان باشقردلقده یاشییور » دیمشدك (صحیفه ۱۱) . [«وطوپراغه» «اورتا ایدیل وجنوبی اورال» ده دنیله‌بیلیر] . شورایه درج ایتدیکمز جدولده بو ادعامز دوغریلغنی تأکید ایدییور. زیرا روسلرك بوتورك اولکه‌لرینی ایستەدکلری کبی کسوب بیچدکلرندن صوکراده قازان ولایتی (اورتا ایدیل) واوفا، اورنبورغ ولایتلری (جنوبی اورال) تورك عنصرینك اك‌چوق بولوندیغی یرلر اولاراق قالمشدرلر . زکی بکك باشقردلق اولکه‌سی خریطه‌سی سابق اوفا ، اورنبورغ، پەرم وسامار ولایتلرینك خریطه‌لری تعدیل ایدیله‌رەك یاپلمش وشویکی‌اولکه‌ده ۵۵ ـ ٦٠ بیڭ تورك‌عنصری (۱) بولوناجغی تخمین ایدیلمشدر. شویله‌جه ولیدی بك قازان ـ باشقردلق تورکلری ایچون محال کبی کوزوکن اولکه ، طوپراق ئیده‌سی ایلك‌دفعه اورتایه آتمشدر وبوئیده‌سی ایله‌باشقردلق تورکلرینی حقیقةً قانانلاندیرا بیلدیکی کبی ، باشقالرینی‌ده‌ایچه دوشونمه‌یه سوق ایتمشدر. باشقردلق ئیده‌سنك میدانه آتیلماسنك بویوك‌اهمیتی‌ایشته بونقطه‌ده‌در. بوندن‌اوتوریدر، که زکی بکك « کوچوك باشقردستان» ی دکل بوتون اورتا ایدیل،ـ جنوبی اورال تورکلرینك، حتی‌باشقردلرك‌بیله سیاسی‌مقدراتنی‌نهائی صورتده حل‌ایده‌جك بر ماهیتده دکلسه‌ده (۲)، اصل قازانلیلرك فیده‌راسیون واولکه‌جیلك فکری طاشیانلری « باشقرد اولکه‌جیلکی » حرکتنه خیرخواهانه بروضعیت آلمشلردی . لاکین بوخیرخواهلغمز بر شیله مشروطدر . اوده بوحرکتك اقتصادی ـ سیاسی

(۱) « تورك عنصری » دییورز ، چونکه یالکز باشقردلرك کندیلری آیریجه آلنورسه ، اونلر اوراده اولسه اولسه نسبی اکثریت تشکیل ایده‌بیلیرلر .

(۲) « کوچوك باشقردلق » اولکه‌سنك عینی‌اولان شیمدیکی «باشقرد جمهوریتی» نده ۷٤٧٠٠٠ تورك بولوندیغی حالده، شیمدیکی اوفاولایتنده ۹٥٧٠٠٠ تورك موجوددر. دیمك ، «باشقرد جمهوریتی» ایله همحدود بولونان ولایتك تورك‌اهالیسی او جمهوریتك تورك اهالیسندن ایچه فضله‌در .

چرچیوه‌دن طیشاری چیقماماسیدر . یعنی ، باشقردلق یوردینك جوغرافی موقعی‌داها الویریشلیدر؛ «اورتاایدیل» دن آیری‌بعض اقتصادی‌خصوصیتلری‌ده واردر ، ایلك اول اوراده بر اس‌الحرکه یاپالم ، ایله‌ریسنی صوکرا باقارز . ذاتاًماضیده‌ده‌باشقردلغك‌اقتصادی‌وضعیق وسیاسی‌تشکیلاتی ، اصل‌قازان‌یوردنده کیدن‌بردرجه‌یه قادار آیقیری ایدی دکلمی؟» کبی برنقطهٔ‌نظرایله‌ری‌سوروله‌بیلیر . حق‌بونقطهٔ‌نظری‌موضوع‌بحث‌اولان‌تورکلرك‌سیاسی‌وحدتی‌طرفداری‌اولانلرده‌بر تا کثنیك‌اولاراق قبول‌ایده‌بیلیرلر . اما باشقردجیلق ، ادبی دیل‌وحرث آیریلیغی ماهیتنی کسب ایدرسه ، ایشته بوکا ، عالی ملی املار نامنه ، تحملمز یوقدر . معلوم اولدیغی وجهله اورتا ایدیل ایله باشقردلق تورکلرینك بر بریله اقتصادی وسیاسی تماسلری بوندن داها بیك سنه اول باشلایورسه‌ده ، بونلری أصل اجتماعی ومدنی‌جهتدن قایناشدیران شی مشترك بربلیه اولان روس‌استیلاسیدر: بو بلیه‌ده هر ایکی اولکه‌یه همان ، همان عینی زمانده ایتمشدر ، که ایمدی اوندن بری درت عصره یاقین بر زمان کچمشدر . بو دورت عصر مدت بوتجه اصل قازانلیلر ایله باشقردلق تورکلری تماماً قایناشمشلر ؛ اخلاق وعادات ، دیل ، دین ، حرث ومدنیت جهتلرندن بر ـ برلرینه قوتلیجه تأثیر ایتمشلر . اشته بو قایناشما نتیجه‌سنده بونلر آراسنده مشترك بر مدنیت طوغدیغی کبی مشترك بر ادبی دیل‌ده ایشله‌نیوردی . بومدنیت ایله بو ادبی لسانی ایشله‌مك اوغورنده هر ایکی قبیله‌نك ، هر ایکی اولکه‌نك فکر ودرایت اربابی کوچ صرف ایتمشدر .

فقط قازان ادبی لسانی داها ایشله‌نوب بیتمش دکلدر . لسانجیلرك دیدیکی کبی ، دیللر عضوی شیلردر ، که نمو وانکشافی قابلدرلر . ادبی دیللر مدنی مرکزلرده ایشله‌ندکلرندن و اوزمانلرده بزم قازاندن باشقه مدنی مرکزمز اولمادیغندن ، طبیعی یکی ادبی دیلمز قازان شیوه‌سندن انکشاف ایتمشدر وبوندن اوتوری قازانلیغه مائلدر . فقط او میلان دورت جهتدن اولابیلیر: ۱) فونیتیکه ، ۲) لغت ، ۳) اشتقاقی وصرفی خاصه‌لر ٤) یابانجی بر لسانك تأثیرینه معروضیت

جهتلرندن. قازان ادبی لسانی فونیتیکه جهتندن تام فصیح بر تورکجه‌در . بو دیلك فونیتیکه‌سی همان، همان تورکیا ادبی دیلی فونیتیکه‌سنك عینیدر . ظنمجه ، ادبی تورك دیلنك اساسی آنجاق بو کبی تورکجه‌ فونیتیکه اولابیلیر . بو ادبی دیل عجیب بر اصابتله « قازان آرتی » ، «طاوباغی »، « میشه‌ر » و باشقرد فونیتیکه‌لری تأثیرینه معروض اولمایوب کندیسنه فوق القبائل دوغری بر یول آچا بیلمشدر. دیمك، ادبی قازان دیلی بو جهتدن شایان اعتراض اولاماز . بو دیلك لغت جهتندن قازانلیغه میلانی واردر . لاکین بو دیلی باشقه تورك لهجه‌لرینك سوزلری ایله زنکینله‌شدرمه و کنیشله‌تمه‌ك یولی کیمسه قاپامامشدر . اصل نمو وانکشاف‌ده بو استقامتده اولابیلیر . اشتقاقی وصرفی خاصه‌لر جهتندن ایسه ، اعتراف ایده‌لم ، بو دیلده تصحیحه محتاج بعض قازانلقلر واردر . مثلا حال (present) فعلنك منفی شکلی سبه‌سیفیك قازانجه بر شکلدر، که عموم اورتا تورکلرده اولدیغی صورتله تصحیح ایدلملیدر . ٤ نجی ماده‌یه کلنجه ادبی قازان دیلی روس کلمه وتعبیرلرندن‌ یك صاقینیردی ، تورکجه‌مزك اك بارز خصوصیتی اولان آهنك قانونی ایسه تورکیا تورکجه‌سیله ، تورکستان تورکجه‌سنده ایچه خللدار اولدیغی حالده قازان تورکجه‌سنده اصلا بوزولمامشدر .

یکی قازان ادبیاتنه کلنجه بو ادبیات داهابك کنجدر. باشقردلق تاریخندن وحیاتندن الهاملر آلمایه داها وقت بولامامشدی . لاکین بزم کوز اوکمزده حیات وشیده‌لری بدیعی تصویرلر ایله جانلاندران قازانلی شاعرلر باشقردلغك ماضیسنه، باشقرد قومنك تاسا‌سنه اصلا بیکانه دکلدرلر . « ملی موکلر » ی دیکله‌ین توقای :

باروب جرلاوچینی دکلاب طوردم آرتقه تاشلاب دنیا اویلرن
کوز آلدمده کورکه‌ن کبك بولدم بولغار هم آق ایدل بویلرن

دیمیورمی ؟ مجید غفوری « آق ایدل بوینده» باشلاقلی منظومه‌سنده ایکی قبیله (قازانلیلر وباشقردلرك) کچمشی ، تاسالری وآمالینی نه کوزه‌ل منج وترنم ایدیور !

قایده کیتکن تاتار باشقردلرنك مونده یورگن آصل ذاتلری
قایده کیتکن ایکن بو دنیانی درسلکتوب یورکن چاقلری؟

بو ماضی‌یی تخطر . استقباله تحسری‌ده بویله تعبیر ایدیور :

آی های‌غنا دیبوب جرلاغانده آق ایدلنك بویی یا کنری
بز طورامز صوصاب آغیرلقده قایچان یاغار رحمت یاغموری ؟ !

قازان‌وباشقردلق اولکه‌لرنده‌کی تورکلرك صاییسی ٣½ میلیونه‌بیله بالغ‌اولمیور. حالبوکه یالکز بو اولکه‌لرده ٢٢٤١٠٠٠ روس واردر . حدودمز اطرافنی صاران روس دکزی جابا . بوحالده ذا تأیك ضعیف اولان قوتمزی‌پارچالامق هیچ تجویز ایدیلیرمی ؟

—*—

VI

یوردیمزده شیمدیکی وضعیت.

« جمهوریتلر » واونلرك تاریخچه‌سی - یوقاریده کوردیکمز وجهله ایدیل - اورال بوینده‌طوپراق‌مسئله‌سی ایلك‌اول‌زکی‌ولیدی‌بك‌طرفندن‌اورتایه‌آتیلمشدر. لاکین قازان تورکلرینك « ملت مجلسی » نده بو مسئله داها کنیش صورتده موضوع مذاکره اولمشدی . اوراده مسئله ایدیل - اورال اشتاتی (etat) طرزنده قونیلمش ، اورتا ایدیل وجنوبی اورالده یاشایان تورکلرك همان‌هپسنی بر مختار اولکه‌حدودلری ایچریسنه طوپلامق هدفی کوزاو کنده طوتولمشدی. بو «ایدیل - اورال اولکه‌سی»نك‌مکمل‌خریطه‌سی،اهالیسنك‌عددینی‌کوسترن استاتستیق جدوللری‌واردی. « ایدیل - اورال اولکه‌سی»نك‌مساحهٔ‌سطحیه‌سی ۲۰۷۲۴٦ مربع چاقرم اولوب ، نفوسی‌ده ٦،٥ میلیون کیشیدن عبارت اولاجاغی تخمین ایدیلیوردی . بونلردن تقریباً ۳،٥ میلیونی تورکلر اولوب ، قالانی روسلر وسائر مختلف ملتلردر.

دیمك بو اولکه مساحهٔ سطحیه اعتباریله چه - اصلواقیایه نسبةً چوق بویوك ، یوغو صلاویادن بر آز کوچوکدر. نفوسی ایسه فینلاندیا نفوسنك ایکی مثلیدر . تورك عنصری‌ده اکثریت مطلقه‌یی حائزدر. ۱۹۱۸ سنه‌سنك قیش صوکلرینه دوغری قازانده بو اولکه‌یی بر دهقلاراسیون ایله اعلان ایتمك تشبثنده‌ده بولونلمشدی ، فقط بوکا بولشه‌ویکلر مانع اولمشلردی . بوندن صوکرا بولشه‌ویکلر قازانده‌کی

«طوپراقلی مختاریت قومیسیونی» ننده‌كی بوتون ماته‌ریاللری موسقوواية كوتوره‌رك، ١٨ سنه‌سی مارتنده اورتا ایدیل وجنوبی اورال طوپراقلرندن «ایدیل- اورال‌اولكه‌سی» دكل‌ده، «تاتار- باشقرد جمهوریتی» یاپیلاجاغنی برده‌كره‌ت‌ایله اعلان ایتمشلردی. بو ده‌كره‌تی اوزمانك مللتلر ایشلری خلق قومیسری استالین، «ایچ روسیه مسلمان ایشلری» قومیسری ملانوروا‌حدف، بو مؤسسه‌نك اعضالری عالمجان ابراهیمف وشریف مانانوف «مللتلر ایشلری خلق‌قومیسرلكنك‌سركاتی (ده‌مانشته‌ین) امضالامشلردر. بو مسئله‌یی‌مذاكره ایتمك ایچون ١٨ سنه‌سی یازنده برقاچ دفعه مشاوره مجلسلری‌طوپلانمش‌وایلول ایچنده «جمهوریت» ك مؤسسان قونغره‌سنی‌طوپلامایه قرارلاشدیرلمش‌ایسه‌ده، یاز صوكلرینه دوغری ایدیل بوینده بولشه‌ویكلره قارشی قیام‌باشلادیغندن، صوكرا «قیزیللر-بیاضلر» محاربه‌سی پیدا اولدیغندن، مسئله‌یاری یولده‌قالمشدر. صوكرا، یوقاریده كوردیكمز وجهله، ١٩١٩ سنه‌سی قیش صوكلرنده «كوچوك باشقردستان» اولكه‌سندن بر «باشقرد جمهوریتی» میدانه كلمشدر. ١٩٢٠ سنه‌سی قیشنده «باشقرد جمهوریتی» بیتیروب، «تاتار-باشقرد جمهوریتی» تشكیل ایتمك مسئله‌سی یكیله‌نلمش ایسه‌ده، بوكبی جمهوریتك تشكیلنه‌ دنسه‌باشقرد جمهوریتچیلری (اوزمان بولشه‌ویك طرفنه كچمش اولان ملیتچی باشقرد اولكه‌جیلری) موافقت ایتمه‌مشلردر و بوندنطولایی آیری بر «تاتار جمهوریتی» تشكیل ایتمك مسئله‌سی «سووه‌تلر» فعالیت سیاسیه‌سنك روزنامه‌سنه كچمشدر. نهایت ١٩٢٠ سنه‌سی ٢٧ مایسنده «سوسیالیست، سووه‌تیك‌مختاریتلی تاتارجمهوریتی» تشكیل ایتمك خصوصنده «بوتون روسیه اجرائی قومیته‌سی» ایله «خلق قومیسرلری‌شوراسی» نك ده‌كره‌تی‌اعلان اولونمش وعینی‌سنه‌نك ٢٥حزیرانده قازان ولایت‌اجرائی قومیته‌سی، حكومت واداره صلاحیتنی‌یكی‌تشكیل‌اولونمش، «تاتار جمهوریتی» نك «ره‌فكوم» ینه (انقلاب قومیته‌سنه) تسلیم ایتمشدر.

«جمهوریتلر» ك مساحه‌ٔ سطحیه‌سی و نفوسی — شیمدیكی «باشقرد شورالر جمهوریتی» نك مساحهٔ سطحیه‌سی ٩٠٠٤٥ مربع چاغرم [١] اولوب، نفوسی ١٢٥٩٠٥٩ كیشیدن عبارتدر [٢]. بونلردن

[١] بر چاغرم ١,٠٦٧ كیلومتره‌در.
[٢] «ستاتیسته‌چسكی یه‌ژه‌دنیو نیك» موسقوا ١٩٢٢.

ثورکلر ٧٤٧٠٠٠ کیشی یاخود ٥٧ ÷

روسلر ٤٦٧٠٠٠ « « ٣٥ «

سائرخلقلر ١٠٣٠٠٠ « « ٨ «

مرکزاداره‌سی اولجه استه‌رلی تاماق شهری ایدی، شیمدی اوفا شهری اولمشدر.

کورلیور، که بو «سوویتیك باشقرد جمهوریتی» طوپراغنك مساحهٔ سطحیه‌سی اعتباریله شیمدیکی ماجارستانه معادل اولدیغی حالده [١] ، نفوس اعتباریله مع التأسف استونیادن ده آشاغیدر. (بوریکینك نفوسی ١،٨ میلیوندن عبارتدر) .

بو جمهوریتك ١٢ قانتونی (سانجاغی) ، اورنبورغ ، صامار ولایتلری حدودلری ایچنده قالمش « آطه » لری واردر.

« تاتار جمهوریتی » نه کلنجه بو سابق قازان ولایتی طوپراغنك ٢/٣ ندن ، ارفا ولایتنك مینزه‌له سانجاغندن ، صامار ولایتنك بوغولمه سانجاغنك اك بویوك قسمندن ، سمبر ولایتنك سمبر وبووا سانجاقلرینك، وه‌تکه ولایتنك آلابوغا ، مالمژ سانجاقلرینك بر قسمندن تشکیل ایدلمشدر، که باش شهری قازاندر . بو «جمهوریت» لك ده ١٢ قانتونی ومستقل اداره‌یه مالك بر شهری (قازان) واردر.

مساحهٔ سطحیه‌سی ٥٨٣١٥ مربع چاغرم اولوب ، نفوسی ده ٣٢٧٦٠٠٠ کیشیدن عبارتدر ، که [٢] بونلردن :

تورکلر ١٦٤٤٠٠٠ یاخود ٥٤ ÷

روسلر ١٣٣٢٠٠٠ « ٤١ «

چواشلر وسائره ٣٠٠٠٠٠ « ٩ « [*]

کورلیور، که بو «جمهوریت» مساحهٔ سطحیه اعتباریله «باشقرد جمهوریتی» ندن داها کوچوك، نفوسی ایسه بوریکینك نفوسنه نسبتاً داها فضله‌در. مستقل دولتلردن (لیتوانیا)دن بر آز بویوك اولوب، نفوسی (دانیمارقه) نککندن بك آزا کسیکدر.

بو «جمهوریتلر» ك ماهیتی واهمیتی — بو جمهوریتلر، البت ، روسیه‌دن آیریلاراق تشکیل اولونمش پولونیا ، لیتوانیا ، لاتویا ، استونیا و فیلاندیا کبی، مستقل بره‌ر جمهوریتلر دکلدرلر . بونلرك مستقل بر شیلر اولمادیغی ساده

---

[١] ماجارستانك مساحهٔ سطحیه‌سی ٩٢٠٠٠ مربع کیلومتره‌در .

(٢) تاتار - باشقردلر هم تاتار جمهوریتی . قازان ١٩٢٠ ییل .

[*] رضانور بکك « تورك تاریخی » نك برنجی جلدنده (صحیفه ٢٢٦) . «تاتار جمهوریتی» نده ٢٠٠٠٠٠ میشه‌رو ٢ میلیون موقشی واردر» دیه‌سی اك غریب براستابیشیق خطاسیدر.

« سوو.تیك » وصفی آچیقجه کوسته‌ریورسه‌ده ، بز ینه بر پارچه تفصیلاته کیره‌لم . بو جمهوریتلرك ارزاق ، مالیه قومیسرلکلری ، خلق اقتصادیاتی شوراسی ، خدمت ونافعه شعبه‌لری ، ایشچی وچفتچی انسپه‌کسیونی ، پوسته و تلغراف مدیریتی و « چه‌قا » دوغریدن - دوغری‌یه موسقوایه تابع و اونك تعلیمات و امرلرینه مطابق ایش کورمه‌یه مجبوردرلر . جمهوریتلرك داخلیه (پوسته وتلغراف مدیریتی مستثنا اولمق اوزره) ، عدلیه، معارف ، صحیه ، معاونت عمومیه وزراعت خلق قومیسرلکلری کندی فعالیتلرنده مختاریتلیدر، لاکن موسقواده‌کی عموم روسیه مرکز اجرا قومیته‌سی عندنده مسئولدرلر . برده قازان شهری شوراسی (سوو.تی) نك رئیسی ، « تاتار جمهوریتی خلق قومیسرلری سوو.تی » نده رأی ویرمك حقیله اشتراك ایدر . اولجه بوجمهوریتلر (ر . س . ف . س . ر) نك بر جزئی ایدیلر ، شیمدی‌ده (س . س . س . ر) قونفه‌دارسیونه بلا واسطه دکل ، آنجاق (ر . س . ف . س . ر) واسطه‌سیله داخلدرلر . حربیه وخارجیه خلق قومیسرلکلری بوتون قونفه‌دارسیون ایچون مشترك اولوب بولوندقلری موسقوادر.

بو قاریده کورلدیکنه بناءً شیمدیکی « باشقرد جمهوریتی » ، زکی‌ولیدی‌بکك « کوچوك باشقردلق اولکه‌سی » نك بر استحاله‌سی اولدیغی کبی ، شیمدیکی « تاتار جمهوریتی » ده پروژه‌سی قازان تورکلرینك « ملت مجلسی » نده یاپلمش اولان « ایدیل-اورال اولکه‌سی » نك برپارچه‌سندن عبارتدر . دیمك ، بوجمهوریتلر عالمجان شرفك ظن‌ایتدیکی کبی « ایشچی واکینجیلر حاکمیتنك بویوك عطیه‌سی » اولمایوب (١) ، اساساً ملیتچیلرك ایشیدر . بولشه‌ویکلر ایسه ، آذربایجان ، کورجستان واوکراینده اولدیغی کبی ایدیل بویی واورالده‌ده ملتلرك ملی استقلال تمایللرینی کندیلرینك استیلاسیاستلرینه آلت اتخاذ ایده‌رك ، اومختاریت واستقلال فکرلرینی کندیلری طرفندن ده کرمت ایله احسان ایدیلن بر عطیه کبی کوسته‌رمه‌یه چالیشیورلر . اساساً ملیتچیلر اشی اولان « بوجمهوریتلرده اورالرده‌کی تورك عنصری ممکن اولدیغی قادار براداره آلتنه طوپلانمش ، اکثریت تشکیل ایده‌ر بروضعیته قونولمش وبونکله ملی ، مدنی انکشافك

[١] عینی رساله‌سی صحیفه ١٩ .

تامه‌لی قورولمشدر . ایشته «جمهوریتلر» ك بر اهمیتی بودر . بوملی نقطهٔ نظردن.
ینه بوجمهوریتلرك بین‌الملل نقطهٔ نظردن‌ده اهمیتلری یوق دکلدر . اسکیدن
روس ایمپراطورلرینك تورك عنصرینی ضمنی بر طرزده مختلف ولایتلره داغیتدقلرندن-
طولایی اونلر همان هر بر واحداداریده اقلیت تشکیل ایدیورلر واسکی روسیه
خریطه‌سنه باقیلنجه اونلرك ملی اولکه یاپمالری محال کبی کوزوکوردی .
شیمدی بو « جمهوریت » لرك میدانه کلمه‌سی یوزندن ایدیل بویی واورال
تورکلرینك زه‌لرده Compact بر کتله اولاراق یاشادقلری بوتون دنیایه عیاناً
کورونمشدر . بونکله‌ده طوپراق صاحبی اولمامزك تامه‌لی آتیلمشدر . روس
ملیتجیلرندن وسابق ناظرلردن پەشەخونوف : « صاقین ، بولشه‌ویك حاکمیتی
دوشدیکدن صوکرا ، بونی بولشه‌ویك یاپمشدر دیه‌رك هرشیئی قیرما کز،
بوزما کز ، زیرا بولشه‌ویك مؤسسه‌لرینك ایلری‌ده واردر » دیور (۱)
حقیقی تورك ملیتجیلرینك‌ده بولشه‌ویك حاکمیتی دوشدیکدن صوکرا، بوزولماماسنه
جالیشاجقلری بر مؤسسه اولسه ، اوده اشبو موضوع بحث اولان جمهوریتلردر.

بولشه‌ویك استیلاسی وملی کوجی - اقتصادی سیستم اولان بالشه‌وزمی
قبول ایتمه‌یشمز اقتصادی انکشاف سویه‌مزه اویغون کلمه‌دیکی ایچون ایسه ،
سیاسی سیستم اولان بولشه‌وزمی تحمل ایتمه‌یشمز ، اونك ایلاریمزی هنوز
روسیه - موسقوویا ایله باغلی اولاراق طوتمایه وسیله اولدیغی ایچوندر اصل
روس یوردنده (موسقوویاده) یاشایان روس خلقی بولشه‌وزم- قوممونیزمی
بکنمش، قبول ایدوب حرز جان ایتمش ایسه ، بوکافارشی هیچ بر دیه‌جکمز
یوقدر . بزم اصل اعتراض ایتدیکمز شیئ بولشه‌وزمك غیر روس اولکه‌لرده
حالا اسکی روس استیلاجیلغی، روس عسکری آقوپاسیونلرینی شدتلی بر اصرار
ایله دوام ایتدیروب طورماسیدر . «سوووت» لر حاکمیته کلدکلری آنده
چیقاردیغی بیانامه‌لرنده روسیه‌ده‌کی ملتلره حق بوسبوتون آیریلمق (تام استقلال)
حقی ویره‌جکلرینی اعلان ایتمشلرسه‌ده، فینلر ، استونلر، لاطیشلر ، لیتوانیالیلر
ولهلر آنجاق قیزیل اوردو ایله قانلی محاربه‌لردن صوکرا روسیه‌دن
آیریلابیلمشلردر . آذربایجان ایله کورجستانی ایسه بولشه‌ویکلر، بونلرك تام بر

(۱) بەرلینده «مطبوعات نیچون هجرت ایتمه‌دم ؟» عنوانلی رساله‌سنده .

مستقل حیاتله یاشادیغی زمانده زورله کیروب استیلا و روسیه‌یه الحاق ایتمشلردر.
خلاصه، بولشه‌ویك حاکمیتی هرشیدن مقدم بر یابانجی استیلاسی اولدیغی ایچون مقبول دکلدر. نه‌موطنلر اوملتلره، که شرقی آوروپاده وقوعه کلن قاریشیقلق و قارغاشه‌لقلر نتیجه‌سنده استقلال کسب ایده‌بیلدیلر! بونلر استقلال حاضرلقلرینی چاریزم دورنده کورمشلر ایدی، بز ایسه کوره‌مه‌مش ایدك. طبیعی، اوته کیلرك موقع جوغرافیلری، غربی آوروپایه یاقین بر یرده بولونمالری ده اونلره مقصدلرینه نائل اولمق ایچون آز یاردیم ایتمه‌مشدر. بزلر کچ قالدق. ایمدی بزلر، ملی استقلال حاضرلقلرینی روس استیلاسنك قیزیل کیمه بوروندیش حالده تجلیسی کونلرنده کورمه‌یه محکومز.
ایشته بو حاضرلقلر نقطهٔ نظرندن شیمدی اوز یوردلرمزده مثبت بر شیلر یاپیلیورمی؟ ۱۷ نجی، ۱۸ نجی عصرلرده روس تمثیل سیاستنه قارشی دینی سپر ایده‌رك مقاومت ایده‌بیلمش و ۱۹ نجی عصرك صوكلرینه دوغری و ۲۰ نجی عصرك باشلرنده ملیتی انکشاف ایتدیرمه‌یه چالشمش ملت، شیمدی «بن»لکنی محافظه ایتمك اوغورنده چالیشیورمی؟ بو سؤاللرك ایکیسنه‌ده بن: «اوت!» دیه جواب ویریورم. فقط ۱۷ نجی، ۱۸ و ۱۹ نجی عصرلرده یاپدیغی ایشلری ایچون خلقمز چاریزمه مدیون اولمادیغی کبی بو کون یاپدیقلری ایچون‌ده بولشه‌ویزمه مدیون دکلدر. او، بونلری اسکیدن بالتدریج انکشاف ایده کلمش اولان کندی قوتیله یاپیور، یکی موسقوف حاکمیتنك تورلو، تورلو شیطانی تدبیر و مانعه‌لرینه رغماً یاپیور. بز، اوراده هرشی بیتمشدر، بیقلمشدر ظننده اولانلردن دکلز. خیر، خلق هنوز یابانجی روحه شدتله مقاومت ایدیور، کوجینی کوسته‌ریور، ملیتجیلرکده تقدیر ایده‌جکی مثبت برچوق ایشلر یاپیور....
ایشته بونلر ملتك داها پك زنده اولدیغنی واونك یوکسه‌ك مفکوره‌سنه قاووشاجاغنی کوسته‌رن علامتلردر.

صوك.

بو کتابی باصدیرمق ایچون مادی یاردیمده بولونان، لاکین بعضی سببلردن طولایی مع الأسف اسملری بوراده ذکر ایده‌بیله‌مه‌یه‌ن ایلداشلریمه علناً تشکر ایتمه‌یی برملی ووجدانی بورج صایارم.
مؤلف

استانبول. ۱۲ کانون اول. ۹۲۵ ییل.

فهرست

مقدمه یرینه (۳) .

I . مدخل ـ قازان تورکاری (٦)

II . قازان تورکلرینك روس استیلاسندن اولکی تاریخی مقدراتی (۱۳) :

آوروپانك جنوب شرقیسی اسکی تورك وطنیدر (۱۳)، شرقی آوروپایه ۱۳ نجی عصرده کلن تورکار (۱٤) . قازان تورکاری تاتارمیدر ؟ (۱۵). درست آد(۱٦) .

ایدل بولغارلری (۲۰): بولغاریوردینك حدودلری(۲۰). بولغارلرك مدنیلکی(۲۰). بولغارلرده آلیش ـ ویریش (۲۱). بولغارلرده چفتجیلك(۲۲). بولغارلرده حیوان بسله‌مك (۲۲)، بولغارلرده صناعت (۲۳)؛ بولغارلرك طبیعتی(۲۳). بولغارلرك مسلمان اولماسی(۲٤). بولغارلرده اسلام مدنیتی (۲۵). روسلرو بولغارلر(۲۵). بولغارلرك صوك مقدراتی (۲۷).

قازان اورداسی (۲۸) : مستقل قازان حقنده تاریخی معلوماتك آزلغی (۲۸) . بولغار ـ قازان یوردی آلتون اوردا حاکمیتی آلتنده (۲۹) . قازان اورداسنك قورولماسی (۲۹) . قازان اورداسینك حدودی(۲۹). اقتصادی وضعیت (۳۱). مدنیت وادبیات (۳۳). حکومت طرزی (۳۵). دینی تشکیلات (۳٦). بکلر ومیرزالر (۳۸). اوغلانلر وقازاقلر (۳۹) . مأمورلر ـ قوللوقچیلر (۳۹) یاساقلی صنف ـ قارا خلق(٤۰) قازانلیلر وروسلر (٤۲). قازان دولتنك کوشه‌مه‌سی (٤۳). روسلرك قازان شهرینی آلمایه حاضرلقلری(٤۳). سویونبیکه خاتون(٤٤). قازانلیلرك سویونبیکه‌دن صوکراکی قراری(٤۵)؛ دردنجی ایوانك قازان اوزرینه صوك سفری (٤٦). قازان یوردینك داها اول شمالدن قوشاتلماسی (٤٦). قازان شهرینك چیقلمازوضعیتی(٤۷). قازان شهرینك سقوطی (٤۷).

استقلال مجادله‌سنك دوامی(٤۹). قازانلیلرك ایلك موفقیتلری(٤۹). مامیش بیردی بك(۵۰). محاربه‌نك انکشافی (۵۰). قیامجیلرك یکلمه‌سی(۵۱). رهبرلرك محوایدلمه‌سی(۵۲).

کچ قالان یاردیملر (۵۲) : ایکنجی سلطان سلیمك آسترخان سفری (۵۳) . دولت کرایك موسقوا سفری واوندن صوکرا (۵٦) .

III . قازان تورکلری موسقوف چارلری حاکمیتی آلتنده (۵۹): عبرت آلیناجاق بر مقایسه (۵۹). طوپراغه خصوصی ملك حقینك بیتیرلمه‌سی (٦۲) . بویوك پادشاهك کوله‌لری (٦۲). یاساق (٦۳) . پادشاه خدمتلری (٦۵). هر ایشده پادشاهه واردات آرانسه ون ! (٦٦) . غیر روس اولکه‌لرنده اداره (٦٦) . حکم ایشلری (٦۸) . موسقوف ساترایلری (٦۹). موسقوف مأمورلرینك کیفی اداره‌سی (٦۹). بویاغمالرده وبوودالرك رولی(۷۰). روس مأمورلرینك عقلی، اخلاق سویه‌سی واونلرك قادروسی(۷۰). پریکاز مأمورلری (۷۱) وبوودالرك اقبالی ، یاساقلیلرك فلاکتی (۷۱) . یرلیلرك اجتماعی

حیاتندەکی دەکشمەلر (۷۲). روس پاپاسلرینك میسیونرلق فعالیتی (۷۳). میسیونرلك ایشلرندەکی موفقیتسزلك ومەلکی تدبیرلر (۷٤). میسیونرلك ایشلرینك موفقیتسزلکنه سببلر (۷٦). روسلرك میسیونرلك فعالیتی وقازان مسلمانلری (۷۸).

باشقردلق وباشقردلر حقنده (۸۱) :
باشقردلقده موسقوف حاکمیتنه قارشی قیاملر (۸۳).

۱۷ . قازان تورکلری روس ایمپراطورلری حاکمیتی آلتنده (۸۷) : مسلمان یوموشلیلرك حقوقنی تحدید (۸۸) : قازان تورکلرینك یوکسك صنفنك بیتمەسی (۸۹). چوجوقلری عسکره آلیش (۹۰). کمی آغاچی خدمتلرینه یاغلانمش کیشیلر (۹۱). بویوك پترونك قازان ایلندەکی میسیونرلك فعالیتی. بویوك پترونك بو ایشدە موفقیتسزلکی (۹۲). بویوك پتروزماننده باشقردلقده قیاملر (۹۲).

دەلی پترودن صوکره (۹۵). اورمانچیلرك آغر وضعیتی (۹۵). عسکرلك خدمتنك داغیتیجی نتیجەلری (۹٦). ایکی ایمپراطوریچەنك میسیونرلکی (۹٦). میسیونرلك فعالیتنك بتپرستلر آراسنده موفقیتی واونك سببلری (۹۷). حکومتك یاردیمجی چارەلری (۹۸).

۱۸ نجی عصرك ۳۰ نجی سنەلرنده باشقردلقده قیاملر (۱۰۰) : روسلرك یاپدقلری دهشتلی غدارلقلر (۱۰۱). اجتماعی - اقتصادی تدبیرلر (۱۰۳). قیامك یکی باشدن آلەولەنمەسی (۱۰٤). قیامی اداره ایدەن قارا صاقال (۱۰۵). قیام باصدیریلیرکن نەلر یاپلیوردی (۱۰۵). مدهش سیاست میدانلری (۱۰٦). باشقردلرك ویردیکی قربانلر (۱۰۷). باشقرد قیاملرینك دینی - اجتماعی سببلری (۱۰۸).

مسلمانلره قارشی دینی تضییقلر (۱۰۸) : دونمەبنلرك حصەسنه دوشەن آغیر ویرکیلر وخدمتلر (۱۱۰). باش پاپاس لوقا قاناشەویچك زوربالقلری (۱۱۱). حکومتك مجبوری مسامحەسی (۱۱۲). ایکی خلقك روحانیلرینی مقایسه (۱۱٤). اوزمانکی ملالرك یارارلقلری (۱۱٤). او زمانلرده قازانلیلردەکی مدنیت درجەسی (۱۱۵). میسیونرلك فعالیتنك اجتماعی-اقتصادی نتیجەلری (۱۱٦). بوتون مملکتك خرابەزارە دونمەسی (۱۱٦). الیزابەت حکومتنك آیلەسی (۱۱۷).

باشقردلقده ۱۷۵۵ نجی ییلدەکی قیام (۱۱۷). قیامك رهبری باطرشاه (۱۲۰). قیامی باصدیران نەپلیویف (۱۲۲). نەپلیوفك قیامجیلره قارشی سوردیکی عسکری قوتلر (۱۲۲). قیامجیلرك یکیلمەسی (۱۲۳). باطرشاهك وعائلەسنك آلین یازیسی (۱۲٤). باشقردلق قیاملری واصل قازان تورکلری (۱۳۵).

ایکنجی قاتەرینا کونلری (۱۲۷) : قازان تورکلرینك پوغاچوف قیامنه اشتراکی (۱۲۷). صلوات یولای اوغلی (۱۳۰).

مسلمانلرله اوزلاشمه سیاستی (۱۳۲) : قازاق - قیرغیز مسئلەسی (۱۳۳). روسیەنك جنوب وغربدەکی هدفلری (۱۳٦). اورنبورغ محمدی روحانی مجلسی (۱۳۷).

ایلك مفتی محمدجان حسین (١٣٨). اورنبورغ روحانی مجلسی وقازاقلر (١٤٠). قازان ایلك لیسه‌سنده تورك دیلی (١٤١). تورك دیلی معلملری خلفه اوغللری (١٤٢). سعید خلفه اوغلی تورك دیلی معلملکنده (١٤٢). ابراهیم خلفه اوغلی (١٤٣).

ایکنجی قاته‌رینادن صوکرا (١٤٦): قازانده عرب حروفاتی ایله ایلك مطبعه (١٤٧). «آسیا مطبعه‌سی» دارالفنون اداره‌سنده (١٤٨). قازانده ایلك خصوصی مطبعه‌لر (١٤٩). کتابلر باصیلماسنك نتیجه‌لری (١٥١). مسلمانلغه دونمك جرکتلری (١٥٤). مسلمانلغه انحراف ایده‌نلری اوکودله‌مك (١٥٩). ماناستیرلره حبس ایتمك (١٥٧). کره‌شینلره دائر بر منظومه (١٦١). کره‌شینلره دائر بر مطالعه (١٦٣). قازان تورکلرینك داغیلماسی (١٦٤). ١٩ نجی عصرده کیره‌رکن قازان تورکلرینك وضعیتی (١٦٨). بوخارا سفرلری (١٧٠).

١٩ نجی عصرده‌کی احوال (١٧١): بویوك مدرسه‌لر دوری (١٧١). حکومت طرفندن تعیین ایدیلن مفتیلر حقنده (١٧٤). ادبی وملی انتباه دوری (١٧٧). شهاب‌الدین مرجانی (١٧٧). مرجانی قازانه دوندکدن صوکرا (١٨٠). مرجانینك تاریخجیلکی وملیتجیلکی (١٨١). عبدالقیوم ناصری (١٨٤). «اصول جدیده» مکتبلری (١٩٠). اصلاح ایدیله‌ن دینی مدرسه‌لر (١٩٤). موقوت مطبوعاته احتیاج (١٩٤).

قازان تورکلرینك یکی ادبیاتی (١٩٥). موسی آق‌بیکیت وظاهر بیگی (١٩٥-١٩٨). عیاض اسحاقی (١٩٨). باشقه محررلر (١٩٩). مجید غفوری وعبدالله توقای (٢٠٠)

١٩٠٥ انقلابندن صوکره (٢٠٤). موقوت مطبوعات چیقارمق (٢٠٤). سیاسی فعالیت (٢٠٦). قازان لهجه‌سیله چیقمش اولان غزته ومجموعه‌لر (٢٠٦). «طاڭجیلر» (٢١٢). ملی صحنه (٢١٣). یکی تاریخجیلر (٢١٤). کتابجیلق ونشریات ایشلری (٢١٦). معارف ومکتب ایشلری (٢١١). اقتصادی وضعیت (٢٢٠). یکی زمانك قازان تورك قادین - قیزلری (٢٢٠).

V. ١٩١٧ انقلابندن صوکرا (٢٣٣): ایلك سیاسی - اجتماعی تدبیرلر (٢٢٣). «حربی شورا» (٢٢٥). ملی - مدنی مختاریت اعلانی (٢٢٥). قازان تورکلرینك ملت مجلسی (٢٢٦). ملی اداره (٢٢٧). «حزبی شورا» و«ملی اداره» بولشه‌ویزم کونلرنده (٢٢٧). اورتا ایدیل بوینده بولشه‌ویکلکه قارشی حرکت (٢٢٩). اوفا دولت مشاوره مجلسی واوندن صوکرا (٢٢٩). ایکی آتش آراسنده (٢٣٠) باشقردلق اولکه‌سی مسئله‌سی (٢٣١). باشقردلق حرکتنك اهمیتی وماهیتی (٢٣٥). قازانلیلر وباشقردلرك مناسبتی (٢٣٧).

VI. یوردیمزده‌شیمدیکی وضعیت (٢٤٠): جمهوریتلر واونلرك تاریخچه‌سی (٢٤٠). بو جمهوریتلرك ماهیتی واهمیتی (٢٤٢). بولشه‌ویك استیلاسی وخلق کوچی (٢٤٤).

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

خریطه نومرو ١

بوکونکی «تاتارستان جمهوریتی» (قازان اوبلاسی) خریطه‌سی

خريطه نومرو ۲،